

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

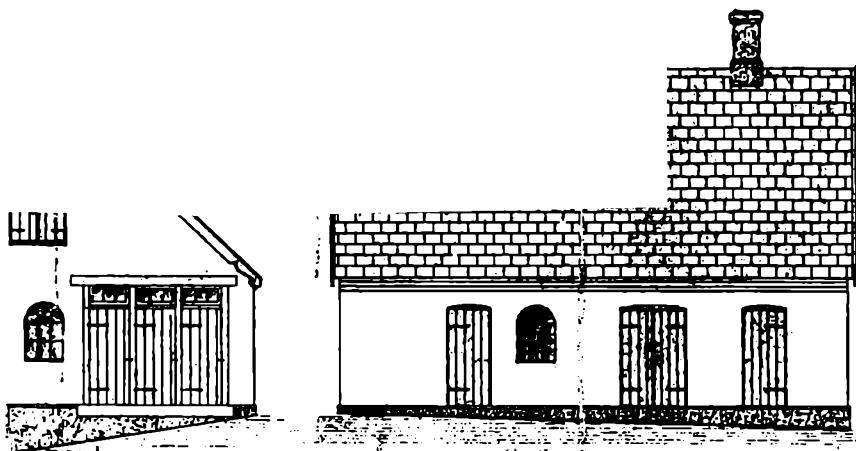
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SKOLEN I LANDBOSAMFUNDET

CA. 1880-1900

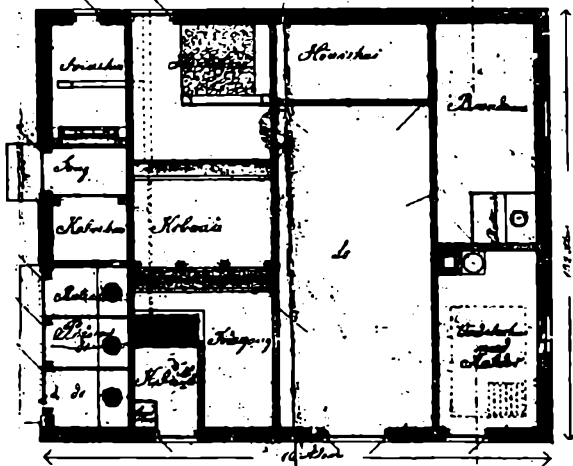
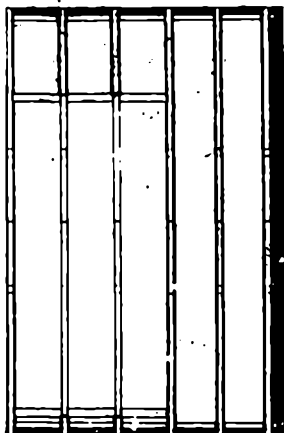
af Bodil K. Hansen

Bygningen ved Høvedsmark Skole.

Syd

Skolen mod Nord.

SKOLEN I LANDBOSAMFUNDET

CA. 1880 - 1900

af Bodil K. Hansen

**Befolkningens holdning
til skolevæsenet på landet,
en undersøgelse i Bårse-Mønbo provsti.**

Bogen er udgivet med støtte fra :

**Elmelunde Friskoleforening, godsejer C.C.Scavenius, Klintholm, Møn Kommune,
Stege Sukkerfabrik, Møns Bank samt Bikuben og SDS i Stege.**

I kommission hos Landbohistorisk Selskab, København 1977.

Omslag: Svend Erik Ihle.

Forsiden: Udsnit af tegning til bygningen ved Mandemark skole i 1878/79.

**Bagsiden: Udsnit af tegning til bygningen af Kraneled skole i 1888/89. Begge skoler
beliggende i Magleby sogn på Møn.**

Tryk: Stephansen, Sorø.

Sats: Baskerville.

Copyright: Bodil K. Hansen. 1977.

Forord.

Denne bog er en meget let omarbejdelse af den specialeafhandling, som jeg udarbejdede i 1975-76 i forbindelse med mit studium i historie ved Københavns Universitet. Mange har på forskellig måde bidraget til, at dette arbejde nu kan fremlægges. Det gælder de kommunale myndigheder i Stege, der beredvilligt gav mig mulighed for at få adgang til deres arkiver. Det gælder dr. phil. Aage Kampp for udlån af Helene Dideriksens Dagbøger samt Møns Museum, venner og bekendte, der har stillet private billeder og arkiver til min rådighed. Og fremfor alt gælder det en støtte og opmuntring til at få arbejdet udgivet fra lektor, mag. art. Claus Bjørn og lektor, dr. pæd. Vagn Skovgaard-Petersen, der i december 1976 vurderede specialet.

Endvidere rettes der en stor tak til en række personer og institutioner på Møn, der har ydet økonomisk hjælp til, at bogen nu kan publiceres. Det gælder Elmelunde Friskoleforening, godsejer C.C.Scavenius, Klintholm, Møn Kommune, Stege Sukkerfabrik, Møns Bank samt Bikuben og SDS i Stege.

Endelig takker jeg Landbohistorisk Selskab, som har taget bogen i kommission.

København i september 1977.

Bodil K. Hansen

INDLEDNING.

FORMAL OG AFGRÆNSNING.

I slutningen af det 19. århundrede var Danmark et overvejende landbrugsland, og bønderne dermed det bærende samfundslag. Det er derfor naturligt i en skolehistorisk analyse at vende sig mod skolen i landbosamfundet. I 1973 fremkom Gunhild Nissens doktorafhandling: *Bønder, skole og Demokrati*. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. Et meget inspirerende og spændende værk, hvor skolen anskues fra befolkningens side, i modsætning til den ældre skolehistoriske tradition, der fortrinsvis har betragtet skolen ud fra myndighedernes synsvinkel. Mangfoldige sider af bøndernes holdning til skolen bliver anskueliggjort i Gunhild Nissens afhandling, og det fremgår, at landboernes krav på børnenes arbejdskraft ikke altid var foreneligt med hensynet til skolen. Trods denne modsætning bliver der i det nævnte værk konstateret en stadig stigende accept af skolens krav, uden at der klart bliver redegjort for denne ændrede holdning. Problemstillingen i denne undersøgelse vil dermed i første række være et forsøg på at belyse, hvilke forhold der i landbefolkningen betingede en øget tilslutning omkring skolens opgave. Til belysning af dette spørgsmål sammenholdes landbefolkningens holdning til børnenes skolegang med tilslutningen til undervisningen af mere frivillig karakter, nemlig fortsættelses- og aftenskolen, ud fra den synsvinkel: At en regelmæssig skolegang i børneskolen især var betinget af forældrenes holdning til skolens arbejde, hvorimod tilslutningen til den frivillige undervisning efter skolepligtens ophør kan ses som et udtryk for de unges egen holdning til skolens oplysningsarbejde. Forhold, der begge kan hjælpe til en forståelse af befolkningens accept af skolen i samfundet.

Tidsmæssigt strækker undersøgelsen sig over ca. 20 år, nemlig fra 1880-1900. En periode, der var præget af voldsomme politiske, økonomiske og kulturelle brydninger. Denne udvikling skal her kort skitseres, for at skolen kan ses som et led af en større helhed, nemlig i lyset af den samfundsudvikling, som den var en del af.

Politisk fik denne periode en grundlæggende betydning for udviklingen af de politiske partier i det danske demokrati. (1) Baggrunden for de politiske brydninger og kampår i slutningen af 1800 tallet skyldes grundlovsændringen i 1866. Fra at have haft almindelig valgret for mænd til både landstinget og folketinget fra 1849, indførtes der i 1866 privilegeret valgret til landstinget. I tiden efter 1866 var det dermed godsejerne, embedsmændene og byernes overklasse støttet til landstinget og kongen, der indtog regeringsmagten i Danmark. I de allerfleste folketingskredse var der derimod flertal for Venstre. Da Venstre i 1872 fik flertal i folketinget, begyndte den egentlige forfatningskamp, der skulle vare indtil systemskiftet i 1901. Fra Venstrepolitikeres side blev der gennem hele perioden krævet en regering i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgæede ting. Den væsentligste grund til, at det varede så mange år, før det parlamentariske demokrati blev anerkendt i Danmark, må søges i Venstres splittelse, der gjorde det muligt for Højre at fastholde magten. Bitterheden over Højrestyret under konseilspræsident Estrups (2) ledelse skærpedes i 1885, da finansåret var udløbet, uden at der var vedtaget en

finanslov, og at regeringen derpå udstedte en provisorisk finanslov. Med den provisoriske lov tog regeringen sig ret til uindskrænket skatteinddrivelse samt ret til at tage de penge, den havde brug for. Ude på landet reagerede befolkningen mange steder spontant revolutionært på regeringens fremgangsmåde. Men regeringen lod sig ikke frarøve sin magt. I de følgende år greb den tværtimod ind med nye provisorier med begrænsning af presse- og yringsfrihed samt med provisorier til oprettelse af væbnede gendarmerikorps og mod brug af våben. Embedsmænd blev afskediget for politisk aktivitet, og folkehøjskoler fik frataget deres statstilskud. Overfor disse repressalier stod Venstre uden i virkeligheden at være i besiddelse af magtmidler, der kunne tvinge regeringen bort. Venstre stod gennem hele perioden på det klare standpunkt, at regeringen havde brudt Grundloven, - at striden blev så langvarig må tillægges, at der indenfor Venstre var uenighed om, hvilken taktik der skulle føres overfor Højre. For en »revolutionspolitik« kunne der ikke skabes enighed, der var dermed kun forhandlingspolitikken tilbage. I 1894 kom det til et forlig mellem »Det forhandlende Venstre« (de moderate) og Højre. Forliget i 1894 betragtedes af forligsmodstanderne som et forrædderi, en ynkelig og unødvendig kapitulation overfor provisoriepolitikken. Men det afgørende var, at forliget i 1894 banede vejen for systemskiftet i 1901.

I skærende modsætning til de magre lovgivningsresultater under de politiske kampar skete der en kraftig udvikling og organisation på landet. Efter en lang periode ca. 1830-1875 med gunstige konjunkturer for kornsalg begyndte de internationale kornpriser at rasle ned. (3) Bøndernes reaktion på disse forringede kår blev en vellykket intensivering af en allerede igangværende omlægning til animalsk produktion og en organisering af produktionen i andelsforetagender, ligesom detailhandelen søgtes behersket gennem oprettelse af brugsforeninger. Krisen befordrede således en udvikling af selvstyret og dermed for bønderne en økonomisk og materiel frigørelse.

Kulturelt blev perioden en opgangstid. Landbobefolkningen organiserede sig som aldrig tidligere set i foredrags-, gymnastik- og skytteforeninger. Forsamlingshuse blev bygget, ligesom også friskoler og højskoler fik en central placering i disse år.

Det er indenfor denne periodes meget markante brydninger, at skolen i landbosamfundet skal ses. Aktiviteterne omkring skolen er karakteristiske på flere områder; dels er de velegnede til at tegne et billede af det pulserende liv ude i det danske landbosamfund, dels viser de i et større perspektiv befolkningens holdning til skolen gennem en meget kompliceret samfundsudvikling.

Lovgivningsmæssigt skete der ingen nævneværdige ændringer af skoleloven fra 1856-1899, og det er på baggrund af dette forhold, at de lokale skoleaktiviteter skal vurderes.

Som undersøgelsens geografiske område er valgt Bårse-Mønbo provsti, der dækker to herreder af samme navn. (4) Allerede i den første indsamling af materiale til undersøgelsen viste det sig hurtigt, at der på Møn var langt flere aktiviteter på det skolemæssige område i form af privat oprettede skoler, end i Bårse herred. Hovedvægten i undersøgelsen er dermed lagt på Møn med ekstra inddragelse af kildemateriale fra dette område. I Bårse herred er der i overvejende grad kun foretaget statistiske undersøgelser suppleret med oplysninger fra provstearkivet. Denne skævhed i materialet gør, at befolkningens holdning i sidstnævnte herred ikke kan siges at være fuldt så tilstrækkeligt belyst som i Mønbo herred, og områdernes

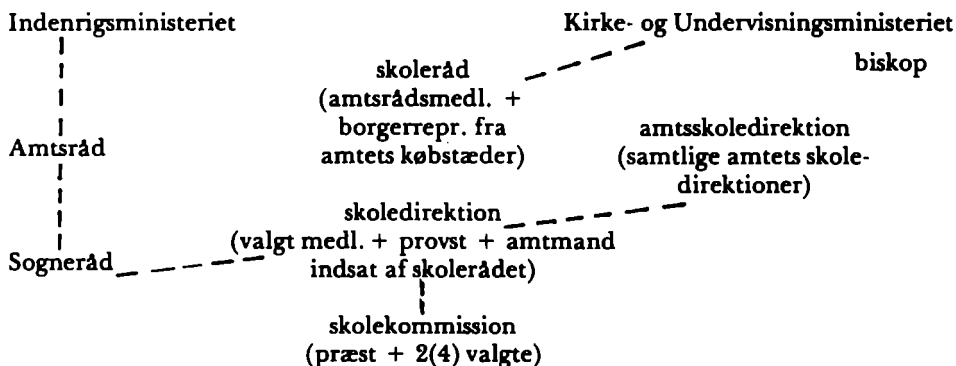
forskelligartethed lader sig dermed ikke altid tilfredsstillende forklare. Trods manglende dybdeboring i Bårse herred er det fundet nødvendigt, at fastholde den oprindelige plan - at lade undersøgelsen omfatte hele provstiet for at få et større vurderingsgrundlag for netop denne egns eventuelle repræsentativitet på landsbasis.

Dispositionen er som følger: Efter en gennemgang af skolens administration og kildematerialet vil der blive redegjort for de skolemæssige rammer i lokalsamfundet, derunder befolkningens politiske, erhvervsmæssige og kulturelle præg. I afsnit 2 belyses den kommunale bevillingspolitik overfor skolevæsenet, ligesom der bliver foretaget en dybdeboring i en enkelt kommunes skolebudget, nemlig fra Stege Landsogn. I afsnit 3 og 4 gennemgås baggrund og valg af skolegangsordninger samt forsømmelserne gennem perioden. Privatundervisningens omfang og baggrund anskueliggøres i afsnit 5, hvorpå holdningen til den frivillige undervisning analyseres i afsnit 6 og 7. Endelig afsluttes der med et mere vurderende afsnit, hvori der trækkes nogle væsentlige linier op ud fra den anførte problemstilling.

BESKRIVELSE AF KILDEMATERIALET OG SKOLENS ADMINISTRATIVE OPBYGNING.

Kildematerialet til det foreliggende arbejde er først og fremmest hentet fra skolevæsenets administrative organer, der skematisk kan anskueliggøres som nedenfor (5).

Administrativ opbygning af skolevæsenet på landet i den omhandlede periode:

Alle administrationens led havde specielle interesser at pleje. I den udstrækning disse interesser menes at have betydning for vurdering af kildematerialet beskrives de i det følgende.

Nederst i hierarkiet var *sognerådet*, hvis opgave det hovedsageligt var at varetage skatteborgernes interesser. De enkelte sogneråds interesse i at fremhjelpe skolesagen var forskellig fra egn til egn, men generelt var periodens dårlige landbrugskonjunkturer ikke gunstige for øgede skoleudgifter. Kun et enkelt sognerådsarkiv, nemlig fra Stege Landsogn på Møn, er anvendt i det følgende. Af særlig interesse har været en enkelt protokol, hvor alle sognets skolesager er ført. Ud fra dette materiale er det muligt at sige noget om kommunens bevillingspolitik og holdning overfor de højere myndigheder.

I *skolekommissionerne* havde sognepræsten det afgørende ord, han førte korrespondancen til skoledirektionen (provsten), og reelt var han provstens forlængede arm

overfor lærerne og sognerådet. Når præsterne i dette provsti må siges at have spillet en mindre rolle i skolens sag, så skyldes det først og fremmest tilstedeværelsen af en meget nidkær provst. En enkelt skolekommissions protokol fra Stege Landsogn er gennemgået. Protokollen består hovedsageligt af afskrifter af breve, der også findes i provstearkivet.

Skoledirektionen. I dette organ indtog provsten en nøgleposition. Dels havde han myndighed til at afgøre lokale skolespørgsmål, dels virkede han som mellemlid til de højere skoleinstanser og påtænkte således andragender til alle amtets afdelinger og til ministeriet. Endvidere påhvilede det ham at visitere de enkelte skoler. Provstens personlige holdning til skolevæsenet var dermed af afgørende betydning for, hvor strengt lovens bud blev holdt. Provstearkivet (skoledirektionsarkivet) har været meget givtigt for denne undersøgelse, derfor skal hovedpersonen bag dette kort karakteriseres. J.M.L. Hjort var fra 1865-1899 sognepræst i Elmelunde på Møn og fungerede tillige som provst over Bårse- Mønbo provsti i årene 1880-1898. Hvervet som administrator blev af provst Hjort udøvet med stor nidkærhed. Som middel til at gennemtrumfe ensartethed og lovlighed fra de underordnede led udsendte han skrivelser med påbudte retningslinier, ligesom han uddybede alle de ministerielle cirkulærer og bad præsterne indberette om de nye reglers overholdelsesgrad. (6) Disse strenge forholdsregler sammenholdt med provstens åbenlyse foragt for grundtvigske friskoler og hans højrepolitiske tilhørsforhold gjorde, at der opstod mange uoverensstemmelser mellem lokalmyndighederne og provsten.

Arkivet består af to visitatsbøger og 32 pakker med korrespondancesager med tilhørende journaler. Korrespondancen indeholder breve og adresser fra befolkningen og alle administrationens led. Al korrespondancen mellem skolekommissionerne og de højere myndigheder skulle gå igennem sognerådene. Det er derfor muligt i dette arkiv at finde sognerådernes udtalelser på de fleste skolesager, der har været drøftet blandt skolemyndighederne.

Amtsarkivet. Amtmanden var ministeriets nærmeste kontaktled indenfor lokale skolesager. Amtmandens opgave var at føre tilsyn med, at den gældende lovgivning blev overholdt i provstdirektionerne. Indenfor hver amtsrådsreds var der i 1856 blevet oprettet en skolefond, som formidlede statens tilskud til lærerlønninger, pensioner o.l., og hvortil også visse lokale indtægter indløb. Administrationen af skolefondens midler var delt mellem skolerådet og amtsskoleledningen således, at skolerådet vedtog budgettet, hvorimod amtsskoleledningen havde den praktiske administration af skolefondens midler. Skolerådets arkiv har været til stor nytte for denne undersøgelse, idet alle lærernes ansøgninger angående støtte til aftenskolehold og fortsættelsesskolerne er samlet i skolerådets journalsager. Fra 1888 anvendte Præstø amt trykte skemaer ved lærernes ansøgninger om tilskud til aftenskoleundervisningen. Før dette år er der kun bevaret ganske få ansøgninger, men oplysninger om afholdte hold kan søges under de enkelte lærere i skolerådets journaler.

Biskoppen var uafhængig af de øvrige tilsynsmyndigheder. Han skulle bl.a. udtale sig om skoleplanerne, inden de blev approberet af ministeriet, og ved visitatsbesøg kontrollere lærernes undervisning. Og endelig foretog han visse embedsbeskikkelser. Dette arkiv er ikke anvendt i det følgende.

Kirke- og Undervisningsministeriet. Til dette sidste led i det administrative hierarki indsendtes der hvert år indberetninger om skolevæsenets tilstand. Disse skoleberetninger gav ministeriet et udmærket redskab i hænde til at se, om lovens forskrifter

blev overholdt. Ved gennemgangen af beretninger fandt ministeriet ofte anledning til at rette henstillinger til forbedringer eller omordninger af skolevæsenet. Disse bemærkninger findes i samme eller ved næste års beretninger sammen med svarbreve. Kun få er de eksempler, hvor en ministeriel henstilling førte til en umiddelbar ændring af skolevæsenet, idet ministeriet synes at have renonceret på kravet, når der fra sognerådene anførtes argumenter som: Dårlige økonomiske forhold, store udgifter til fattigvæsenet og alderdomsforsørgelse, og hensynet til, at andre regler ville blive krævet, hvis regeringens længe varslede skolelov blev stadfæstet.

Skoleberetningerne er udarbejdet af skolekommissionsformændene og renskrevet af provsten. (7) Ved beretningerne ligger udskrifter af provstens visitatsbog, oplysninger om eventuelle skolemæssige problemer i årets løb, skemaer over privatskolerne og nyansatte læreres uddannelse og personlige data. Skoleberetningerne er en righoldig kilde til statistiske oplysninger om antallet af skolepligtige børn, skolegangsordninger, forsømmelser og privatskoler, hvorimod oplysningerne om aftenskolevirksomheden ikke fuldt ud kan belyses fra dette materiale (se s.87). På amts- og landsplan findes der imidlertid andet steds i ministeriets arkiv fra året 1894 og fremefter indberetninger om aftenskolehold, deltagerantal, timetal, tilskud o.l., jvf. angivne journalnumre i litteraturlisten.

Andet materiale.

Udover materialet fra de administrative organer er der i undersøgelsen anvendt en enkelt skoledagbog, i hvilken forældrenes stilling, børnenes forsømmelser og eksamensresultater er protokolleret. Dagbogsoptegnelserne kan supplere det statistiske materiale i skoleberetningerne og giver iøvrigt gennem lærerens kommentarer til forsømmelserne et meget levende billede af vilkårene på landet.

Aviser. Tre årgange af Møens Folkeblad er gennemlæste, nemlig årgangene 1875, 1885 og 1895. Avisen må betegnes som et udpræget venstreorgan. Der bringes lange rigsdagsreferater, og årgangene 1885 og 1895 er præget af en ivrig lokal politisk debat og polemik imod højrebladet Møens Avis. Foruden det, at aviserne giver et meget levende billede af periodens brydninger, har avisens referater af Møens Lærerforenings møder givet en god forståelse af tidens skolemæssige holdninger. Lærerforeningens møder blev afholdt to gange om året og var åbne for hele befolkningen. Udover de nævnte årgange er referater af indvielserne af privatskolerne opsøgt efter henvisninger. Oplagstallet for avisen var 950 i 1880 og 1300 i 1901. (8).

Dagbøger og Erindringer. En god indføring i den kulturelle aktivitet på Møn er Helene Dideriksen's Dagbog 1875-1887. Hele Dideriksen blev født i 1860 i en gårdmandsfamilie i Borre sogn. Som person var hun dog næppe typisk. Hun fulgte levende med i tidens politiske debat, deltog i politiske møder og læste Dansk Kvinde-samfunds blad: Kvinden og Samfundet. Af interesse har især været hendes levende interesse for og deltagelse i møder på Rødkilde højskole og i Nyborre og Elmelunde Friskoler. Tidens kirkelige forhold bliver ligeledes vurderet og beskrevet indgående i dagbogen.

Desuden skal her nævnes Frede Bojsen: Politiske Erindringer (udg. 1963), der foruden at være kilde til hans egen politiske opfattelse, er et udmærket værk til stedfæstelse af begivenheder og personer på Møn.

Statistiske værker. Samtidens statistiske oversigtsværker har ikke kunnet anvendes i nævneværdig grad, idet provstiet ikke helt svarer til de herredsmæssige grænser, der opereres med i værkerne. (9) Oplysninger om aftenskolehold er kun meddelt fra et enkelt år, nemlig i: Tabellariske Meddelelser vedr. Borger og Almueskolevæsenet for Aaret 1894, her på grundlag af skoleberetningerne. Dette materiale er imidlertid et utilstrækkeligt materiale at bedømme denne undervisningsform på, hvorfor det har været nødvendigt at fremskaffe andet materiale til landsdækkende oversigter. (se s. 87).

Litteratur. Her skal især nævnes Gunhild Nissens værk: Bønder, Skole og Demokrati, der har haft størst betydning for udformningen af denne fremstilling. Dernæst skal nævnes værker af Joakim Larsen (se litteraturlisten), der giver en god indføring i det lovgivningsmæssige og i periodens skolemæssige debatter på rigsdagen.

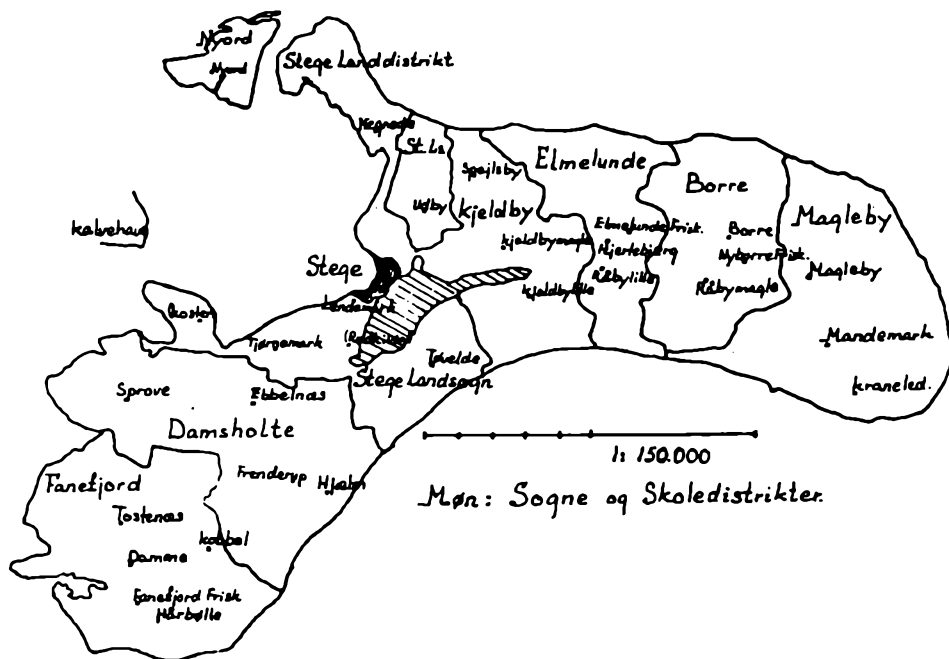
Af betydning er endvidere Beretninger om Danmarks Lærerforenings skolemøder i årene 1886, 1893 og 1899, der giver god indføring i, hvad man indenfor lærerstanden betragtede som aktuelle skoleproblemer. Endelig har Poul Nedergård: Bidrag til en dansk præste- og sognehistorie, været en god første indgang til områdernes kirkelige og kulturelle aktiviteter.

1. BAGGRUND OG RAMMER. - SKOLEMÆSSIGT MILJØ.

Mønbo herred, en del af Præstø amt (1), var indtil kommunesammenlægningen i 1968 delt i 9 sognekommuner. I gejstlig henseende udgør Møn ét provsti med Bårse herred. Møn strækker sig fra vest til øst ca. 30 km, medens dens bredde fra nord til syd veksler mellem 3 og 10 km. I samlet areal udgør området 231 km².

1.1. Befolknings- og erhvervsforhold.

I 1880 var der 11.742 indbyggere på landet mod 12.254 i året 1901, altså en minimal stigning på kun 512 personer. I samme tidsrum steg antallet af skolepligtige børn fra 1766 til 1943. (2) Den største erhvervsgræn var landbruget, og med hensyn til frugtbarheden hørte området til amtsens middelgode herreder med gennemsnitlig 10,5 td. land på en td. hartkorn. (3)

Omlægningen af landbruget optog i disse år en stor del af befolkningens tid og tanker. I 1885 blev de to første andelsmejerier indviet - nemlig i Borre og Kjeldby sogne, og allerede før århundredeskiftet var der ialt blevet etableret 7 andelsmejerier og 3 fællesmejerier. Herudover kom sukkerroedyrkingen til at spille en stor rolle.

Aktieselskabet »De danske Sukkerfabrikker« opførte i årene 1883-84 Stege Sukkerfabrik, beliggende i Lendemark, Stege Landsogn. I tilknytning hertil blev der bygget fire saftstationer, hvorfra saften via rørledninger førtes til fabrikken. Gennem perioden var der daglig beskæftiget omkring 150 arbejdere på fabrikken, hertil kom ekstra mandskab i kampagnen. (4) Stege Landsogn var den eneste kommune, der havde en befolkningstilvækst af betydning (se bilag I) og her må Sukkerfabrikkens virksomhed i årene efter 1883 have været den egentlige hovedårsag.

På øen var der fire store hovedgårde, nemlig Marienborg i Damsholte sogn, Klintholm og Liselund i Magleby sogn og endelig hovedgården Nordfelt, strækkende sig udover de nordlige områder af Kjeldby og Elmelunde sogne. På trods af områdets »ø-status« spillede fiskeriet ikke nogen stor rolle. I Trap anføres et antal af 244 som beskæftiget ved fiskeri og 279 ved skibsfart, men her er tale om hele familier, så de egentlige erhvervsaktive har været langt færre.(5)

Den store udvikling i landbruget i perioden muliggjordes bl.a. på grund af et vældigt oplysningsarbejde, som for en meget væsentlig del blev kanaliseret gennem dagspressen. Så godt som dagligt meddeles der i aviserne om mejeriforedrag eller om indkaldelse af eventuelle interesserede andelshavere, ligesom der bringes referater af møderne og anmeldelser af landbrugsfaglige skrifter.

Også med hensyn til sukkerroedyrkningens igangsættelse spillede avisen en stor rolle. Oplysning om såning, rensning og brugen af de rette redskaber er nogle af de emner, der nøje beskrives i denne sukkerroedyrkningens første start. (6) Men omlægningen af landbruget var ikke blot en snæver landbrugsinteresse. Da Lollands sukkerroedyrkerforening nemlig i sommeren 1885 bad om forlov til at besøge den mønske ditto, gav mønboerne det forbeholdne svar, at gæsterne kun var velkomne, hvis de ikke tilhørte »provisoristerne«, idet der blev anført, at provisoriet var en »Rod«, der ikke blev dyrket på Møn.(7) Så langt rakte altså mønboernes sukkerroeinteresser - og følgende gæstfrihed. Landbrugsøkonomiske og politiske interesser kunne ikke uden videre adskilles, ej heller det faktum, at børnene var nødvendige medhjælpere i roetiden. Alle disse faktorer er af betydning for en vurdering af skolen i dette samfund.

1.1.2. Politisk »sklima«.

Gennem hele perioden var det politiske liv præget af cand. theol. Frede Bojsen. Foruden at han i årene 1869-1901 var Mønskredsens folketingsmand, var han sognerådsformand for Stege Landsogn i årene 1867-1903. Yderligere har han på Møn bl.a. gjort sig bemærket ved at oprette Rødkilde Højskole i 1865, ligesom oprettelsen af Spare- og Lånekassen for landboerne og anlæggelsen af Stege Sukkerfabrik skyldtes Frede Bojsens initiativ.(8) Denne aktivitet gjorde utvivlsomt meget til, at Bojsen uden besvær fastholdt Mønskredsen i godt 30 år. Ved valgene til Rigsdagen valgtes han ved kåring i 1881, 1884, 1887 og 1892. Ved de øvrige valg fordelte stemmerne sig som anført nedenfor.(9)

År	antal stemmer			ialt stpot.	heraf pct. af stemmerne		
	FV	VR	H		FV	VR	H
1895	1071	343		58,3	75,7	24,3	
1898	1061	438		59,4	70,8	29,2	
1901	981	1000	213	76,3	44,7	45,6	9,7

**Frede Bojsen (1841-1926) fotograferet i 1880erne.
Kgl. Biblioteks Billedsamling.**

For at få en fornemmelse af, hvilket politisk »klima« skolen virkede i, skal Bojsens politik og mønboernes reaktion kort beskrives ud fra to hovedbegivenheder, nemlig udstedelsen af den provisoriske finanslov i 1885 og rigsdagsvalget i 1894, hvor Bojsen efter at have været ene opstillet i 14 år omsider fik en modkandidat.

Frede Bojsen, søn af »Budstikke Bojsen« (se s.17) var fra hjemmet af gennemsyret med den grundtvigske livsopfattelse, dens stærkt nationale farve placerede ham naturligt på yderste højre fløj af venstre. Noget udpræget politisk program lå der næppe bag hans politik, selv udtrykte han det således: »Jeg har altid været mere anlagt til at følge og tjene end til at føre. Og hvergang forholdene nødte mig til at følge en selvstændig politik, har den gået ud på at forhandle sig frem.«(10)

Da meddelelsen om udstedelsen af den provisoriske finanslov nåede Møn den 1. april 1885 om eftermiddagen, reagerede Møns Folkeblad med straks samme aften at udsende en ekstra udgave af avisen. Stemningen var tydeligt oprørt. I skarpe vendinger anklagedes regeringen for at have valgt bruddet. Også i de følgende dage bragte avisen harmdirrende anklager mod Estrupregeringen, ligesom der efter Frede Bojsens hjemkomst til Møn blev indkaldt til politiske møder. Ifølge avisen mødte der henholdsvis 1000 og 1500 mennesker til politiske møder på Rødkilde og ved et møde i Fanefjord sogn. Ved møderne betegnede Bojsen regeringens fremgangsmåde som grundlovsstridig og opfordrede befolkningen til massivt at slutte op bag venstres politik i kamp mod regeringen. På et spørgsmål om, hvordan man bedst kunne bekæmpe regeringen, svarede han, at han ikke kunne anføre nogen hurtig vej, men at regeringen før eller siden ville falde for en rigsretsdøm. Skattenægtelser og våbenøvelser anså han kun for nytteløse demonstrationer, der ikke ville kunne tvinge den siddende højre regering til at vise mådehold.(11) Frede Bojsens hele holdning skal ses ud fra, at vel var han skadelig overfor provisoriepolitikken, men han nærede aldrig nogen tvivl om, at en løsning kunne komme i stand gennem en forhandling på Rigsdagen. Demonstrationer og alt hvad der kunne få skin af væbnet modstand, anså han kun som værende skadelige for landets udvikling samtidig med, at de ville vanskeliggøre en forhandlingspolitik på længere sigt.

Men ikke alle mønboerne var som Frede Bojsen parat til mådehold og afventning af en eventuel rigsretsdøm. Damsholte sogneråd meddelte således, at man havde vedtaget ikke at betale skat af kommunens ejendomme.(12) Lederen af Nyborre pige-højskole (se s.19) nægtede ligeledes at betale skat og blev slettet af ministeriets liste over anerkendte højskoler. Møns Skytteforening fik en rivende tilvækst, da regeringens fremgangsmåde blev betragtet som signalet til revolution. I april meddelte foreningen, at der var ankommet en større sending rifler, og at der om kort tid ville ankomme et par hundrede til. Umiddelbart derefter forbød politiet foreningen at afholde skydeøvelser, men meldes der: »Foreningen fortsætter uafhængigt af alle Provisorier.«(13)

Også fra lærerstanden mærkes der protest. Regeringen udsendte i april 1885 det såkaldte »Mundkurvscirkulære«, hvor lærerne truedes med afskedigelse, dersom de ikke forholdt sig loyale overfor regeringen. På et møde, hvor alle lærerne i provstiet var indkaldt, mærkes tydeligt en trykket og mismodig stemning over at være frarøvet ytringsfriheden. Kort eftereret beskrev en af deltagerne stemningen således: Hver lærer mødte med sin »Mundkurv« på, og provsten var med. Der skulle ikke tales politik, men mødet indledtes dog med et højrepolitisk foredrag om det Fjerde bud og Mundkurven. Provsten forsikrede, »... Det er til Deres eget Gavn, De har faaet Mini-

steriets Cirkulære. De maa saamænd tro, det er sket i Kjærlighed«. Flere sad og rykkede så småt i Mundkurven, men kunne ikke få den af. Der er det mærkelige ved Mundkurvens indretning, at der godt kan tales til højre gennem den, men ikke til venstre. Kun én lærer, en yngre spinkel mand, forstod kunsten at tale til venstre side gennem den, men straks var dirigenten på sin post og fik forhandlingen i sit rette trit igen, og der fortsattes med ren uforfalsket højrepolitik, indsvøbt i kristelige fraser. Og endelig fremførte skribenten: »Jeg forlod Mødet med en tydelig og bitter Forstaaelse af, at hvor megen Frihed end andre Danske Borgere kan være berøvede, saa er dog ingen saa ufri som de, der har Mundkurv paa og har en Provst til at paase, at den sidder fast.« Var lærerne end frarøvet ytringsfriheden, så viste de deres protest ved stiltiende at nægte at underskrive en regeringsvenlig resolution.(14) Så noget positivt resultat fik regeringens lovlydige medlemmer næppe ud af mødet. Møns afdeling af Danmarks Lærerforening fulgte endvidere sagen op, idet man opfordrede hovedbestyrelsen til at arbejde for, at »Mundkurven« blev taget tilbage, ligesom man udtalte sin misbilligelse af, at foreningen ikke tidligere havde foretaget noget skridt i så henseende.(15)

Disse revolutionære tilløb førte dog ikke til yderligere konkrete handlinger, men de nævnte reaktioner viser, at befolkningen havde begyndt at formulere sig selvstændigt og evnede at organisere sig i opposition til de autoriteter, der hidtil havde udtrykt og håndhævet de herskende regler. Og tendensen var, at befolkningen i 1890'erne langsomt vendte sig fra Bojsens forhandlingsvenlige politik. På Rigsdagen var Venstres gruppe delt i grupper, der henholdsvis ønskede og ikke ønskede forhandling og dermed et følgende forlig med højre. Frede Bojsen var i 1890'erne den egentlige leder af »Det forhandlende Venstre«, og der blev indført en række sociale love ved hans indsats, men da højrestyret vedblivende fastholdt regeringsmagten, mistede partiet støtte i befolkningen på landsbasis - og på Møn. Symptomatisk for det politiske klima i 1890'erne er det endvidere, at Møns Folkeblad i udstrakt grad kritiserede Frede Bojsens politik, og at avisen i 1905 blev organ for det nydannede Radikale Venstre.

Selvom Højre ikke opstillede kandidater på Møn 1880-1900, var der dog en aktiv højreforening, og højrebladet Møns Avis overlevede på trods af den ellers så udprægede venstrebefolkning.(16) Højreforeningens aktivitet har det ikke været muligt nærmere at undersøge, men stikprøver i Møns Avis viser, at der holdtes møder forud for Rigsdagsvalgene og hvert år den 10. april på kongens fødselsdag. Formanden var baron Rosenkrantz fra Liselund. Talere ved møderne var i de undersøgte år bl.a. provst Hjort, tre lærere fra Stege by, lærer Simonsen fra Spejlsby, Kjeldby sogn, og lærer Andreasen fra Hjertebjerg, Elmelunde sogn. Dette vidner om nogen lærerstøtte til højres politik.

Det at der ikke opstilledes kandidater fra højre, må skyldes en erkendelse af, at man intet kunne stille op overfor Bojsens popularitet i befolkningen. Også det, at Bojsens politik var så moderat, som tilfældet var, har medført, at højrefolk, i hvert fald i 1890'erne, stemte på ham. Om valget i 1895 oplyser Bojsen: »Højre havde vedtaget ikke at stemme, da imidlertid enkelte Højremænd... alligevel stemte paa mig, blev der derom en heftig Strid, der nær var gaaet til Haandgribeligheder.«(17) Dette, at højre skulle have vedtaget ikke at stemme er i modstrid med meddelelser i Møns Avis, hvor Højreforeningen netop annoncerer: »Højre stemmer for Forliget (Bojsen) imod Socialismen.«(18)

**Provst for Bårse-Mønbo provsti
J.M.L.Hjort (1824-1899) fotograferet i 1880erne.
Kgl. Biblioteks Billedsamling.**

Sognerådsvalg. I forsøg på at klargøre, om Højrefolkene var mere aktive ved kommunalvalgene, end tilfældet var til rigsdagsvalgene, er meddelelserne om sognerådsvalgene opsøgt i Møens Folkeblad i årene 1882 og 1885. Det gav dog kun ringe oplysninger, idet de valgte politiske retningspræg ikke meddeles. I efteråret 1883 fremgår det imidlertid, at alle valgte sognerådsmedlemmer i 1882 i Elmelunde sogn var højremænd. Meddelelsen fremsættes i forbindelse med omvalg, da valget var blevet kasseret som følge af valgsvindel. Det hævdes, at provst Hjort (der allerede på dette tidspunkt var sognerådsformand) i fællesskab med højremanden, grev Danne-skjold-Samsø, Elmelunde, havde fået reduceret antallet af de stemmeberettigede betydeligt. Ved omvalget i 1883 genvalgte imidlertid samtlige højremænd igen. I et »Aabent Brev til Vælgerne i Elmelunde Sogn« rettede venstremanden, landstingsmand Strandskov, Møn, en meget hård kritik af vælgerne i Elmelunde over, at de ikke havde kunnet forhindre, at så mange højremænd blev valgt. Ulempen ved, at Højre fik så stor magt i sognerådet var ifølge skribenten særlig den, at folk af denne politiske retning kunne præge skolevæsenet i en meget negativ retning.(19) At brevet kun er rettet til Elmelunde sogn, kan eventuelt være et udtryk for, at Højre ikke opnåede en lignende repræsentation i de øvrige sogne.

1.1.3. KIRKELIGE FORHOLD.

På Møn fungerede der i den her omhandlede periode fire grundtvigsk prægede friskoler. Denne store interesse for friskolesagen manifesterede sig også i en markant opbakning bag Dansk Friskoleforening. Denne forening blev startet i 1886, og allerede året efter talte foreningen 134 medlemmer på Møn. Den mønske afdeling af Dansk Friskoleforening var dermed den trediestørste i landet.(20) Grundtvigske friskolekredse er ofte kendetegnet ved, at de arbejdede for oprettelsen af valg- eller frimenigheder, eller at de tilsluttede sig en sådan, hvis der allerede var en på egnen. Men tendenser i denne retning ses der ingen af på Møn. Det grundtvigske præg, der utvivlsomt var på Møn i slutningen af det 19. århundrede, må først og fremmest tilskrives virksomheden på Rødkilde højskole og Fritz Boisen, der var præst i Stege fra 1859-1881. Fritz Boisen var i sin tidlige præstegerning tilsluttet det religiøse lægmandsrøre på Sydvestsjælland, men efter et nærmere bekendtskab med Grundtvig skiftede han i årene efter 1845 over og kom til at stå som en ivrig talsmand for grundtvigianismen.(21) Det, at Fritz Boisen søgte embedet i Stege, skyldtes ikke, at han her så en særlig grobund for den grundtvigske livsanskuelse, men derimod, at hans nære ven - mønboen, den senere præst for Ryslinge Valgmenighed, Vilhelm Birkedal, opfordrede ham til at søge embedet i Stege. I sidstnævntes erindringer fremgår det imidlertid, hvorledes Fritz Boisen angrede dette valg, fordi han ikke på Møn synes at kunne finde en tilfredsstillende grobund for sin forkyndelse. Utrættelig arbejdede Fritz Boisen dog på at føre mønboerne ad »den smalle vej«. Han afholdt således grundtvigske Vennemøder en gang om måneden, opfordrede til dannelse af friskoler og holdt foredrag på Rødkilde højskole.(22) I en årrække udgav han endvidere »Budstikken«, Et folkeskrift til oplysning og opbyggelse. I dette skrift opfordrede han læserne til at anbefale Rødkilde højskole til venner og bekendte, selv om han åbenlyst bekendte, at den »Aandelige Skjønhed« på øen ikke kunne måle sig med den »Timelige«. Lidt ros blev der dog mønboerne til del, idet han fremhævede, at de havde sans for frihed og folkelighed.(23)

Fritz Boisens afløser i Stege blev pastor C. Wulff (1882-88), han regnede sig selv for at høre til den grundtvigske retning, men sluttede sig ikke særlig fast til bevægelsen.

(24) Enkelte fra friskolekredsen i Elmelunde løste dog sognebånd til ham, heriblandt friskolelærer Stenbæk.(25) Dette behøver imidlertid ikke at betyde, at Wulff blev betragtet som særlig exponent for den grundtvigske retning, det har nok mere sin forklaring i, at der mellem provst Hjort i Elmelunde og friskolen var opstået et modsætningsforhold. (se s.73).

Kun fra to andre sogne, Borre og Fanefjord, kan man med rimelighed tale om udprægede grundtvigske præster; og som helhed kan det næppe siges, at den brede befolkning blev præget af den grundtvigske kristendom, ligesom Indre Mission heller ikke fik nogen betydning på Møn.(26)

Hvis man opfatter grundtvigianismen som: En folkelig vækkelse, uafhængig af, men som forudsætning for den kristelige, eller kortere udtrykt: Menneske først, kristen så, så er hovedindtrykket fra Møn, at der var en folkelig vækkelse, men den kirkelige vækkelse var der langt mindre interesse for.

1.1.4. FÆLLESINSTITUTIONER OG KULTUREL AKTIVITET.

Af afgørende betydning for det folkelige røre på egnen blev virksomheden omkring Rødkilde højskole. Skolen stiftedes i 1865 af Frede Bojsen. Udover landet oprettedes der i disse år efter 1864 en række nye højskoler, som fik en vældig tilstrømning. Dette opsving i højskolebevægelsen er blevet set som tilskyndet af, at krigen i 1864 kaldte på alle kræfter, der kunne afbøde nederlagets virkninger; men også samtidig begrundet i, at tiden for bønderne hang sammen med økonomisk fremgang, social selvhævdelse og politisk målbevidsthed.(27) For Frede Bojsen og andre unge teologer virkede denne usikre højskolegerning da også langt mere dragende end et præstekald. For egnens befolkning fik Rødkilde højskole stor betydning som samlingssted. De gennemsete årgange af Møens Folkeblad vidner om, at der blev holdt ugentlige onsdagsmøder, efterårsmøder og politiske møder på skolen. Ved at sammenholde Frede Bojsens egne udsagn om skolearbejdet med de få oplysninger, der er om foredragsmøder i aviserne, er det muligt at få et lille indtryk af, hvad skolen stod for, og dermed i hvilken retning skolen prægede egnen. Om selve skolens linie påpegede Frede Bojsen, at han ønskede at føre den hidtidige bondeskole et skridt videre. Eleverne skulle meddeles nyttige kundskaber, og lige så lidt som han mente, at der skulle tales politik i kirken, skulle der prædikes i skolen.(28) De få oplysninger om foredragsemner, der annonceres med i aviserne, vidner da også om, at det var de livsnære materialistiske og politiske emner, der blev taget op til belysning. For at deltage i møderne skulle man være medlem af Højskoleforeningen, den talte i 1885 et medlemstal på 438.(29) Et ikke ringe antal i betragtning af befolkningsantallet (se bilag I) og det, at ægtefæller givetvis kun anførtes ved manden. Fra 1874-1905 var Johan H. Andersen den egentlige leder af skolen,(30) da forstanderstillingen ikke lod sig forene med Frede Bojsens folketingsarbejde. Han havde dog i alle disse år sit hjem på skolen og holdt foredrag på stedet, når han ikke var optaget af arbejdet på rigsdagen.

Nyborre Pige højskole. En anden højskole for voksne piger blev i 1883 åbnet af lederen af Nyborre Friskole - Jens Jørgensen. Skolen fik ikke nogen længere varighed, men skal beskrives for at give et indtryk af aktiviteterne på egnen. Oprettelsen af denne skole for voksne piger må ses i sammenhæng med, at der gennem Dansk kvindesamfunds stiftelse i 1871 var grundlagt det første organ, der pegede på, at kvinden burde have en selvstændigere placering i samfundet. Om formålet med pige højskolen fremhævede lederen således, at den dels skulle oplyse eleverne om

menneskelivet, og dels skulle hjælpe til at fremme en større forståelse for kvindens hele betydning i hjemmet - såvel som i samfundet. Dette er tydeligt inspireret af formålsparagraffen i Dansk Kvindesamfund.(31) Lederen, Jens Jørgensen, ansøgte med den ovennævnte begrundelse om støtte fra Præstø Amtsskoleråd, fordi som han anførte: »...Bevidstheden om Oplysningens Nytte og Nødvendighed endnu ikke har gennemtrængt Befolkningen«. Ansøgningen blev påtegnet og anbefalet af sognepræsten og sognerådsformanden i Borre. Men Jens Jørgensen fik ingen understøttelse til sin skole. Provst Hjort nægtede at støtte foretagendet, idet han overfor amtet anførte, at skolen ikke havde vundet nogen stor tilslutning blandt befolkningen, og at lederen, der også var friskolelærer, agiterede imod Statsskolen.(32)

Skolen var indtil 1886 anerkendt af ministeriet som højskole og dermed understøttelsesberettiget. Men da ministeriet gennem amtmanden i Præstø modtog indberetning om, at forstanderen nægtede at betale skat, (se s.14), udgik han af listen over anerkendte højskoler. Skolen blev igen optaget på ministeriets liste i 1890.(33)

Skolens virksomhed er interessant, dels fordi man herigennem får et fingerpeg om, at et emne som kvindesag ikke gik ubemærket hen over et landbosamfund, og dels fordi lederen antyder, at der var nogen bevidsthed om oplysningens nytte og nødvendighed. Men indrømmes skal det, at skolen ikke fik nogen stor tilslutning, selv om den ikke kom til at mangle opbakning fra Møens Folkeblad. Uden omsvøb udtrykte redaktøren sin uforbeholdne og belærende mening om sagen således: »Hvorfor lader man Pigeskolen i Nyborre staa tom? ... Øens Piger maatte let kunde staa sig ved at underholde mindst ligesaa mange Pigeskoler som Manufakturbutikker.«(34) Om det var Øens piger, der svigtede skolen på grund af manglende forståelse for skolens arbejde, eller om det var deres økonomiske forhold, der lagde dem hindringer i vejen, får foreløbig stå hen.

Lederens skattenægtelse viser, at der bag disse skoler i Nyborre var et aktivt politisk engagement. Pigeskolens virksomhed ophørte i 1891, da lederen overtog Hjørlande højskole.

Foredragsforeninger. Ved gennemlæsningen af Møens Folkeblad årgang 1875 fandtes al mødevirksomhed koncentreret på Rødkilde højskole. Helt anderledes var den kulturelle aktivitet i 1885. Fra Fanefjord sogn meddeltes der f.eks., at der var oprettet en foredragsforening til Kristelig og Folkelig Oplysning og Vækkelse. Der var indmeldt omkring 200.(35) Udover denne foredragsforening ses der annoncer fra fire lignende foreninger. I alt indbydes der i 1885 til 42 foredragsaftener. I 1895 var der til sammenligning syv foredragsforeninger, der indbød til 53 møder. Hertil kom i begge årene møderne på Rødkilde. Betydningen af sådanne møder er det vanskeligt at udtale sig om, men det, at mødevirksomheden faktisk er øget i 1895, siger noget om, at landboerne havde overskud til aktiviteter, der set fra arbejdsmæssige synspunkter ikke var nødvendige, og at der på enen var behov og interesse for foreningsarbejdet. Før 1886 blev møderne afholdt i skolerne, men da regeringen fra maj 1886 forlangte, at skoledirektionens tilladelse skulle indhentes til afholdelse af møder, der ikke angik skolevæsenet,(36) valgte befolkningen at klare sig på anden vis. En del møder blev herefter afholdt i privatskolerne, fra Fanefjord sogn blev det meddelt, at foredragsforeningens møder blev afholdt i saftstationens lokaler, og endelig blev der i årene fra 1893-98 bygget seks forsamlingshuse. Disse initiativer vidner om, at befolkningen ikke uden videre lod sig kue af den siddende højre regering.

1.2. BÅRSE HERRED.

For at få et reelt sammenligningsgrundlag med Møn vil det være nødvendigt kort at skitsere de skolemæssige baggrundsrammer i Bårse herred.

Bårse herred udgør arealmæssigt 365 km² og er således betydelig større end Møn (se s.11). Administrativt var herredet opdelt i 15 kommuner, dog således, at Beldringe var annekts til Bårse og Ørslev til Udby. Befolkningsantallet i landdistrikterne i 1880 var på 19.648 og i 1901 på 18.940 personer, heraf var der i de omtalte år henholdsvis 2884 og 2598 skolepligtige børn. (37)

Eggen var præget af mange og store herregårde. Hver kommune har haft en eller flere hovedgårde med dertil knyttede landarbejdere. Befolkningsnedgangen tyder i det hele på, at en stor del af befolkningen er udvandret eller rejst til byerne (København) for om muligt at finde sig bedre kår. (38).

Med hensyn til politisk tilhørsforhold viser området sig at være meget forskelligt fra Møn, idet der her var en meget tydelig tilslutning til Højre og en meget ringe opbakning bag »Det forhandlende Venstre«. Ved valgene fordelte stemmerne sig som nedenfor anført.

år	antal stemmer			ialt st.pct	heraf pct. af stemmerne		
	V	H	FV		V	H	FV
1881	1574	751		70,5	67,7	32,3	
1887	1707	995		78,6	63,1	36,8	
1892	946	1105	708	80,9	34,3	40,1	25,6
1895	1556	1157		78,1	57,4	42,6	
1898	1631	250	348	65,4	73,2	11,2	15,6

Stemmeprocenten var bemærkelsesværdig høj i sammenligning med Møn, men det kan skyldes, at de politiske modsætninger her var mere markante, og at mønboerne har været sikre på, at Bojsen blev valgt, og at de reelt ikke opstillede alternative kandidater. »Det forhandlende Venstre« stillede kun kandidater op i Præstøkredsen. (39)

Højrestemmerne var stærkest repræsenteret i de tre nedenfor nævnte kommuner, hvilket også satte sit præg på de skolemæssige forhold (se s.24).

År	Allerslev			Bårse-Beldringe			Kastrup		
	V	H	FV	V	H	FV	V	H	FV
1881	43	114		95	105		61	72	
1887	57	146		111	103		49	113	
1892	27	150	34	21	113	75	67	93	
1895	50	151		91	119		80	76	

Kirkelige forhold. Også på det kirkelige område var der store meningsforskelle. Forsamlingsfolkene kom hertil i 1840erne fra Sydvestsjælland, og ret tidligt spaltede vækkelsen sig i en Grundtvigsk og en Indre Missionsk fløj. Frederik Zeuthen, kapellan i Udby 1865-72 og sognepræst i Everdrup 1872-85 var hovedmanden bag den Indre Missionske retning.(40)

I Snesere og Everdrup sogne byggedes der missionshuse i 1891 og 1892, men også i de øvrige sogne fik Indre Mission en fast tilhængerskare. Det Indre Missionske præg viser sig bl.a. i en adresse, som blev indsendt til skoledirektionen af beboerne omkring Staunstrup skole, Everdrup sogn. I adressen anmodedes provsten om at virke for, at den af sognerådet nr. 3 indstillede måtte blive antaget, idet der anførtes: »...det er Skoledistriktets Beboere og os alle meget magtpaaliggende at faa til Lærer i Staunstrup en mand, der i levende Tro, med Varme og Kraft kan vidne for Børnene om Frelsen i Christ og Vejen til Ham, og som kan staa som et lysende Forbillede for Ældre og Yngre.«(41)

Også grundtvigianerke havde deres tilhængere her. En gruppe bønder fik i 1867 oprettet Brøderup Højskole i Snesere sogn. Skolen havde dog indtil 1890 et meget ringe elevantal. Under forstander Emil Dam 1890-1909 øgedes elevtilgangen imidlertid, og skolen blev en af landets største højskoler.(42)

1.2.1. SAMMENFATNING.

Trods det, at hovedvægten har ligget på en beskrivelse af skolens baggrundsmæssige rammer på Møn, er der grundlag for at hævde, at der i de to herreder var et meget forskelligartet grundlag for det skolemæssige miljø. Møn må, hvis en kirkelig retning skal påklæbes, nærmest betegnes som grundtvigsk. Friskoler og foredragsforeninger prægede perioden, hvorimod der ikke kan spores en tilsvarende kirkelig aktivitet. Det var den politiske spænding, der tog tid og tanker. Og fremfor alt lagde landbrugets omlægning fuldstændig beslag på opmærksomheden. Heroverfor står Bårse herred, der både var præget af en Indre Missionsk og en Grundtvigsk retning. Der byggedes missionshuse, hvorimod den grundtvigske orientering ikke her udmøntedes i oprettelsen af friskoler (se afsnittet om privatskoler). Den store udvikling i landbruget i perioden, sammenholdt med befolkningsudviklingen i begge områderne, har krævet en stor erhvervsaktivitet, hvilket er af afgørende betydning for en vurdering af skolen i disse samfund.

Politisk var Møn langt mere homogen i sin orientering end Bårse. Selv om der på Møn var herregårdsegne, der traditionelt er kendetegnet ved en støtte af Højre, manifesterede dette sig ikke ved kandidatopstillinger til rigsdagsvalgene. Heroverfor

står Bårse herred med en befolkning delt i næsten to lige store grupper af Højre og Venstre tilhængere. Disse påviste forskelligheder i politisk tilhørsforhold tvinger til en redegørelse for, hvordan man i henholdsvis Højre- og Venstregrupper stillede sig til det skolepolitiske spørgsmål.

1.3. SKOLEPOLITIK.

Lovgivningsmæssigt hvilede skolen på skolelovene af 1814 og Lov om nogle forandrede bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet af 8. marts 1856.(43)

Der var dog lige fra slutningen af 1860'erne på rigsdagen et udtalt ønske om en skolereform, men på grund af uoverensstemmelser mellem regeringen og folketingets flertal opnåedes der først i 1899 enighed om en ny skolelov. De mange og gølge forhandlinger om en skolereform skal her kort beskrives for gennem dem at få et fingerpeg om, hvad man i henholdsvis Højre- og Venstregrupper på Rigsdagen anså for en passende skolelov, da disse holdninger i nogen grad også må have været gældende blandt befolkningen.(44) Hvor kildematerialet tillader det, oplyses der endvidere om holdninger på lokalt plan.

I december 1872 fremsatte kultusminister Hall et lovforslag, hvor hovedpunkterne var,(45) at den hidtidige almindeligt udbredte hverandendags skolegang skulle kombineres med hverdagsskolegang på en sådan måde: At de ældste klassers børn skulle møde i skolen hver dag om vinteren og hveranden dag om sommeren, de yngste klasser det modsatte heraf. Børneantallet i klasserne skulle sænkes, mulkerne for skoleforsømmelserne skulle inddrives efter strengere regler, og der skulle i det hele taget tilvejebringes et større og mere effektivt tilsyn med skolevæsenet. Udover denne skærpselse for børneskolen indeholdt forslaget et krav om, at undervisningen blev videreført efter konfirmationsalderen, nemlig således, at kommunernes lærere skulle forpligtes til at undervise tre aftener om ugen i, hvad der blev betegnet som fortsættelsesskoler. Forslaget repræsenterede dermed både en skærpselse af undervisningstiden, undervisningens tilsyn og omfang, samt at det for de enkelte kommuner ville komme til at betyde større udgifter til nye og flere lærerembeder.

Forslaget mødte afgjort uvilje i oppositionen. Det man især hæftede sig ved var, at lovforslaget ikke tog hensyn til frihedstanken i Grundloven, skoletvangens udvidedes, og kommunernes selvstyre og indflydelse indskrænkedes, medens der intet blev gjort for at fremhjælpe privatskolen. Gang på gang pointeredes det, at med Grundloven var folket gjort myndigt. Man så et misforhold i, at man fra regeringens side ikke turde betro forældrene omsorgen for deres børns undervisning. Den fornødne tvang overfor ligegyldige forældre burde, hævdedes det, kun tilsigte, at børnene fik et lavmål af kundskaber. Gejstlighedens tilsyn med skolevæsenet ønskedes afskaffet, og i overensstemmelse med Grundlovens bud om religionsfrihed skulle undervisningen i religion overlades til hjemmene. For at sikre overensstemmelse mellem skolen og hjemmene ønskede man, at besættelsen af et lærerembede skete ved et udvalg af skolekredsens familiefædre og enker, og dette udvalg skulle samtidig have kompetance til at afskedige læreren mod, at han sikredes en årlig pension. Kommunerne skulle udrede skolepenge til lærerne pr. barn i den offentlige skole og til forældrene, når de selv sørgede for børnenes undervisning i privatskolerne.

Bemærkelsesværdigt er her den enorme bevidsthed om den grundlovsskabte frihed.

Trøen på undervisningen som en privatsag. Og en støtte til privatskoler, der ville stille disse skoler i et konkurrenceforhold til den offentlige skole. Hall fremsatte lovforslaget igen i efteråret 1873. Men da samlingen fandt, at der kun var liden sandsynlighed for at komme overens med folketinget, foretrak man at lade gå nogle år, for at ansøkelserne kunne klares og sindene beroliges. I Møens Folkeblad årgang 1875 mærkes også en interesse om skolesagen. Men det fremkommer som en appel til befolkningen, der ikke mentes at være sig skolevæsenet bevidst nok. I seks helsides artikler om skolevæsenet i København oplyses der om skolevæsenets standard, der hævdedes at ligge langt over landkommunerne, idet der i København ofredes langt flere penge i skolens sag. Der påpegedes, at der i tiden var et behov for bedre oplysning, og at det var op til befolkningen at erkende, at det kostede noget. Her ses altså en tydelig appel til det private initiativ, det er ikke fra staten, man forventer, at det bedre skolevæsen skal skabes.(46)

Et andet reformforslag fremsat af kultusminister Fisher i 1878 og 1879 blev mødt med en lignende modstand som Hall's forslag.(47) På oppositionens vegne hævdedes det, at forslaget gik i samme retning som Hall's, der var blevet så energisk misbilliget af tingets flertal. Derved kunne dette ej heller vente tilslutning, da oppositionen ikke havde ændret mening.

Uden at være kommet til noget som helst resultat i 1870'erne, kom det næste forslag af kultusminister Scavenius i 1885. Men da stod modsætningerne mellem regeringen og folketingets flertal så stejlt overfor hinanden, at al forhandling på forhånd var udelukket.

Forslaget fik som de øvrige ingen betydning, men det, der i særlig grad er værd at hæfte sig ved er, at kultusministeriet i efteråret 1885 fremsendte et skema til udfyldning i sognerådene for at få overblik over, hvilke ombygninger og omkostninger en gennemførelse af Scavenius' skolelovsforslag ville kræve. I forslaget var hver klasse nomineret til 30 børn, og der blev stillet store krav til lokalernes størrelse, ventilation, renholdelse m.m.(48)

1.3.1. SKEMAERNES UDFYLDNING.

Pligtskyldigst blev alle skemaerne udfyldt, men af de 9 mønske kommuner undlod de 5 at komme med et overslag over, hvad det ville koste at afhjælpe manglerne, set i forhold til lovforslaget. Syv af kommunerne gav endvidere skemaet et ord med på vejen, der kan vise lidt om holdningen til skolesag og bevidsthed iøvrigt.(49)

Borre sogneråd meddelte kort, at man umuligt kunne komme med et overslag, da der for tiden var en friskole i sognet, og så længe den bestod, behøvedes der ingen udvidelse. Det samme var gældende i Elmelunde sogn, men her skriver højremanden, provst og sognerådsformand, Hjort: »Der er den Abnormitet her i Sognet, at der for Tiden er en Friskole. Saalænge den bestaar, vil en Omordning af Sognets Skolevæsen næppe behøves, men naar den ophører, maa Skolevæsenet udvides enten med en Skole eller Pogeskole.« Herefter følger en beregning over alle udgifter inclusive opførelse af en ny skole. Fra Fanefjord, Nyord, Stege Landsogn og Stege Landdistrikt blev der argumenteret med, at man på grund af manglende teknisk hjælp ikke så sig i stand til at udtale sig om de samlede udgifter. Desuden mentes det ikke at være umagen værd, at de enkelte kommuner forsøgte sig med den forlangte budgettering, da så mange og forskelligartede overslag ingen virkelig betydning kunne have. Hvad staten i stedet burde gøre, hvis den havde en oprigtig interesse,

var at lade amtet udarbejde overslag for alle kommunerne, hvorved der alene kunne opnås ensartethed. Fra Damsholte sogneråd havde man opgjort udgifterne til 33.150 kr., hvortil føjedes »... man tillader at udtale som sin Mening, at Lovforslagets Gennemførelse vil medføre saa store Udgifter, at de fleste Kommuner vil tynges for meget deraf.«

En gennemgang af skemaerne fra de 15 kommuner i Bårse herred viser et noget andet billede. Her besvarede de 12 kommuner skemaerne fuldt ud, hvorimod de 3 øvrige uden kommentarer undlod at give et samlet overslag.

Besvarelsesprocenten var altså langt større fra Bårse herred. De vedføjede kommentarer fra de mønске kommuner udtrykker indirekte en negativ holdning overfor forslaget, og for mig at se også en realistisk vurdering af sagen. Var det ikke spørgsmålet, der var stillet forkert? Hvordan skulle det enkelte sogneråd uden teknisk bistand kunne vurdere omkostningerne til fremtidigt skolebyggeri og restaurering af ældre bygninger, og hvis man forsøgte, af hvor megen værdi kunne så de forskelligartede overslag være. Hertil kom uvisheden om privatskoler, der allerede var oprettet, flere kunne forventes, hvad man som venstremand anså som noget ganske naturligt. Interessant er det at se provst Hjorts dilemma. Det er tydeligt, at han anså friskolen som noget uheldigt, abnormt og midlertidigt. Men som den pligtopfyldende embedsmand, han var, udfyldte han skemaet punktligt, som om friskolen var nedlagt. Besvarelsene viser, at den overvejende del af de mønске sogneråd var selvbevidste nok til ikke at lade sig bruge i en sag, der ikke mentes at være grundlag nok til at bedømme. En sådan holdning ses derimod ikke i Bårse herred, herfra er der tværtimod eksempler på, at højremænd »for i blækhuset« for at sikre sig ansættelse af ligesindede lærere for at kunne bevare en højrevendt kurs.

1.3.2. POLITIK VED LÆRERANSÆTTELSESR.

Almindelig praksis ved læreransættelser var, at lærerne sendte deres ansøgninger til sognerådene, hvorpå sognerådet indstillede tre ansøgere - nr. 1 som først ønsket og så fremdeles. Indstillingen påtegnedes så af provsten og sendtes derpå amtsskolerådet til godkendelse, hvorpå biskoppen udstedte det egentlige kaldsbrev. Der er i det gennemgåede materiale mange eksempler på, at sognerådets nr. 1 indstillede ikke fandt nåde for skoledirektionen, og enkelte tilfælde, hvor indstillingerne sendtes tilbage med krav om nyindstilling, da der hævdedes, at sognerådene ikke havde taget hensyn til de bedst kvalificerede. Hvilke udvælgelseskriterier, sognerådene og skoledirektionen anvendte, kan der ikke siges noget generelt om. Men det er påfaldende, at skoledirektionen *meget sjældent ansatte den lærer, som sognerådet havde indstillet som nr. 1*. Dette lader antyde, at der var hensyn og oplysninger, som sognerådene ikke angav overfor regeringens trofaste embedsmænd. Som støtte for denne påstand peger vidnesbyrd fra midten af 1880erne, hvor det fremgår, at lærerens politiske overbevisning var af afgørende betydning for sognerådernes udvælgelseskriterier.

Ved ledighed i embedet ved Allerslev skole i 1887 skrev pastor Nielsen fra Bårse til provst Hjort og anbefalede en af ham bekendt lærer Elgård, der ville søge det ledige embede. Allerslev havde som nævnt (se s.21) en stor majoritet af højrefolk, men det ser ikke ud til, at sognerådet har været præget heraf, idet præsten skrev: »... jeg har anbefalet ham til flere af Sogneraadets Medlemmer. Disse har vel intet lovet, og jeg nærer ikke meget lyse Forhaabninger, da det jo nok bliver politiske Hensyn, som

tilfældigt gør Udslaget ved Indstillingen, men det kunne dog være, at den sunde Fornuft kunne faa en Sejr i Sogneraadet: jeg tillader mig derfor allerede nu at henlede Provstens Opmærksomhed paa ham. Han er en konservativ dygtig Natur, som jeg kender tilbunds, og som er af en saa solid Slags Mennesker, at han altid vil være en god Tjener i den offentlige Skole og mere en Forsvar for den Opfattelse af Kirke og Skole, der har raadet hidindtil.(50)

Ved sognerådets indstilling opnåede den omtalte lærer trediepladsen. Før indsendelsen af indstillingen til amtet påførte provsten sin indtrængende anbefaling af nr. 3, idet han fremhævede, at han var anbefalet af pålidelige mænd og også havde fine karakterer. De pålidelige mænd, der omtaltes, var pastor Nielsen og lærer Asmussen i Dyrlev, Beldringe sogn. Deres breve blev sammen med indstillingen sendt til amtet. Som anbefaling for læreren skrev pastor Nielsen: Maa jeg paa det indstændigste tillade mig at bede Dem (skoledirektionen) virke for Elgaard's kaldelse til Allerslev; det lykkedes ved List og Lempe, at han blev No. 3, ... Damborg (51) har hjulpet mig troligt, ogsaa Asmussen (52) har slidt for at faa en Kollega til Allerslev, ogsaa for pastor Finchs skyld (53) beder jeg Dem kalde Elgaard, han vil virke til Fred i alle Tilfælde og være Pastor Finch, som har beklaget sig til mig i Efteraaret over den Vending, Forholdene og den antikirkelige Retning har taget, en god Hjælp.« Lærer Asmussen anbefalede ham i sit brev som kollega, »... da han (Elgaard) er en fædrelandssindet Mand, ægte konservativ og i enhver Henseende en Mand, som ikke vil løbe rundt i alle Slags »folkkelige« Ærinder, sig selv og Skolekredsen til Fordærvelse... Aa, tænke sig at faa en Nabo, der ikke er Radikal, ikke forrykt Grundtvigianer, ikke Folkefører o.s.v., o.s.v.«(54)

Ogsaa fra andre lærere indkom der ekstra kommentarer. Den af sognerådet nr. 1 indstillede skrev, at han havde hørt, at der i Allerslev cirkulerede vilde rygter om »at han var Venstremand, ivrig agiterende Politisk Riffelmand - dette er urigtigt... jeg nægter ikke at være frisindet (nærmest det man kalder Venstremand) men ikke Fanatiker.«(55)

Den omtalte højremand, lærer Elgaard, fik stillingen, - nuvel, han havde gode karakterer, og hvor svært ville det ikke også have været for højremændene i skoledirektionen at tilgodese sognerådets ønske nr. 1, når denne Elgaard var så »velanbefalet«. Pastor Nielsen satte i sit brev lighedstegn mellem venstremand og antikirkelighed, og ifølge lærer Asmussen var en venstremand nærmest en forrykt folkefører.

Også på Møn ser det ud til, at der blev taget politiske hensyn ved læreransættelser. Den senere Venstre-folketingsmand Emil Petersen (se s.86) kæmpede således i 5 år for at få fast ansættelse. I disse år ernærede han sig ved vikar eller hjælpelærerstillinger. Fra 1882-85 bestred Emil Petersen et hjælpelærerembede ved Mandemark skole. Ved embedsledigheden i 1885 indstillede sognerådet ham som nr. 1, og 106 beboere anbefalede ham varmt og hjerteligt, fordi børnene hos ham havde søgt skolen med stor lyst, og fordi at lærer Emil Petersen havde vist stor dygtighed i skolen. Videre pointeredes det, at henvendelsen var »..udsprunget af en dyb Bevidsthed om Skolegjerningens store Betydning for den opvoxende Slægt.«(56) Men nej, provsten lod sig ikke påvirke, ej heller ved Emil Petersens ansøgninger i de følgende år, hvor han blev anbefalet af sogneråd og beboere.(57) Det fremgår desværre ikke af provstens kommentarer, hvad han havde imod Emil Petersen, hans kvalifikationer jævnfør karaktererne fra Gjedved seminarium var der intet at indvende imod.

Der skal ikke her søges at trænge dybere ned i de politiske forholds indflydelse på læreransættelserne i provisorieårene. Lærerens politiske standpunkter var *givetvis af afgørende betydning*, men som følge af tidens politiske spændinger var emnet ikke egnet til at blive debatteret sort på hvidt. Afgørende er det imidlertid, at man ud fra beboeradresser kan konstatere, at befolkningen var interesseret i, hvem læreren var som person og opdrager og dermed følgende i, hvilken påvirkning der skulle blive børnene til del. Landbefolkningen var sig bevidst, at læreren var en central person i lokalsamfundet, og derfor søgte beboerne at påvirke valget og at tilkendegive deres mening overfor de højere skolemyndigheder.

1.3.3. 1890ERNES SKOLEPOLITIK.

Det, der for alvor satte debatten om en skolereform i gang igen, var spørgsmålet om en tidssvarende aflønning af lærerne. Fra Danmarks Lærerforening indsendtes andragende herom efter det 4. almindelige skolemøde i 1893.(58)

I efteråret 1895 fremsatte den daværende kultusminister Bardenfleth et lovforslag om forskellige forhold vedrørende skoleforhold.(59) Hovedpunkterne i forslaget var en lønningsreform, nedsættelse af børneantallet i klasserne og forandring i reglerne ved læreransættelser. Spørgsmålet om lærernes ansættelsesmåde blev det afgørende stridsspørgsmål i de følgende år. Som de tidligere debatter om en skolereform var det ikke pædagogiske spørgsmål, der var de største hindringer, men derimod spørgsmålet om mere eller mindre lokalt selvstyre.

Ved den endelige lov, der vedtoges den 24. marts 1899, blev det Venstre, der måtte give køb i spørgsmålet om kaldelsen, idet den kaldsberettigede myndighed fik ret til at kassere sognerådets indstilling, når ingen af de indstillede fandtes skikkede og værdige, og i tilfælde af uenighed mellem den kaldsberettigede og kommunalbestyrelsen traf ministeriet den endelige afgørelse.

Loven skulle træde i kraft den 1. januar 1901, og dens ændringer ligger udenfor denne undersøgelses rammer, men af indrømmelser til Venstre kan nævnes, at der blev bevilget statstilskud til privatskolerne. - En indrømmelse til kommunernes selvstyre var det, at de fik ret til at fastsætte skolegangsordninger og bemyndigelse til at undlade at mulkttere i ekstraordinære tilfælde. Af tvangsforanstaltninger kan nævnes, at den hidtidige tilladelse til, at børn kunne udskrives ved 13 års alderen ophørte. Kommunerne pålagdes at anskaffe læremidler til samtlige børn, og det gennemsnitlige antal børn i klasserne måtte ikke overstige 37. Endvidere kan det nævnes, at lærerne med loven af 1899 sikredes bedre lønningsforhold.

1.3.4. SAMMENFATNING.

Gennem ca. 30 års skoledebat gik venstregruppernes bestræbelser ud på at værne om det lokale selvstyre. En gennemførelse af Højres skolelovsforslag ville lovgivningsmæssigt have ført skolen op på et mere tidssvarende niveau, men alle planer blev væltet, fordi man i oppositionen var mistænksomme overfor alt, hvad der smagte af øget statsindflydelse.

Fra et Højresynspunkt skulle skolen forbedres ved øget statsindblanding. Fra et Venstresynspunkt skulle kravene til skolegang være minimale, alt derudover skulle overlades til forældres og kommunernes frie initiativ, og staten skulle støtte de private skoler.

Hvis man skal forsøge at skyde sig ind på, hvem der tabte mest ved den stadige udsættelse af skolereformen, så var det naturligvis børnene. I egne, hvor kommunerne holdt sig til lovgivningens minimumskrav, og hvor der intet privat initiativ var, kunne der være op til 100 børn i en skole med kun én lærer.

I det følgende er opgaven at undersøge, hvorledes befolkningen udnyttede den i tiden bestående skolelov - med de minimale krav der var. De allerede anvendte kilder vidner om, at der mellem landbefolkningen og de højere skolemyndigheder var en latent spænding, og at skole og politik er to faktorer, der ikke uden videre kan adskilles.

2. KOMMUNALE SKOLEUDGIFTER.

Indenfor den offentlige skole var der vide muligheder for de enkelte kommuner til at præge skolevæsenet. For at få indtryk af skoleudgifterne og dermed bevillingstiljen i de to herreder, er der opstillet nedenstående tabeller, der trods manglende oplysninger nok kan give et praj om, hvordan skolevæsenet værdsattes i tiden før år 1900.

De ordinære udgifter omfatter i årene 1877-79 samtlige udgifter undtagen værdien af bolig, jord, offer og accidenter. (1) Udgifterne til skolevæsenet i perioden 1880 til 1892 har det ikke været muligt at fremskaffe, da kommunernes udgifter ikke synes at være indberettet til amtet. (2) For perioden 1893-1900 er det derimod muligt at finde oplysningerne i skoleberetningerne. (3) I rubrik 17 skulle der anføres: a/ Kommunens samlede udgifter til skolevæsenet i det forløbne år, b/ heraf udgifter til anskaffelse af nye skoler eller skolelodder eller til forrentning af lån i nævnte øjemed. I nedenstående skema er der under specielle udgifter anført udgifterne til opførelser af nye skoler eller ekstra store beløb ved ombygning af bestående skoler. I tiden efter 1885 blev det muligt for lærerne at få afløst højtidsofferet, der hidtil havde været erlagt af befolkningen i form af pengeydelse ved højtiderne, mod at de i stedet blev sikret et fast årligt kommunalt bidrag. Mange indberetninger i provstearkivet viser, at også de allerfleste kommuner påtog sig denne ekstra udgift i slutningen af 1880'erne og i begyndelsen af 1890'erne. Beløbet viser sig på kommunernes skoleudgifter som en stigning. For lærerne har det især haft den betydning, at de var sikret et fast beløb og ikke var afhængig af befolkningens nåde og unåde.

*Oversigt over kommunale skoleudgifter i Bårse- Mønbo provsti
gennemsnit for de pågældende år*

område	år incl.	antal sk. pl. børn	ordinære udg. i kr.	specielle udg. i kr.	ordinære udg. i kr. pr. barn	ordinære + specielle udg. i kr. pr. skolepl. barn
Bårse herred	1877-79	2757	42941		15,60	
	1893-94	2834	48752		17,20	
	1895-96	2674	47046		17,59	
	1897-98	2563	48796	9673	19,04	22,81
	1899-1900	2570	55956	16110	21,77	28,04
Mønbo herred	1877-79	1667	27916		16,70	
	1893-94	1867	34292	3086	18,37	20,02
	1895-96	1820	34271		18,72	
	1897-98	1831	40934	13000	22,36	29,46
	1899-1900	1873	40547	20257	21,65	32,46

Kommentarer til tabellen side 28:

Forskellen mellem de ordinære udgifter i første og sidste tidsperiode er tydelige. De viser for Bårse herred en stigning på 30 pct. og for Møn en stigning på 45 pct.(4)

Forskellen viser sig også i udgiften pr. skolepligtigt barn. Hvis man ser bort fra sidstnævnte tidsperiode 1899-1900, der - uden at det klart kan gennemskues - kan være præget af, at den nye skolelov af 24.3.1899 er sat i kraft med de deraf følgende omkostninger.(5) så viser det sig imidlertid, at stigningen i udgiften pr. skolepligtigt barn i Bårse herred ikke i 1890-erne kan spores i øgede ordinære udgifter, men alene skyldes, at børnetallet er faldende.

Udgifterne pr. skolepligtigt barn på Møn ligger gennem hele perioden indtil 1898 ca. 1 kr. over gennemsnittet i Bårse herred. Antallet af skolepligtige børn på Møn er endvidere mere stabilt, og bortset fra årene 1895-96 er der her tale om en reel stigning i de ordinære udgifter pr. skolepligtigt barn.(6)

Sammenfattende kan man sige, at der i begge områder ofredes et stigende beløb på skolevæsenet, (se her de samlede udgifter, ordinære og specielle), men at den udprægede venstrebefolkning på Møn lå en smule over Bårse herred med hensyn til udgiften pr. skolepligtigt barn.(7)

2.1. ET KOMMUNALT SKOLEREGNSKAB.

I et forsøg på at trænge ind bag de tørre tal er udgifterne fra en enkelt kommune gennemgået for på denne måde at få oplyst, hvad de øgede udgifter gik til, og hvordan lærerne prioriteredes i forhold til børnene. Regnskabet er fra Stege Landsogn. En anden kommune ville muligvis have givet et mere repræsentativt billede (hvis kildematerialet havde været tilgængeligt), da der her i forskel til de andre kommuner var en betydelig stigning i antallet af skolepligtige børn. (se bilag 1). Men med hensyn til lærerløn og privatundervisningen i kommunen turde eksemplet give et gennemsnitsbillede af en kommunes bevillingspolitik på Møn.

Stege Landsogn: Til sammenligning med udgifterne til skolevæsenet indenfor de to herreder er der opstillet nedenstående tabel.(8)

Oversigt over de kommunale skoleudgifter i Stege Landsogn
gennemsnit for de pågældende år

år incl.	antal sk.pl. børn	ordinære udg.i kr.	specielle udg.i kr.	ordinære udg.i kr. pr.barn	ordinære + specielle udg.i kr.pr.skolepl. barn
1879-80	329	5100		15,50	
1881-82	329	5464		16,60	
1883-84	348	5228		15,02	
1885-86	364	5983		16,43	
1887-88	387	5733		14,81	
1889-90	412	6664		16,17	
1891-92	407	7120		17,49	
1893-94	443	7230		16,32	
1895-96	393	8006		20,37	
1897-98	392	7513		19,16	
1899-1900	411	9810	20257	23,86	73,15

De ordinære udgifter var her tilgængelige for alle årene også i 1880'erne. Stigningen fra 1. periode til 1890 udgør 30,6 pct. I samme periode var det gennemsnitlige tal for hele landet 7 pct.,(9) så denne kommune har altså ikke drevet sparsommeligheden så vidt, som tilfældet var for det øvrige land. Udgiften pr. skolepligtigt barn var ved begyndelsen af perioden og i 1893-94 lavere end det gennemsnitlige for de øvrige mønske kommuner, men iøvrigt kan forskellen ikke siges at være stor.

2.2. LÆRERFORHOLDENE I STEGE LANDSOGN.

Før en specificering af udgifterne vil det være nødvendigt at redegøre for skolevæsenet i kommunen. Stege Landsogn var i 1880 opdelt i 4 skoledistrikter, nemlig Tøvelde, Tjørnemærk, Lendemærk og Udby (se s.11). Een lærer ved hver skole var her som andre steder det almindelige. Ved Udby skole var der dog allerede i 1874 oprettet et lærerindeembede. Børneantallet i dette distrikt var i 1880 på 105 elever.(10)

Udby skole, Stege Landsogn. Foto fra ca. år 1900.
Møns Museum

Ved Tøvelde skole oprettedes der i december 1880 en pogeskole på privat initiativ. Efter ansøgning fra initiativtagerne vedtog sognerådet at yde 75 kr. årligt til skolens drift under forudsætning af amtets samtykke hertil og af, at fattige børn fik fri adgang til skolen.(11) Amtets tilladelse blev givet to måneder senere.(12) Denne skole fik imidlertid kun en kort levetid, idet lærerinden meldes rejst efter 1 1/2 år.(13) Men det private initiativ med oprettelse af en pogeskole blev videreført, idet

sognerådet påtog sig en større økonomisk byrde end de ovennævnte 75 kr. Sognerådet søgte nemlig om og fik amtets tilladelse til at yde læreren ved Tøvælde skole 300 kr., så han kunne holde en medhjælp til at forestå en pogeskoledeling ved hovedskolen.(14) Børneantallet i skoledistriktet ved Årskiftet 1881/82 var 86 elever. Ansættelsesmåden blev den, at det blev overladt læreren at skaffe lærerinder til pogeskolen, men skolen kom iøvrigt som vanligt under tilsyn af skolekommission og skoledirektion. Her er altså et eksempel på, at et sogneråd oprettede et nyt embede, selv om børneantallet ikke havde nået skæringstallet 100 elever. Ansættelsesmåden var unægtelig til sognerådets fordel, da man både slap for at søge efter lærerkræfter og yde en fuld løn til en reel andenlærerstilling. Men for børnene blev det en fordel, at de blev delt allerede fra 1881, en deling, der efter loven ikke havde været nødvendig før år 1891, da børneantallet kom op på 101.(15)

Udover disse skoler blev der allerede i 1880erne oprettet endnu 3 pogeskoler på privat initiativ.

Fra 33 beboere i Koster (Tjørnemark skoledistrikt) indkom der i 1881 til både sognerådet og skoledirektionen en anmodning om at få oprettet en pogeskole i Koster by.(16) Sognerådet afslog at oprette en skole, da en opgørelse viste, at der kun var 7 børn mellem 6 og 9 år, men man meddelte at ville støtte sagen med 175 kr. årligt, når der fra beboernes side viste sig interesse for skolens fremkomst, hvis der fra amtet blev givet tilladelse dertil.(17) Skoledirektionen afviste initiativet på grund af det lille børneantal, og sognerådet ses ej heller at have fået amtsrådets billigelse til at støtte skolen.

Befolkningen gav imidlertid ikke op, i 1885 indgav beboerne en fornyet ansøgning til sognerådet. Man ønskede nu 2 pogeskoler henholdsvis beliggende i Koster og Tjørnemark. Men vel belært af det ovennævnte afslag, ansøgte man denne gang ikke om, at kommunen skulle oprette skolerne, men derimod kun om sognerådets støtte til bestridelsen af udgifterne. Sognerådets reaktion blev positiv, og efter amtsrådets godkendelse blev der ydet pogeskolerne henholdsvis 250 og 200 kr. årligt.(18) En lignende skole oprettedes i 1889 i Lendemark af en forening, der kaldte sig »Byggeselskabet for Sukkerfabrikkens Arbejdere«, også denne fik støtte af kommunen.(19) Disse nævnte skoler blev alle overtaget af kommunen, - Lendemark pogeskole i 1893, Koster i 1895 og Tjørnemark i 1898.(20)

På god »venstrevis« støttedes det private initiativ. Uden kommunens eget initiativ blev der således oprettet 4 pogeskoler i årene fra 1881-1889. Kommunens overtagelse af skolerne skal dels ses udfra en erkendelse af, at børnetallet i klasserne uden pogeskolerne ville være urimeligt stort, dels udfra, at uden det private initiativ havde kommunen selv været nødsaget til at oprette ekstra embeder i Tøvælde og Lendemark skoledistrikter på grund af det stigende børneantal. Men at der allerede i 1889 var 9 lærerkræfter fremfor de 5 i 1880, bør befolkningen alene have æren for.(21)

*Oversigt over Stege Landsogns skoleudgifter
årlige udgifter i kr. i gennemsnit af 5 år (22)*

år incl	udg. ialt	de 4 lærerens løn	lærerindelønn. Udby, Tøvelde		privat opr. pøgesk. Tjørnem., Køster, Lødem.			bog- udg.	skatter afg.	rep. vedlh.
1879-83	5216	3810	420	70				145	76	688
1884-88	5787	3802	437	300	200	250		128	65	754
1889-93	6962	3988	519	407	256	328	392	392	76	700
1894-98	7651	3905	506	491	320	468	570	215	370	990

Af denne tabel er det tydeligt, hvad de øgede skoleudgifter blev anvendt til, nemlig til de i 1880'erne privat oprettede pøgeskoler og til lærerindeembedet i Tøvelde. De øgede bogudgifter i perioden 1889-93 skyldes, at sognerådet i 1889 vedtog, at lærerne af kommunens kasse måtte afholde udgifterne til skolebørnenes skrivebøger, tavler og andre skriverekliver. En bevilling, der uden begrundelse blev taget tilbage tre år senere.(23)

2.3. HVAD MATTE LÆREREN »KOSTE«

Lærernes løn var fastsat forud for denne periode, men visse justeringer giver en lille mulighed for at belyse, hvordan man i denne kommune så på lærernes aflønning. I kultusminister Fischer's skolelovsforslag i slutningen af 1870'erne (se s.23) var der bestemmelser om, at lærerne skulle sikres en lønforhøjelse. Da forslaget faldt, fandt kultusministeren imidlertid en anden udvej til at påtvinge en forbedring af de dårligst lønnede embeder.

I anordningen af 1814 hed det i afsnittet om, hvad »Enhver Skolelærer bør nyde«, at læreren skulle leveres 6 tønder rug, 10 tønder byg in natura samt 25 tønder byg, som skulle betales efter det foregående års kapitelstakst, og endvidere, at det danske kancelli var tilladt efter omstændighederne at fastsætte en noget højere eller noget lavere indtægt.(24) Dette tolkede kultusministeren således, at fastsættelsen af lærerlønningerne var overladt til ministeriets skøn. Ministeren forespurgte dermed en række kommuner, om de ville forhøje lønnen, viste svaret fra de kommunale myndigheder sig negativt, lod han skolerådet erklære sig om kommunens økonomiske forhold. Dersom skolerådet ikke fandt forhøjelsen betænkelig, blev der fra ministeriet påbudt en lærerlønsforhøjelse. Sagen gav anledning til megen misstemning i kommunerne. Der var delte meninger om rigtigheden af regeringens fremgangsmåde, og under de spændte politiske forhold gav sagen anledning til flere retssager, men en højesteretsdom i 1883 hævdede ministerens ret til at fastsætte lønnen.(25)

Stege Landsogn var en af de kommuner, der blev pålagt at øge lærerlønningerne, og man var tydeligt imod ministeriets pålæg. I en forespørgsel fra skoledirektionen om, hvorvidt der var udbetalt lærerembederne den forhøjelse, som ved ministeriets resolution var blevet pålagt dem, svarede: »... at Tillæget ikke var udbetalt, men at man ønskede Højesteretsdommen i Afskrift, før der blev taget nærmere Bestemmelser.«(26) Hvilke nærmere bestemmelser man havde påtænkt, forlyder der intet om, men sognerådet krøb til korset og udbetalte hvert af embederne i Tøvelde, Udby og Tjørnemærk det påbudte beløb, henholdsvis 33 kr., 31 kr. og 20 kr. årligt, med tilbagevirkende kraft for perioden 1878-84.(27) På årsbasis synes beløbet minimalt,

det kan næppe have påvirket kommunebudgettet væsentligt, men det, man har været imod, var givetvis det, at man var dikteret til at betale.

I 1887 pålagde ministeriet igen en forhøjelse, denne gang med 20 kr. årligt til hvert af de tre embeder. Reguleringssummerne på embederne stod herefter i Lendemark på 1545 kr., Udby på 1309 kr., Tøvelde på 1233 kr. og Tjørnemark på 1249 kr. Ved de tre sidstnævnte hørte der en jordlod til, hvis værdi er indregnet i ovennævnte summer. Værdien heraf er anført i år 1900 til at udgøre henholdsvis 472 kr., 314 kr. og 376 kr.(28)

Til sammenligning kan det nævnes, at reguleringssummerne i 1887 for hele provstiet i gennemsnit af alle embederne var fastsat til (29)

	Bårse herred	Mønbo herred	Stege Landsogn
I. lærer	1558 kr.	1350 kr.	1334 kr.
II. lærer	757 kr.	745 kr.	

Højtidsofferets afløsning: En tilsyneladende lønforhøjelse fremkom på regnskabet i 1890, idet højtidsofferet var blevet afløst og sat til et årligt bidrag på 400 kr. til de fire lærere tilsammen. Initiativet til afløsningen kom fra lærerne i 1888. Hvor stort lærernes oprindelig forslag var, findes der ingen oplysninger om, men kun, at sognerådet ved afstemning om forslaget stod 4 mod 4, og en undlod at stemme, hvorfor sagen blev stillet i bero.(30)

I ganske enkelte tilfælde findes der oplysninger om, at befolkningen ikke godvilligt ville yde læreren et pengeoffer til højtiderne. Læreren ved Tøvelde skole måtte således have amtsrådets stadfæstelse til at få penge fra en gårdejer, han blev sat til en betaling à 50 øre pr. højtid. På lignende måde måtte læreren fra Lendemark skole have amtets hjælp. Her blev to arbejdere, to håndværkere og en skipper pålagt at betale beløb fra 25-40 øre pr. højtid. Begge eksempler er fra året 1889.(31)

Disse få tvangsforanstaltninger mellem lærerne og befolkningen, der her er fundet oplysninger om, kan enten betyde, at der generelt var god overensstemmelse mellem lærerne og befolkningen, og at befolkningen villigt har betalt. Men de kan også være et udslag af, at lærerne ikke har villet udsætte sig for upopularitet ved at kræve disse små og usle beløb ind, som de trods alt var. At lærerne i 1889 søgte amtets hjælp til at kræve deres retmæssige ydelser ind, kan ses som en reaktion på, at sognerådet havde stillet sagen om højtidsofferets afløsning i bero. Befolkningens uvilje overfor lærerne kunne vel så i sidste ende føres over på sognerådet. I 1890 blev der i hvert fald enighed i sognerådet om afløsning, uden at der anføres kommentarer af nogen art.

Realløn: På opgørelsen over lønnen til de 4 lærere (se s.32) er det ikke muligt at se udsving i lønnen svarende til de lønjusteringer, der trods alt var. Ministeriets påbud om ekstra løn + løn med tilbagevirkende kraft i perioden 1884-88 udgjorde 924 kr., i årligt gennemsnit 184,80 kr., lønudgiften er derimod i forhold til den tidligere periode gået ned. Højtidsofferets afløsning indenfor perioden 1889-93 udgjorde 1600 kr. - i årligt gennemsnit 320 kr., heller ikke denne stigning er der fyldestgørende dækning for. Årsagen er ganske enkelt den, at lærerne som nævnt var ansat til at skulle have udbetalt prisen for byg efter kapitelstaksten, da denne var faldende gennem perioden, blev kommunens udgifter til lærerlønningerne mindre. I 1880 kostede 1 td. byg 12,18 kr., i 1894 var prisen 9,65 kr. Prisfaldet var gradvist, men i

1894 syntes det, som om lærerne ikke har fundet det rimeligt, at kommunen skulle nyde godt heraf. I en skrivelse til sognerådet anmodede lærerne om, at kornlønnen ikke udregnedes efter Kapitelstaksten, men til et højere beløb, således at bygprisen ligesom for Stege by's lærere sattes til 11 kr. pr. tønde for det indeværende år. I Stege lyses man altså forståelse for at tilgodese lærerne i dårlige tider, det samme var derimod ikke gældende i Landsognet, idet sognerådet svarede, at man ingen anledning så til at forhøje lærernes kornløn, da de lave kornpriser i høj grad også ramte den største del af sognets skatteydere.(32) Dermed var der sat en stopper for yderligere forhandling. I året 1898 var kornlønnen yderligere faldet, byggen kostede da kun 8,82 kr., hvilket betød, at reallønnen i 1898 var lavere end ved periodens begyndelse.

Denne uvillighed overfor at yde lærerne mere løn kan også ses overfor lærerinderne i kommunen. Og dette faktum er yderligere påfaldende på grund af, at lønningerne til lærerinderne kun udgjorde omkring 1/3 af en lærerløn!

I året 1892 forsøgte ministeriet at råde bod på disse lavtlønnede lærerindeembeder, idet ministeriet herefter skelnede mellem poge- og forskoler, således at småskoler, der var et fast led i distriktets skolevæsen, skulle have status af forskoler. Mindstelønnen for disse embeder skulle være 650 kr., plus - at lærerinden skulle have ret til alderstillæg, pension og lønningstillæg på finansloven. Navnet pogeskoler blev derimod tillagt småbørnsskoler, der blev anset som værende af en mere midlertidig karakter i distriktets skolevæsen.(33)

Da spørgsmålet om kommunens overtagelse af Lendemark pogeskole kom på tale i december 1892, blev Stege Landsogn dermed nødt til at indordne sig under disse lønningsregler, omend der måtte flere skrivelser til, før sognerådet indvilligede i den nævnte forskolelærerindeløn.(34)

Anderledes forholdt det sig med lærerindeembederne i Udby, Tøvelde, Koster og Tjørnemark. Trods det, at skoledirektionen, - provsten og amtmanden - gentagne gange på hver sin måde anmodede sognerådet om at omordne skolevæsenet i disse distrikter til forskoler eller til andenlærerstillinger med højere løn, lykkedes det sognerådet at bevare sin særstilling med de lavtlønnede lærerindeembeder. Men var det nu lønnen, der var så afgørende for, at sognerådet udkæmpede denne kamp? Landbomoral og de økonomiske tider iøvrigt stod absolut ikke til »ødselhed«, men når sognerådet på myndighedernes krav om at oprette forskolelærerindeembeder til 650 kr. i årsløn erklærede, at man kun kunne yde 600 kr.(35) ja, så får striden unægteligt mere karakter af en principalsag. Der var tydeligvis andre motiver, der kun indirekte kom frem i brevvekslingen. Ved at opretholde pogeskoler fremfor forskoler havde sognerådet nemlig den store fordel, at det selv havde afgørelsen af, hvem der skulle ansættes, d.v.s. man var fri for al indblanding og indstilling til skoledirektionen. En ansættelsesmåde, som provst Hjort i skarpe vendinger overfor amtmanden og kultusministeriet betegnede som abnorm og exceptionel, og som han bad om midler til at afskaffe.(36) Men i disse - de skarpe meningers år, valgte de højere myndigheder at vise mådehold, idet de på provstens beklagelser svarede: »... det er for Tiden uhensigtsmæssigt at tage Notits af Sogneraadets Misagt, og ... man kan intet forlange, må vente til en eventuel ny Skolelov«(37) Det var således sognerådet, der ved sin stædighed vandt over myndighederne, selv om disse instanser ikke undlod at kritisere sognerådets ansættelseskriterier, som gik ud på, at man ansatte ikke examinerede lærerinder. Fremfor at ansætte uddannede lærerinder ansatte de kommunale myndigheder lærerinder, der var udgået fra friskolekredse.(38) Disse

lærerinder har givetvis passet til »ånden« i kommunen, om de også med den kommunale lønningspolitik har kunnet klare sig økonomisk, eller om deres pædagogiske kvalifikationer var på højde med de uddannede lærerinders, må her være ubesvaret, - men provsten var ikke i tvivl!

Kommunens bevillingspolitik overfor de private skoler var ikke tilnærmelsesvis så påholdende som overfor de ovenfor nævnte embeder.

Bestyrelserne for de private skoler indsendte årligt anmodninger til sognerådet om at forhøje tilskuddet, hvilket altid blev imødekommet. Det var iøvrigt kommunen, der bar de største udgifter ved de private pøgeskoler, hvis beløbene opgivet i 1893 kan siges at være dækkende for hele perioden. I sognerådets indberetning til skoledirektionen om pøgeskoler oplyses det, at beboerne omkring Koster pøgeskole årligt ydede 100 kr samt bolig og brændsel til lærerinden, kommunens tilskud var 350 kr. årligt. Ved Tjørnemark pøgeskole ydede beboerne 156 kr. mod kommunens 300 kr.(39)

2.1. SAMMENFATNING.

Forskellen mellem udgifterne til skolevæsenet i begyndelsen og slutningen af perioden viser en ret stor udgiftsstigning i begge herrederne, men også at den reelle udgiftsstigning pr. skolepligtigt barn lå højest på Møn.

Dybdeboringen i Stege Landsogn viser, at kommunen førte en meget stram lønpolitik overfor de faste lærere, også i betragtning af, at lønnen på Møn og i Stege Landsogn i særdeleshed var lavere, end tilfældet var i Bårse herred. Men lærernes kår har næppe i nogen af områderne svaret til den udvikling, der foregik i landbruget.

I Stege Landsogn tillod sognerådet uden videre, at reallønnen faldt, og på den måde kan man sige, at sognerådet ingen sans havde for at vurdere lærerens arbejde. Dog - hele debatten omkring aflønningen af lærerindeembederne og reguleringen af lærernes løn viser, at det ikke ensidigt var et pengespørgsmål for sognerådet om, hvor stor en løn der skulle udbetales. Ved at fastholde lønnen under minimumsgrænsen 650 kr. for lærerindeembederne var småbørnsskolerne at betragte som pøgeskoler, som sognerådet uden indblanding fra myndighederne kunne ansætte lærerinder og fastsætte lønninger for. Dette privilegium gav man ikke uden videre fra sig. Der forekommer således et meget tydeligt billede af en landkommune, der ikke ville indordne sig under autoriteternes luner og mening om, hvad disse anså som den bedste ansættelsesmåde. Vi har således at gøre med en befolkning, der evner at læse loven, og som tør sætte sig op mod autoriteterne. Det fremtræder som en ny situation for myndighederne, at de stod overfor en selvbevidst befolkning, som man i de politisk spændte år måtte vige tilbage for. Og det viser, at der var grænser for, hvor langt de højere myndigheder turde tvinge ændringer igennem, som der endnu ingen klar lovhjemmel var overfor. Vandt sognerådet således over myndighederne i dette lønningsspørgsmål, så havde medaljen en bagside, idet den faldende løn uden tvivl var medvirkende årsag til, at lærerne så sig nødsaget til at påtage sig ekstra arbejde uden for skoletiden. Af indhentede oplysninger kan det nævnes, at lærer Bendtsen ved Lendemark skole var fast timelærer på Rødkilde højskole.(40) Lærer Rydahl i Udby karakteriseredes af provsten som flink og duelig, noget anstrengt af for meget arbejde uden for skolen.(41) Han var bl.a. kasserer for Møens Arbejderforening og passede regnskabet for egnens andelsmejeri og brugsforening, foruden at han i flere år holdt aftenskole. Lærer Lauridsen ved Tøvelde skole holdt aftenskole

eller sangskole i alle periodens 20 år, 2 gange om ugen. Hertil kom arbejdet med jordlodden. Dette udenomsarbejde har utvivlsomt hæmmet det pædagogiske arbejde, men det problem debatteredes ikke, eller det er i hvert fald ikke nedfældet i sognerådets forhandlinger.

De stigende udgifter i perioden kom således ikke lærernes økonomiske kår til gode, men derimod børnene i kraft af, at der kom stadig flere lærerkræfter til. Fremfor de 5 lærere i 1880 til ialt 329 børn, var der fra 1889 og fremefter 9 lærere til ca. 400 børn.

Kommunens tilskud til de private pøgeskoler havde hver gang den klausul, at fattige børn skulle gå gratis, og sognerådets velvillighed overfor disse skoler synes iøvrigt at have medført, at befolkningen selv bar de mindste udgifter ved skolerne. Dette ringe beløb, der blev krævet af befolkningen, gjorde utvivlsomt sit til, at tilslutningen til skolerne var stor. Oplysningerne om klasseantallet i skolerne viser nemlig, at børneantallet fordelte sig nogenlunde ligeligt mellem alle klasserne.(42)

På trods af, at lærerne ofte var udsat for et stort arbejdspress, og at dette kan have haft en mindre heldig virkning på skolearbejdet, så var det dog børnene, der først og fremmest nød godt af de stigende udgifter til skolevæsenet, der gav sig udslag i, at børneantallet i hver klasse blev mindre.

3. SKOLEGANGSORDNINGER.

Kravet som skolegang kunne man kun helt unddrage sig, hvis man lod sine børn undervise privat.(1) Problemet for langt den største del af landbefolkningen i denne periode var dermed, hvordan kravet om skolegang bedst kunne indpasses i arbejdsrytmen på landet.

Lovmæssigt var der fastsat tre skolegangsordninger.

a) I 1814 fastsattes hverandendags skolegang - hver klasse skulle møde 3 hele dage om ugen sommer og vinter. I denne ordning var der dog tilladt den lempelse (ifølge § 13), at ældste klasse af de som regel to klasser, kunne nøjes med 2 dages egentlig skolegang fra 1. juni til høstferiens begyndelse ca. 2 måneder senere.(2) (forkortet i det følgende til 3-3 og 3-3 m.l.)

b) Ved siden af denne skolegangsordning sattes der allerede i 1818 en ny, der tillod følgende ordning: Ældste klasse skulle møde 4 dage egentlig om vinteren, og om sommeren 1 dag egentlig eller 2 halve dage. Yngste klasse skulle så have 4 dage egentlig om sommeren og 2 dage egentlig om vinteren.(3) (forkortet i det følgende til $\frac{4-2}{2-4}$). I første omgang ser dette ud som en lempelse i antallet af dage, men i tilladelsen blev det fremhævet, at det i 1814 krævede årlige timetal skulle overholdes.

c) I 1855 muliggjorde en lovbestemmelse, at ældste klasse kunne fritages helt fra skolegangen fra 1. maj til 1. oktober, hvis efterårets pløjeferie blev strøget, og klassen fik 4 dages undervisning om ugen fra 1. oktober til 1. maj. Yngste klasse skulle så have 5 egentlige skoledage om sommeren, men ingen om vinteren.(4) (forkortet til $\frac{4-0}{0-5}$).

Med hensyn til ferier var der fra 1814 tilladt en 4 ugers ferie fra kornhøstens begyndelse, for at børnene på denne måde kunne være deres forældre og husbønder til hjælp ved høstarbejdet. Endvidere var det tilladt forældrene og husbønderne at beholde deres børn og tyende hjemme 2-3 uger om foråret og 3-4 uger om efteråret, når disse var over 10 år gamle, og når det kunne påvises, at de deltog i markarbejdet. Disse ferier, kaldet sæde- og pløjeferier, skulle holdes indenfor den periode, der var fastsat af den lokale skolebestyrelse.(5)

I 1860 fastsattes et dageantal på 246 som lærernes minimumspligt til at holde skole. Indenfor de resterende 119 dage kunne de enkelte kommuner selv fastlægge ferier og fridage, dog således at ferieplanerne skulle indsendes til skoledirektionens godkendelse.(6)

Udfra denne korte gennemgang af lovmæssighederne bag skolegangsordningerne er opgaven at undersøge, hvordan man i Bårse- Mønbo provsti fandt sig til rette med lovgivningens bestemmelser.

3.1. SKOLEGANGSORDNINGER I PROVSTIET.

Ved indsendelsen af de årlige skoleberetninger blev der spurgt: Hvorledes er skolegangen ordnet. Efter 1893 ændredes formen til, at skolegangsordningen skulle

angives med henvisning til anordning af 1814, og om der var lempelse efter § 13. Eller angivelse af, om ordningen af 1818 blev fulgt - eller om der fandt afvigelser sted fra de nævnte regler. Påbudet i 1893 blev imidlertid kun fulgt i enkelte tilfælde, dens gængse notering var hverandendag - eller $\frac{4-2}{2-4}$. Ud fra disse noteringer er der foretaget en optælling af de forskellige skolegangsordninger for på denne måde at se, hvilke ordninger der var mest opbakning bag på lokalt plan.

SKOLEGANGSORDNINGER I BARSE HERRED

v. s. år		1880	81	82	83	84	85	86	87	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	1900	
I.	3-3	23	21	26	27	24	25	28	24	25	22	25	32	31	29	33	30	32	23	22	27	
	3-3m.l.																			3	3	
	$\frac{4-2}{2-4}$	6	8	7	6	6	6	5	6	6	11	10	5	5	3	1	3	3	6	9	7	
	$\frac{4-0}{6-5}$																					
II.	æ	3-2																				
	y	3-3																				
	tj. børn	3-1	2	2	2	2	2	2	2	2	2				1	1						
	æ	6-3																				
	y	3-3																				
	3-6																					
	hverdg. $\frac{1}{2}$ dg.															2	2	2	2	2	2	2
	hverdag			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1					1	1	
	antal skoler	31	31	36	36	33	34	36	33	34	36	36	38	37	36	37	35	37	35	37	36	

SKOLEGANGSORDNINGER I MØNBO HERRED

v. s. år		1880	86	87	89	94	95	98	1900
I.	3-3	19	13	12	17	18	15	16	17
	3-3m.l.								
	$\frac{4-2}{2-4}$	3	9	10	6	5	8	7	6
	$\frac{4-0}{6-5}$								
II.	æ	3-2							
	y	3-3							
	tj. børn	3-1							
	æ	6-3							
	y	3-3					1	1	1
	3-6								
	hverdg. $\frac{1}{2}$ dg.								
	hverdag								
	antal skoler	22	22	22	23	24	24	24	24

I. Skolegangsordninger ifølge lovgivningen.

II. Administrativt tilladte skolegangsordninger.

forkortelser: æ = ældste klasse, m = mellemste klasse, y = yngste klasse.

v-s = vinter og sommer. Skolen i Bårse herred med hverdagsskolegang er skolen på øen Færø, den var lukket i de år, hvor der ikke er anført hverdagsskolegang.

Der var fra 2-8 børn i skolen.

Kommentar til skemaerne side 38: De anførte skoler repræsenterer hovedskoler, der havde selvstændig indberetning, poge- og forskoler er her udeladt, men vises nedenfor. Fordelingen af skolegangsordningerne i hvert herred er kun anført for de år, der viser en ændring i forhold til de foregående år. De anførte ordninger angiver lærerens fordeling af klasserne, og ideelt set de dage, børnene mødte. Som det kan ses, var hverandendags skolegangen langt den almindeligste i begge områderne, og derefter var $\frac{4 \cdot 2}{2 \cdot 4}$ ordningen den mest benyttede skolegangsordning. Denne sidstnævnte ordning blev især anvendt på møn, hvor den var repræsenteret ved op imod halvdelen af skolerne i 1887-88.

Løjnefaldende er den hyppige skiften af ordninger i Bårse herred. Det synes, som om man der vanskeligt har kunnet finde sig til rette med en ordning for flere år ad gangen. Tilmed bør det nævnes, at ændringerne i Bårse herred var endnu hyppigere, end tallene umiddelbart viser, da den ene skole (eller kommune) et år forlod en ordning, som en anden optog. Bemærkelsesværdigt for begge herrederne er det endvidere, at man tilsyneladende benyttede sig meget lidt af de lovgivningsmæssige lempelser, nemlig fritagelse for sommerskolegang i juni-juli for ældste klasse, og overhovedet ikke benyttede sig af loven af 1855, der gav ældste klasse fri hele sommeren. En gennemgang af andet materiale (7) viser imidlertid, at der var administrative lempelser, der nok kunne distancere de i lovgivningen tilladte fritagelser fra sommerskolegangen. Lempelser, der kun i enkelte tilfælde og indirekte blev anført i skoleberetningerne. Men før en gennemgang af disse særbestemmelser anføres skolegangsordningerne for poge- og forskolerne.

Skolegangsordninger ved poge- og forskoler i Bårse herred

År	1880	81	83	84	86	88	89	90	92	93	94
3-3	3	2	4	3	4	5	4	6	7	6	6
4 dage pr. uge	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
5 dage pr. uge	1	1									2
antal skoler	6	5	6	5	6	7	6	8	9	8	8

Skolegangsordninger ved poge- og forskoler på Møn

År	1880	83	85	86	87	88	89	92	94	95	99
3-3	3	4	5	8	6	5	5	6	6	7	8
v 3-3 s 6-6							2	1			
4 dage pr. uge									1		
5 dage pr. uge								2	2		
6 dage pr. uge			3	3	3	3	3	1		3	3
antal skoler	3	4	8	11	9	8	10	10	9	10	11

En optælling af skolegangsordninger for poge- og forskoler viser et noget andet billede end ved hovedskolerne (kun anvendte ordninger er medtaget i skemaerne). Et fælles træk er der dog, nemlig det, at der er en overvægt af skoler med hverandendags undervisning. En hel del af skolerne har endvidere haft en fyldig skolegang med

4-5-6 dages undervisning. Møn tegner sig for de fleste småskoler på trods af, at området var betydelig mindre end Bårse herred. På Møn var flere af pogeskolerne privat oprettede (se s. 31), men senere overtaget af kommunerne. En sådan fremgangsmåde synes ikke at være anvendt i Bårse herred.

3.1.2. LOV - KONTRA NORMER.

Så tidligt som 1854 bekendte Præstø amtsskoledirektion i et brev til ministeriet, at lovens krav om sommerskolegang ikke blev overholdt i en stor del af det sydlige Sjælland, idet der havde dannet sig den praksis, at de tjenende børn over 10 år kun mødte én dag ud af de pligtige 3 dage i tiden april-august. Denne ureglementerede praksis ansøgte man om at måtte lade passere, hvilket ministeriet billigede i de områder, hvor ordningen allerede havde vundet indpas. Sydsjællænderne stillede sig imidlertid ikke tilfredse med denne lempelse. Hammer, Thybjerg og Bårse herreder fik - under henvisning til behovet for arbejdskraft og nødvendigheden af, at de fattige børn fik gode tjenestemuligheder - en yderligere lempelse. Denne lempelse indebar, at de tjenende børn kun skulle have én, og de øvrige børn over 10 år to skoledage i hele sommerhalvåret.

Som betingelse for denne tilladelse stillede ministeriet, at alle ferier med undtagelse af høstferien bortfaldt, og at skoleforsømmelserne for de tjenende børn pålagdes tredobbelts mult i sommerhalvåret. Endvidere krævede ministeriet, at børn under fattigvæsenet ikke måtte udskrives til tjeneste, - at skolekommissionen skulle godkende alle udskrivninger, og at de tjenende børn blev betragtet som en særlig afdeling af skolen, således at disse mødte den ene dag, hvor de øvrige ældste klasse børn havde fri.(9)

Uden kommentarer af nogen art tillod ministeriet således, at skolegangen for alle ældste klasses børn udhuledes. Til underretning for sognerådene i amtet udsendte Præstø amtsskoledirektion et cirkulære af 29. januar 1875, hvori bl.a. disse ministerielle regler blev uddybet.(10)

I skemaet over skolegangsordninger ses denne ordning kun anført ved 2 skoler indtil 1890 og ved en enkelt skole i 1894-95. Reglerne i amtsskoledirektionscirkulæret var imidlertid gældende gennem hele perioden, i tvivlsspørgsmål om mulkering og lignende henvises der altid til dette.

Langt de fleste skoler anførte en 3-3-ordning, og tolkningsmæssigt opstår der det problem, om den ovenfor anførte ordning kan skjules under en hverandendags-skolegang, som der kort nedfældedes i skoleberetningerne på trods af ministeriets påbud i 1893 (se s.38). Udelukkes kan det i hvert fald ikke, idet yngste klasse ifølge den administrative tilladelse skulle møde 3 dage og ældste klasse også, men denne klasse var delt i 2 afdelinger. Skoledirektionsarkivet er ikke til megen hjælp i dette spørgsmål, men et enkelt eksempel er der på, at denne ordning er indeholdt i en 3-3 ordning. En skolekommissions formand skriver således i 1899: »Det er umiskendeligt og den stadige Erfaring i Skolekommissionen, at den talrige Udskrivning til Sommervogtning, der hver Sommer finder sted i Ørslev Skolers øverste Klasser, virker dels i høj Grad skadeligt paa Vogternes Fremgang og aandelige Udvikling, dels hæmmende på Undervisningen i det hele, naar Vogterne om Efteraaret vender tilbage til deres respektive Klasser.«(11).

Dette udsagn må indebære, at ældste klasse børn kun havde 2 dages skolegang om sommeren, og vogterne en særskilt dag, men dette til trods anføres der i skoleberet-

ningerne hverandendags skolegang. I 1894-95 er den pågældende skole, der i skoleberetningerne anfører den ovennævnte ordning, derimod Ørslev skole.

Denne administrative tilladelse og oplysningerne om ordningens anvendelse gør, at man ikke uden videre ud fra skoleberetningerne kan fæste lid til, at alle ældste klasse børn mødte hveranden dag, selvom dette anføres i langt de fleste tilfælde.

Bemærkes skal det også, at tilladelsen kun blev givet til Bårse herred, (12) ikke desto mindre er der et enkelt eksempel på, at ordningen har været brugt på Møn, idet Stege Landsogn i 1881 udbad sig skoledirektionens approbation af, at skolegangen for vogterbørnene i kommunen i fremtiden ordnedes således, at børnene skulle søge skolen 2 dage om ugen i tiden fra 1. maj til høstferien, og 1 dag om ugen fra september til november, i stedet for som hidtil, at vogterbørnene kun havde en dags skolegang i hele sommerhalvåret. Dette blev bevilget med anerkendelse af det dermed gjorde fremskridt. (13)

Med disse administrative lempelser er det meget forståeligt, at der ikke har været noget stort behov for at benytte den særlige lempelse for børn over 10 år, der var tilkendegivet i 1814 anordningen § 13.

3.1.3. VOGTERVÆSENETS OMFANG

Hensynet til vogterne spillede en afgørende rolle i motiverne bag ændringerne i skolegangsordningerne, derfor skal der her gives et eksempel på omfanget af vogterudskrivning.

Vogternes frihed fra skolen blev i skoleberetningerne anført som forsømmelser med lovlig grund. (Se afsnittet om forsømmelser). Nu var der andre forsømmelser, der kom ind under denne kategori, men nogle af kommunerne i Bårse herred fulgte gennem perioden den regel at angive »heraf antal dage forsømt af vogtere«.

Dette kan dermed give et indtryk af vogtningens omfang. En enkelt skole angiver endog, hvor mange børn, der hver sommer var udskrevet. Med hensyn til vogterforsømmelser ligger skolen i den gruppe, der anfører flest vogterforsømmelser, men eksemplet er ikke enestående. Tabellen nedenfor skulle dermed give et indtryk af, hvor mange børn der i et enkelt skoledistrikt kunne være sendt ud som tjenestebørn (14).

VOGTERUDSKRIVNING I SNESERE SKOLE

År	1881	82	84	86	87	88	89	90	92	95
antal børn i ældste klasse	41	39	44	44	43	38	40	43	36	44
heraf antal vogtere	23	24	33	17	22	14	15	11	10	21
forsømte vogterdage	1136	845	864	597	585	427	401	332	293	552
ant. forsømte dg. pr. vogter	49	35	26	35	27	30	27	33	29	26

VOGTERUDSKRIVNING I UDBY SKOLE, STEGE LANDSOGN(15)

År	1881	83	84	85
antal børn i de ældste klasser	64	59	63	63
heraf antal vogtere	?	9	10	11
forsømte vogterdage	401	142	200	215
antal forsømte dg. pr. vogter	?	16	20	20

Snesere skole havde gennem hele perioden hverandendags skolegang. Indtil 1885 mødte vogterne 1 dag om ugen, men denne ordning blev ændret efter opfordring af lærerne således, at vogterne fremdeles fik 2 halve dages skolegang om sommeren. (16) Her må vogterne altså efter 1885 have fulgt deres respektive klasse. Som det ses af ovenstående eksempel, spillede udskrivningen af vogtere en forholdsvis stor rolle ved Snesere skole gennem hele perioden. Udby skole, Stege Landsogn, er medtaget for at drage sammenligning med en skole på Møn. Vogtervæsenet blev afskaffet i 1885 (se s.45), og indtil da havde det ej heller et tilnærmelsesvis så stort omfang som i Bårse herred.

Set fra skolemyndighedernes side måtte denne ministerielt tilladte vogterordning være yderst uheldig for børnenes skolemæssige varetægt. Og der er ingen tvivl om, at ordningen bragte store forstyrrelser for læreren i det daglige arbejde samt manglende kundskaber for børnene. Det synes således meget forståeligt, når en præst om skolens tilstand til ministeriet skrev: »Saa længe Vogtning har Tilladelse til at gribe ind i Skolegangen, som den gør, kan Fremgangen aldrig blive mere end god i det hele taget, hvor flittig og duelig end Læreren er. (17) Det var da også til læreren, befolkningen først kom, når et barn skulle udskrives til vogtning, og her var *dilemmaet*, når børn under ti år blev krævet udskrevet, - *stå sig godt med forældrene eller følge loven*. Højremanden, lærer Asmussen i Dyrlev (se s.25) havde det åbenbart ikke let. Med loven i hånd havde han nægtet et barn udskrevet til vogtning, da drengen endnu ikke var fyldt 10 år. Forældrene tog ham derpå ud og satte ham i en naboskole. Da drengen imidlertid efter 3 1/2 år skulle konfirmeres, blev han flyttet tilbage til skolen i hjemsoget. I stor fortørnelse herover skrev lærer Asmussen til præsten i nabosognet, »...om han ville anmode sine lærere om at tage alt, hvad der kom, og hvad man tog beholde ... Skal jeg tage Drengen i Skole, maa jeg for Fremtiden altsaa finde mig i med saadan et Par Nabolærere, at saasnart en Mand faar lidt imod mig være sig f.eks. Politik eller Mulktering, saa flytter han Barnet til Udby eller Grumløse, passer det saa ikke, saa faar jeg Barnet igen, ny Misforstaaelse ny flytning, og jeg maa stadig være den, der skal tie, bukke og modtage, fordi Barnet er født her. Dette er kun fremsat for at værne min Skole for at blive behandlet af Beboere og Nabolærere efter for godt Befindende, jeg ville saa nødig staa mere under »Folket« end højst nødvendigt... Og gaardmandsvenlige f.eks. Lærere er det ikke rart at have mere med at gøre end højst nødvendigt.« (18) - De daglige politiske modsætninger lod sig ikke uden videre skille fra skolen. Holdt en lærer på sin ret som ovenfor nævnt, kunne en nabolærer altså risikere at være mere »venligsindet« og lade et niårsbarn udskrive. Hvis dette ikke lykkedes, kunne man som en husmand i Mern kræve, at barnet blev udskrevet til hjemmeundervisning. Hvortil præsten med tydelig irritation over, at husmanden kendte en af lovens udveje for fritagelse fra skolegangen, overfor provsten anførte, »Der maa altsaa være En som har meddelt ham Indholdet af Lov af 2. Maj 1855 § 1«. (19) Autoriteterne var således ikke de eneste, der kendte lovene. Landsbyskolen ej heller en fredfyldt institution, men et centralt organ i landbosamfundet, hvor børnene ofte blev kateketer, når de voksnes sociale, politiske, kulturelle og erhvervsøkonomiske interesser mødtes i et modsætningsforhold.

3.1.4. MOTIVER BAG VALG AF SKOLEGANGSORDNINGER

De hyppige ændringer i skolegangsordninger, der er påvist, manifesterer sig tydeligt i skoledirektionsarkivet, idet sognerådene og skolekommissionerne skulle have

sanktion på enhver ændring. Brevvekslingen desangående giver således oplysninger om, hvad disse instanser anså for acceptable løsninger. Enkelte gange foreligger der ydermere adresser fra befolkningen. Udfra dette materiale skal det undersøges, hvilke faktorer der var afgørende for befolkningens ønsker om skolegangsordninger.

Skolegangsordninger i Bårse herred. Ændringer fra hverandendags- til $\frac{3}{4}$ ordning: En ændring i denne retning fik sin billigelse i 1881. Ansøgningen var underskrevet af begge lokalmyndigheder, (20) og ændringen motiveredes med, at vogterne, der alle gik i øverste klasse, herved bedre kunne inddrages i skolegangen. Ved en $\frac{3}{4}$ ordning ville vogterne kun miste en dag ugentlig mod hidtil 2 om sommeren og så tilmed få flere dage om vinteren. Desuden anførtes der, at det ville lette skolegangen for de yngste børn om vinteren. (21) Lokalmyndighederne her har altså allerede på et ret tidligt tidspunkt set det uheldige i, at skolegangen således blev udhulet ved denne administrative tilladelse. En reaktion på ændringen fra den menige befolkning udeblev dog ikke, idet der året efter er oplysninger om, at en mand (stilling uoplyst) havde fået samlet underskrifter ind imod ordningen til fordel for den gamle hverandendags ordning. Der anførtes som klagepunkt, at børnene ikke kunne nå at lære deres lektier i de dage, hvor skoledagene fulgte efter hinanden. Nu bærer et sådant argument (selvom jeg indrømmer, at det kan være alvorligt ment) præg af, at han har vidst, at øvrigheden (provsten) gerne tilgodeså pædagogiske hensyn. Provsten lod sig dog ikke anfægte af henvendelsen, men nægtede at imødekomme befolkningens ønske, da det efter hans mening var langt at foretrække at have en $\frac{3}{4}$ ordning i sogne med stor vogterudskrivning. (22)

Tydeligt kom provstens holdning frem i 1895 i et brev til ministeriet, hvor han skrev således: »Nu sker det saaledes, at Vogtervæsenet mange Steder udstrækkes fra det tidlige Foraar til 1. November og uden, at Børnene faar mere end 3 Dages Skolegang om Vinteren. Hvor Vogtervæsenet finder Sted, burde det fastsættes ved Lov, at der ikke maatte finde 3 Dages ugentlig Skolegang Sted Sommer og Vinter for hver Klasse, men det skulle ordnes saaledes, at øverste Klasse gik 4 Dage Ugentlig om Vinteren og 2 om Sommeren og Nederste Klasse omvendt. Derved ville vindes meget.» (23) Tydeligere kunne det ikke udtrykkes, men der er ingen tegn på, at der er lagt pres på kommunerne for at ændre den udbredte hverandendags skolegang.

Andre ændringer i denne retning motiveredes fra lokalmyndighederne med, at undervisningen antages at ville bevirke en mere frugtbringende undervisning, og at skoleforsømmelsernes antal hermed væsentligt kunne ventes indskrænket. (24)

I Kalvehave sogn blev forsøget indgået for tre år, og efter prøvetidens ophør var meningerne tydeligt delte. Skolekommissionen mente, at ordningen burde fortsætte, selvom man indrømmede, at der blandt forældrene var en større velvilje overfor hverandendags skolegang. Men man valgte at overse befolkningens ønske, fordi det havde vist sig, at vogterudskrivningen var tydeligt mindsket med den nye ordning. I årene 1888-89, hvor man havde hverandendagsordning, blev der udskrevet henholdsvis 49 og 31 børn til vogtning. Efter indførelsen af $\frac{3}{4}$ ordningen var der i årene 1890-91 kun udskrevet henholdsvis 11 og 9 børn. Endvidere henstillede skolekommissionen, at vogterudskrivningen blev indskrænket til september og oktober måneder, da dette var de eneste måneder, hvor »Virkelig Vogtning« fandt sted. (25) Hvis man anskuer problemet udfra børnenes tarv og krav på skolegang, uanset forældrenes mere eller mindre behov for at lade børnene deltage i den fælles økonomi, så må man med præsten indrømme, at en $\frac{3}{4}$ ordning var til børnenes fordel, da det ser ud

til, at husbonderne har ladet børnene følge skolen i de 2 dage om sommeren, så en egentlig udskrivning kunne undgås.

Alle tanker om en forbedret skolegang sattes imidlertid til vægs af sognerådet og lærerne. Sognerådet anførte, at med hensyn til børnenes udskrivning til vogtning ville det være ønskeligt, om dette kunne undgås, men da dette spørgsmål havde en økonomisk interesse for mange fattige forældre, ville sognerådet fraråde at indskrænke vogtertiden. Med hensyn til den klare nedgang i vogtning mente man, at grunden hertil muligt kunne være, at mange havde foretrukket mulkt i stedet for udskrivning, da denne ikke havde kunnet beløbe sig til noget stort beløb, idet der i de to sidste år kun havde været én dag at mulktere i hver uge. Alle lærerne udtalte sig enstemmigt for at vende tilbage til hverandendags skolegangen, fordi de yngste børn ved en $\frac{4-2}{2-4}$ ordning mistede mange dage om vinteren, og fordi de mange fridage havde virket henimod en slappelse i hjemmefliden. Desuden anførte lærerne, at man burde forsøge en hverdagsskolegang.(26) Skolekommissionen var således alene med sit synspunkt. Lærernes forslag angående hverdags skolegang blev ikke drøftet, og amtsskolerådet bøjede sig for sognerådets synspunkt, og i resten af perioden var der hverandendags skolegang i sognet.(27)

I Everdrup sogn var det befolkningen selv, der stod bag en forbedring af skolegangen. Det fremgår, i et brev fra sognepræsten, at der blandt arbejderstanden var en bevægelse i gang, der fordrede afskaffelse af vogterbørns fritagelse fra skolen. Hvortil præsten nærmest uforstående tilføjede: »... en Stand, som ellers nyder Fordel af Børnenes Indtjening«. Ændringen, der blev ansøgt om og bevilget, var, at vogterbørnene for fremtiden kun måtte udskrives i september og oktober måneder.(28) Ændringen var altså en imødekommelse af befolkningens ønsker, og der er her et tegn på, at befolkningen selv så det uheldige i, at børnene blev udskrevet. Dette peger henimod, at de mange påståede hensyn til den fattige befolkning, der er fundet eksempler på, måske ikke var så ønskede blandt denne del af befolkningen, men mere var et hensyn til, at gårdmændene kunne få en billig arbejdskraft, der ikke skulle afbryde arbejdet ved unødigt skolegang. Skolekommissionen i Ørslev gik en mellemvej, før man indførte en $\frac{4-2}{2-4}$ ordning. Der anførtes, at vogtervæsenet var hæmmende for hele skolens arbejde, men at man ikke turde afskaffe det på grund af den nærværende mangel på arbejdskraft. Man foreslog derfor, at hverandendags skolegangen bibeholdtes, men at vogterne i stedet indpassedes heri og søgte skolen 2 dage fra kl. 8-12.(29) Året efter bekymredes man over den nye skolelov af 24.3.1899, der ophævede udskrivningen af vogtere, og under disse vanskelige forhold søgte man ordningen $\frac{4-2}{2-4}$ stadfæstet.(30)

Ændringer fra $\frac{4-2}{2-4}$ til hverandendags skolegang: Også ved ændringer i denne retning drages vogterne ind som det egentlige motiv. Fra Bårse og Beldringe sogne anførtes der, at befolkningen foretrak hverandendags skolegang, og for at imødekomme dette ønske blev det foreslået, at vogterne mødte 2 halve dage fra kl. 7-11.30. Skole-direktionen tillod disse ændringer, selvom der anførtes, at man anså en $\frac{4-2}{2-4}$ ordning for bedre under hensyntagen til vogterne.(31) Det skulle også teoretisk give flere dages skolegang, idet en vogter dermed fik 4 dage om vinteren og en dag om sommeren. Men i distrikter, hvor der var oprettet pogeskoler, kunne et barn eksempelvis på 11 år gå i nederste klasse, og når udskrevet til vogtning, fik barnet dermed kun 2 dage om vinteren og 1 dag om sommeren. Et sogneråd så det uheldige i dette forhold og bad om sanktion til at kunne nægte børn fra nederste klasse at blive udskrevet til

vogtning. Hvortil provsten lovlydigt, men selvfølgelig beklagende meddelte, at der i de givne regler ingen bemyndigelse var til en sådan nægtelse.(32)

Skolegangsordninger på Møn: I 1885 meddelte provst Hjort i sin indberetning til ministeriet. En ny hindring for skolevæsenet, navnlig i Møns herred er nu kommet til med roedyrkningen, der har foranlediget en mængde forsømmelser forår og efterår, idet børnene anvendes til hjælp med behandlingen af sukkerroernes lugning og optagning. I et par sogne er der derfor gjort forsøg med forandring af ferierne, idet der er fastsat en særlig ferie i denne anledning med indskrænkning af andre ferier.(33)

Var vogtning i Bårse herred hovedhensynet ved valg af skolegangsordning, så kom sukkerroerne på Møn til at spille en stor rolle i årene efter 1883.

Fra Stege Landsogn blev der i 1884 ansøgt om, at de mange fattige børn, der var behjælpelige med sukkerroelugningen, fik de samme betingelser som vogterbørnene med hensyn til fritagelse fra skolegangen. Et vel ikke urimeligt forslag. Provst Hjort mente også, at det var rimeligt, men de øvrige amtsskoleråds medlemmer nægtede.(34) Året efter tog man i sognerådet konsekvenserne af denne holdning, ansøgte om og fik afskaffet vogtervæsenet og i stedet anerkendt 2 roeferier à 14 dage, og tillige indført en $\frac{4}{2}$ / $\frac{2}{4}$ skolegangsordning fremfor den hidtidige hverandendags undervisning.(35) Hermed ses der ikke flere spor af vogterudskrivning på Møn.

I de følgende år bevilgedes der roeferier til alle sognene, men forud var der gået en kamp mellem sognerådene og amtet, idet sognerådene undlod at mulkttere for skoleforsømmelserne. En almindelig meddelelse til provsten var: Sukkerroernes dyrkning lægger beslag på alle kræfter i rensningsperioden, da det tillige er et af de bedst lønnede arbejder i hele året for fattigfolk med deres børn, ses der igennem fingre med, at børnene holdes hjemme.(36) Flere sogne ændrede fra hverandendags skolegang til en $\frac{4}{2}$ / $\frac{2}{4}$ ordning, for om denne bedre kunne afhjælpe de ulemper, som var foranlediget af de mange skoleforsømmelser på grund af roedyrkningen.(37)

Trods roeferier fortsatte meddelelserne fra sognerådene om, at man ikke ville gribe ind overfor, at børnene forsømte til fordel for roearbejdet udover de reglementerede ferier. Mulkttering vil heller ikke hjælpe, ar.føres det fra flere steder.(38) Man kendte altså sine folk. Holdningen var iøvrigt, at provst Hjort gennem 1880erne tillod sognerådene at undlade at opkræve mulkter på grund af roeforsømmelser, men når han i enkelte tilfælde meddelte dette til amtsskolerådet, blev der slået hårdt ned. I et brev fra amtsskolerådet i 1889 udtrykkes det klart, at der ikke kunne gives dispensation fra skolegang udenfor den reglementerede ferieordning, men der henstilledes, at kommunerne fastsatte en fast ferie uden hensyn til passende roevejr.(39) En lignende anmodning fremkom i 1890. Kjeldby kommune havde i 1888 fået godkendt en ferieplan med én roeferie om foråret. To år senere indsendte kommunen et nyt andragende om også at måtte holde roeferie om efteråret. Sogneråd og skolekommission var øjensynligt ikke enige herom, idet præsten påtegnede ansøgningen således: »Skolekommissionen kan ikke støtte ovenstaaende Andragende paa anden Maade end ved at foreslaa: at den søgte Tilladelse kun meddeles for ældste Klasses Børn; at Tilladelsen til Roeferie ikke gives yngste Klasses Børn, som maa møde i Skolen deres Dage og desuden de Dage i hvilke ældste Klasses Børn have Roeferie.« Skolekommissionen støttede sin holdning »dels paa det for Helbredet farlige i at udsætte de yngste Børn for Aarstidens daarlige Vejr, der let kunne paadrage dem Sygdomme, dels paa Hensynet til at de Aarlige Skoledages Tal, som allerede var betydelig indskrænket ved Juniroeferien.(40)

4te Klasse Dagbog

Nr	Forældrene	Navn	Alder	Borne	Borne		Bemærkninger
					1874	1875	
1	Peter & J. Didrikson	Udly	1 1/2	2	12		fuld
2	Gud. Jens Skov	Udly	1 3/4	2 1/2			fuld
3	Gud. Hans Jakob Nielsen	Udly	1 1/2	1 1/2	1 1/2		fuld
4	Konrad i. Jacobsen	Udly	1 3/4	2			fuld
5	Gud. Anders Jensen	Udly	1 3/4	2			fuld
6	Johann H. J. Petersen	Udly	1 3/4	2			fuld
7	Konrad O. G. Rysdahl	Udly	1 3/4	2			fuld
8	Gud. Jørgen Nielsen	Udly	1 3/4	2			fuld
9	Hend. Jørgen Mortensen	Udly	1 3/4	2			fuld
10	Gud. & Christensen	Udly	1 3/4	2			fuld
11	Hend. Hennings	Udly	1 3/4	2			fuld
12	Hend. Hans Jørgen Petersen	Udly	1 3/4	2			fuld
13	Hend. Jørgen Andersen	Udly	1 3/4	2			fuld
14	Poul Niels Henningsen	Udly	1 3/4	2			fuld
15	Hend. Fr. Nielsen	Udly	1 3/4	2			fuld
16	Gud. Carsten & Carsten	Udly	1 3/4	2			fuld
17	Gud. N. & Sørensen	Udly	1 3/4	2			fuld
18	Hend. Niels Mortensen	Udly	1 3/4	2			fuld
19	Gud. Jens Jensen	Udly	1 3/4	2			fuld
20	Konrad O. G. Rysdahl	Udly	1 3/4	2			fuld
21	Gud. Carsten Carsten	Udly	1 3/4	2			fuld
22	Gud. Jørgen Carsten	Udly	1 3/4	2			fuld
23	Konrad O. G. Henningsen	Udly	1 3/4	2			fuld
24	Konrad Paul Sørensen	Udly	1 3/4	2			fuld
25	Gud. Niels Mortensen	Udly	1 3/4	2			fuld
26	Gud. N. P. Hansen	Udly	1 3/4	2			fuld
27	Hend. Peter Nielsen	Udly	1 3/4	2			fuld
28	Gud. H. J. Thomsen	Udly	1 3/4	2			fuld
29	Hend. Anders Jensen	Udly	1 3/4	2			fuld
30	Hend. Hans Petersen	Udly	1 3/4	2			fuld
31	Konrad Jens Sørensen	Udly	1 3/4	2			fuld
32	Hend. Ole Mathias Henningsen	Udly	1 3/4	2			fuld
33	Hend. Jørgen Nielsen	Udly	1 3/4	2			fuld
34	Gud. H. J. Jensen	Udly	1 3/4	2			fuld
35	Hend. Niels Nielsen	Udly	1 3/4	2			fuld

Summe 33
 8 36
 17 380
 17 38

Dobbeltside fra Udby skoleprotokol, ført af lærer Rydahl.

Jesu fødselsdag den 7de December 1851

[Faded handwritten text, likely a list of names or subjects]

117. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 118. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 119. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 120. *[faded]* 4. *[faded]* 100

100. Jesus fødselsdag
 101. Jesus fødselsdag
 102. Jesus fødselsdag
 103. Jesus fødselsdag

70

121. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 122. *[faded]* 4. *[faded]* 100

104. *[faded]*

123. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 124. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 125. *[faded]* 4. *[faded]* 100

105. *[faded]*

126. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 127. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 128. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 129. *[faded]* 4. *[faded]* 100

106. *[faded]*

130. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 131. *[faded]* 4. *[faded]* 100

132. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 133. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 134. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 135. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 136. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 137. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 138. *[faded]* 4. *[faded]* 100

107. *[faded]*
 108. *[faded]*

139. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 140. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 141. *[faded]* 4. *[faded]* 100
 142. *[faded]* 4. *[faded]* 100

109. *[faded]*
 110. *[faded]*

16. 172 83
 16. 172 83
 16. 172 83

17. 172 83
 17. 172 83
 17. 172 83

18. 172 83
 18. 172 83
 18. 172 83

19. 172 83
 19. 172 83
 19. 172 83

Trods skolekommissionens mellemløsning der gik ud på, at der ikke gik skår i det samlede antal skoledage, idet de yngste børn skulle bøde for den ældstes »frihed«, valgte amtsskolerådet at afvise enhver yderligere ferie. Det fremgår, at sognerådet havde fået bevilget en forlængelse af forårsroeferien, og at man havde eftergivet mulkterne for høstarbejde-forsømmelser i september.(41) Dette var altså, hvad man fra amtets side mente kunne være tilstrækkelige lempelser. Om befolkningen har taget sig pålæget om skolegang i den travle roeoptagningstid efterrettelig, ville kun en analyse af skoledagbøgerne kunne vise.

Meget var vundet for mønboerne med de årlige roeferier, selvom roerne ikke kunne forventes at være tjenlige på alle gårdene samtidigt, så var ferierne dog en vigtig indrømmelse til forældrene og roedyrkningen.

3.2. ØGET SKOLEGANG

I sommeren 1894 udsendtes der fra ministeriet et cirkulære om en forbedret skolegang i almueskolerne på landet.(42) Der henstilledes, at hver klasse året rundt fik undervisning på et større antal dage end hidtil. Fra et pædagogisk synspunkt anså man det for bedre, at børnene mødte oftere, selv om det årlige timeantal ikke forøgedes. Altså heller halvdags undervisning *hver dag* end 3 hele dage. Der var dog i ministeriet forståelse for, at hensynet til anvendelsen af børnenes arbejdskraft her ville træde hindrende i vejen, men der henstilledes, at der skete ændringer i denne retning, når der var en naturlig lejlighed. I en følgeskrivelse til skolekommissionerne fra provst Hjort tilføjede han for egen regning, at en naturlig lejlighed fremkom, når der oprettedes forskoler, og da dette allerede var sket i flere skoledistrikter, burde der ske en ændring pr. 1. nov. 1894. Desuden bad han sognerådene og skolekommissionerne om at meddele skoledirektionen deres syn på sagen.(43)

Alle kommunerne med undtagelse af een afviste tanken om et øget antal skoledage. I svarene kan der ses en tendens til, at skolekommissionerne var velvilligt stemte overfor mere skolegang, men da man ikke mente, at befolkningen endnu var rede til dette, måtte det anses for uigennemførligt. Hovedargumentet fra alle kommunerne var, at landbruget havde behov for børnenes arbejdskraft.(44)

Det nævnte sogn, der fulgte opfordringen, var Kastруп sogn (sognet havde mange højrefolk, se s.21). I en skrivelse fra skolekommissionen berettede præsten, at man hidtil havde haft en $\frac{4 \cdot 2}{2 \cdot 4}$ ordning, men at både lærerne og skolekommissionen var enige om, at det i et pædagogisk øjemed var bedre for børnene, hvis de hver dag kom under skolens påvirkning. Uden at forhøre sig om, hvordan befolkningen stillede sig til ændret skolegang, blev denne langt mere krævende skolegang iværksat, således at børnene skulle møde *hver eneste dag*. Men befolkningen lod sig ikke uden videre manipulere med. I en adresse, underskrevet af 160 familiefædre og enker, krævedes den gamle skolegangsordning tilbage. Der fremhævedes i adressen, at man godt kunne se, at ordningen var et lille fremskridt i undervisningens øjemed, men - påpegedes det - dette er for intet at regne imod de ulemper og forøgede udgifter, som derved påføres os, der navnlig er af den arbejdende stand. Adressen er meget lang og omstændelig, men det korte af det lange er, at der udtrykkes en stor frygt for, at det traditionelle mønster med familien som økonomisk enhed skulle brydes.(45). Beboerne fik imidlertid intet ud af deres henvendelse til skoledirektionen. Sagen gik videre til amtsskolerådet, der meddelte, at ordningen ikke var tilstrækkelig prøvet og derfor skulle videreføres.(46) Befolkningen forsøgte derefter i en fornyet adresse med 168 underskrivere at formå ministeriet til at løse dem fra hverdags

skolegangens forbandelser, men uden resultat,(47) og ordningen fortsatte århundredet ud.

Ved Udby skole i Stege Landsogn blev der på lærerens initiativ indført en øget skolegang. Endnu før det ministerielle cirkulære om øget skolegang fremkom, bad læreren om sognerådets tilladelse til at indføre en øget skolegang. Han foreslog, at de 75 børn deltes i 3 klasser. Den yngste klasse, de 7-9 årige, skulle så have hverdagsskolegang om sommeren og hveranden dag om vinteren, og ældste klasse, de 11-14 årige, skulle møde de omvendte dage. Mellemste klasse, de 9-11 årige, skulle møde hveranden dag hele året rundt. Planen blev afværget, da sognerådet ikke så nogen grund til ændring.(48) Uden at der er fundet spor af yderligere forhandling (og sognerådet havde tilmed udtalt sig imod ministeriets tilskyndelse til øget skolegang) ses ordningen at være indført fra 1. nov. 1894,(49) og der er intet tegn på, at befolkningen i dette distrikt har modsat sig denne øgede skolegang. En beboerprotest kom derimod, da Stege Landsogneråd meddelte i avisen den 11. oktober 1896, at man ville efterkomme lærerens ønske (ved Tjørnemark skole), der gik ud på at indføre den samme skolegangsordning som den ovenfor nævnte. Ordningen indførtes fra november, men allerede i den følgende januar måned genindførtes den tidligere ordning. Grunden til, at skoledirektionen bøjede af for beboernes ønsker i Stege Landsogn og ikke i Kastrup kan forklares ud fra, at Stege Landsogneråd i en Skrivelse til skoledirektionen frafaldt sin anbefaling af den øgede skolegang på grund af beboernes modstand, der havde manifesteret sig dels ved, at mange forældre havde holdt deres børn hjemme og således boykottet skolen, og dels ved protestskrivelser til sognerådet.(50) Uden sognerådets billigelse kunne ordningen ikke gennemføres og skoledirektionen intet stille op.

3.2.1. SAMMENFATNING

Der var to meget klare hensyn, der blev taget ved valg og ændringer af skolegangsordninger. I Bårse herring var problemet hensynet til vogterbørnene eller påståede hensyn til den fattige befolkning. På Møn var det altoverskyggende problem derimod, hvordan man bedst kunne forene skolegang og sukkerroedyrkning. Børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet var noget ganske naturligt og nødvendigt i en tid, der var præget af arbejdskraftmangel på landet. En acceptabel skolegangsordning måtte derfor tilgodesee dette behov. Tendensen var, at skolekommissionerne og lærerne argumenterede for, at børnene skulle have en fyldigere skolegang, men heroverfor stod sognerådssynspunkter, der krævede hensyntagen til de fattige, der havde behov for børnenes indtjening. Dette kan imidlertid også være et udtryk for, at gårdmændene i sognerådene ikke selv, eller at de har haft forståelse for, at andre gårdmænd ikke har villet tage et barn i tjeneste, hvis det skulle søge skolen et minimum af 2 dage om sommeren.

Hvad den fattige del af befolkningen selv mente, er der kun fyldestgørende oplysninger om fra Everdrup sogn, og her var der en bevægelse i gang for at få afskaffet vogtervæsenet. Det vidner om, at sognerådene i hvert fald ikke i alle tilfælde var de rigtige talsmænd for denne del af befolkningen.

Børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet klaredes lettere på Møn. Der var ved periodens begyndelse ingen udpræget tradition for fritagelse af børnene fra skolen. Sukkerroedyrkingen kunne bedre holdes indenfor afgrænsede perioder, langt vanskeligere var det med det alt omfavnende vogtervæsen, der indeholdt alt fra at vogte kreaturer, gæs, gå til hånde, være barnepige o.l.

Allerede omkring år 1890 var børnenes deltagelse i sukkerroedyrkningen ikke længere en stor hindring for skolegangen, idet de fleste kommuner havde benyttet sig af den i lovgivningen tilladte praksis at oprette ferier. Det hed i anordningen af 1860, at ferieplanerne skulle indsendes til skoledirektionens godkendelse. Det blev de også, men praksis var overalt, at datoerne ikke var fastsat, men at man i hvert enkelt skoledistrikt gav ferie, når roerne de fleste steder var tjenlige. Betegnende er en udtalelse fra Stege Landsogn: »Den 31. Maj mødte kun faa Børn, da Arbejdet i Sukkerroerne var begyndt. Der blev derfor givet Roeferie.«(51) Denne lempelige ordning har gjort sit til, at man efterhånden tilpassede sig skolens fastsatte arbejdsdage.

I begge områderne kunne børnenes skolegang og deltagelse i landbrugsarbejdet bedst tilgodeses ved en $\frac{4}{2} \cdot \frac{2}{4}$ skolegangsordning, der gav de største børn mest frihed om sommeren. Derfor fremkommer der det problem, om der i Bårse herred ikke var et oprigtigt ønske om at tilgodese tjenestebørnenes skolegang, idet dette måtte have givet sig udslag i flere skolegangsordninger af denne art,(52) eller om der simpelthen mod slutningen af perioden ikke blev udskrevet ret mange børn, hvorved problemet, hvilken skolegangsordning der bedst tilgodeså vogterne, ikke længere var aktuelt. Vogtervæsenet var baseret på en administrativ tilladelse, og hverken fra amtsskoledirektionen eller fra ministeriets side ses der tendenser til, at denne praksis blev krævet indskrænket. Omend mange udsagn har vist, at der både blandt myndighederne og i befolkningen var forståelse for, at vogterudskrivningen var hæmmende for børnenes skolemæssige udvikling, samt at ordningen gav store forstyrrelser i lærerens daglige undervisningsarbejde. Det anvendte materiale i dette afsnit muliggør ikke en vurdering af vogtervæsenets omfang gennem perioden, det kan derimod det følgende afsnit om forsømmelser sige noget om. Kun kan det her konstateres, at reglerne angående udskrivningen af vogterne var gældende i hele perioden, og at de højere skolemyndigheder intet gjorde for at indskrænke denne praksis.

Fra amtsmyndighederne var man derimod meget på vagt overfor at give lempelser på grund af sukkerroerne. *Et* var en én gang givne tilladelse, *noget andet* var indførelse af nye lempelser. Mellem mønboerne og amtets organer udspandt der sig skarpere udtalelser, end tilfældet var mellem disse og Bårse herred. En forøgelse af skoledagenes antal udover de 123 for hver klasse er der i det foreliggende materiale ikke tegn på, at befolkningen var rede til. Kun på Møn lod det sig gøre ved en enkelt skole uden protester. Derimod viser opgørelsen af pogeskolernes skolegangsordninger, at der var en del skoler med 4-5-6 dages skolegang. Disse skolegangsordninger »glimrer« ved overhovedet ikke at være omtalt ved oprettelserne af de mange skoler, som det trods alt drejede sig om - især på Møn. Den fyldige undervisningstid tyder på, at der ikke har været brug for de små børn i hjemmene. Her har skolerne vel nærmest haft funktion som børnehaver eller opbevaringsanstalter, da der ofte meddeles i skoleberetningerne, at der var enkelte børn under 7 år. Ved disse skoler blev der altså ikke taget hensyn til, at småbørnene om vinteren blev udsat for dårligt vejr og ufremkommeligt føre - som der fra flere steder blev fremhævet fra hovedskolerne.

I begge herreder blev skolegangsordningerne hovedsageligt fastlagt ud fra økonomiske interesser, og der var fra de lokale myndigheder mange bestræbelser på at forene landbrugets arbejdskrafts behov og dermed børnenes arbejdskraft med kravet om skolegang; hvorvidt det lykkedes, vil en analyse af skoleforsømmelserne kunne sige noget om.

4. FORSØMMELSER

Som vist i det foregående afsnit var der fra lokalmyndighedernes side mange bestræbelser på at få en acceptabel skolegangsordning. Her skal det gennem statistisk materiale vises, hvorledes befolkningen stillede sig til de for børnene fastsatte skoledage gennem perioden.

Udeblivelse fra skolen blev lige fra 1814 betragtet som forsømmelse; men en forsømmelse var lovlig, når sygdom, hårdt vejr eller ufremkommelige veje var baggrunden for udeblivelsen. For alle andre forsømmelser skulle der betales multt.(1) I tiden fra 1814-1880 blev der foretaget mange småjusteringer i forsømmelsesadministrationen, og opfattelsen af, hvad der var accepteret som lovlig udeblivelse fra skolen var løsere. Foruden sygdom og uføre nævntes også andre uoverstigelige hindringer samt tilladelse fra skolens nærmeste foresatte.(2) Der var dermed rige tolkningsmuligheder for, hvad der kunne henregnes under en forsømmelse med lovlig grund.

4.1. FORSØMMELSESREGLER I BÅRSE-MØNBO PROVSTI

Af retningslinier, der fulgtes i Bårse-Mønbo provsti før år 1889, står Præstø Amts-skoledirektions cirkulære af 29. januar 1875 som hovedkilden. Som motiv til udsendelsen af cirkulæret blev det fremhævet, at »Amtet« var opmærksom på, at lokalmyndighederne manglede nøjagtig kundskab om samtlige bestemmelser for skoleforsømmelser. Nu bringer cirkulæret desværre ikke en krystalklar redegørelse for, hvad der var lovlige og ulovlige forsømmelser, det, man gjorde, var hovedsageligt at uddybe bestemmelserne fra 1814 med tilføjelse af egen tolkning. De lovlige forsømmelser efter anordningen af 1814 nævnes, derudover påpegedes, at det var sognerådernes opgave at bedømme, om andre forsømmelser også kunne betragtes som lovlige, idet det hævdedes, at lovens bestemmelser kun havde til hensigt at værne om børnenes ret til undervisning. Det blev derfor henstillet til sognerådene at opkræve mulkter for forsømmelser, der skyldtes »Ligegyldighed og Vrangvillighed« og undlade mulktopkrævning, hvor de »Tilstedeværende Omstændigheder talte for Fritagelse«.(3)

Ordlyden i dette cirkulære må indebære, at eksempelvis enkelte dages arbejdsforsømmelser har været lovlige, hvorimod kun bevidst undladelse af at sende børnene til skole var at betragte som ulovlige forsømmelser, der skulle opkræves mulkter for. Men det må unægtelig have været en vanskelig opgave at skelne retfærdigt mellem forsømmelser, der skyldtes ligegyldighed, og de, hvor særlige forhold kunne retfærdiggøre en fritagelse for mulktopkrævning.

Taksterne for mulkterne var som foreskrevet i anordningen af 1814 - 6 øre i første måned, et barn forsømte, og i de følgende måneder skulle mulkterne fordobles til henholdsvis 12, 25 og 50 øre.(4) Begyndelsesmulkten 6 øre kunne kun anvendes første måned, et barn forsømte, og når det efter forsømmelser havde søgt skolen regelmæssigt en hel måned igennem under forudsætning af, at der ikke havde været

ferie i den forgangne måned. Denne regel var strengere end i andre dele af landet.(5) Af yderligere ikke landsdækkende regler kan nævnes, at fordoblingen af mulkterne skulle håndhæves, når den enkelte husstand lod børnene forsømme, uanset om det var det samme barn eller tyende, der forsømte.(6) Dette var absolut en skærpeelse af anordningen af 1814, hvor mulkten pålagdes det enkelte barn. Endelig bør alle forsømmelserne, ligesom det pålagdes ham hver måned at tilstille henholdsvis skolekommissionsformanden og sognerådet en forsømmelsesliste. Her specificeredes omsider nøje, hvad der kunne regnes som forsømmelser med lovlig grund, nemlig barnets sygdom, smitsom sygdom i hjemmet, dårligt vejr, ufremkommelige veje samt fraværelse p.gr.a. konfirmationsforberedelse. En lille uklarhed var der dog, idet det tilføjedes: »Udenfor de nævnte Tilfælde gives ikke andre Lovlige Grunde til Udeblivelse fra Skolen end de, hvor Skolekommissionen begrundet i særlige Omstændigheder Undtagelsesvis meddeler Fritagelse for Skolegang.« Som eksempel anførtes »... når et fattigt Barn maa blive hjemme for at pleje Forældre eller Søkende under Sygdom eller lignende.« I sådanne tilfælde skulle læreren gøre bemærkninger derom, for at skolekommissionen og sognerådet kunne overveje sagen og eventuelt gøre indstilling til skoledirektionen om eftergivelse af mulkterne.

4.2. EFTER AR 1889

Den 7. januar og 24. maj 1889 udsendte ministeriet cirkulærer om skærpede bestemmelser angående mulkter for skoleforsømmelser. Hensigten var, at der skulle føres nærmere kontrol med, at børnene frekventerede skolen.(9) I disse cirkulære pålagdes det lærerne nøje at føre skolejournalen med angivelse af årsagerne for alle forsømmelserne, ligesom det pålagdes ham hver måned at tilstille henholdsvis skolekommissionsformanden og sognerådet en forsømmelsesliste. Her specificeredes omsider nøje, hvad der kunne regnes som forsømmelser med lovlig grund, nemlig barnets sygdom, smitsom sygdom i hjemmet, dårligt vejr, ufremkommelige veje samt fraværelse p.gr.a. konfirmationsforberedelse. En lille uklarhed var der dog, idet det tilføjedes: »Udenfor de nævnte Tilfælde gives ikke andre Lovlige Grunde til Udeblivelse fra Skolen end de, hvor Skolekommissionen begrundet i særlige Omstændigheder Undtagelsesvis meddeler Fritagelse for Skolegang.« Som eksempel anførtes »... når et fattigt Barn maa blive hjemme for at pleje Forældre eller Søkende under Sygdom eller lignende.« I sådanne tilfælde skulle læreren gøre bemærkninger derom, for at skolekommissionen og sognerådet kunne overveje sagen og eventuelt gøre indstilling til skoledirektionen om eftergivelse af mulkterne.

Med disse bestemmelser blev sognerådene fuldkommen sat ud af funktion med hensyn til vurdering af, om en forsømmelse var lovlig eller ej. Alle forsømmelser uden de anførte lovlige grunde skulle mulkteres, kun alene skoledirektionen kunne eftergive mulkter.

4.3. REAKTION PA 1889 CIRKULÆRERNE

Det første vidnesbyrd om utilfredshed med de ministerielle bestemmelser ses fra lærerne på Møn. I en adresse anmodede lærerne skoledirektionen om at måtte undlade at specificere årsagerne for de lovlige forsømmelser. Argumentet var, at autoriteterne næppe kunne have glæde af at kende disse årsager, og at det var et stort og nytteløst arbejde, der var blevet pålagt lærerne. Sagen kom op på amtsskoleledirektionens møde, der nægtede at imødekomme lærernes begæring.(10) Men lærerne stillede sig ikke tilfredse med dette, en næsten enslydende adresse blev indsendt til ministeriet i 1894, hvortil ministeriet svarede »... at kun gennem den Paagældende Specifikation ydes fuld betryggelse for, at de ulovlige Skoleforsømmelser nøje kontrolleres.«(11) Det var ikke megen tillid, der således blev vist lærerne, og det har krævet bevidst forfalskning fra lærernes side for at ændre forsømmelsesbilledet væsentligt.

Enkelte lokalmyndigheder udtrykte efter 1889 ligeledes harme over de nyindførte forsømmelsesregler. Provst Hjort førte i den henseende en skrivebordskamp med

Steges Landsogneråd, der hævdede, at man 20 år tidligere havde truffet en aftale med den daværende provst om ikke at mulktare børn, der gik til konfirmationsforberedelse, og børn, der kun forsømte en enkelt dag om måneden, hvad man ønskede at holde sig til også fremover.(12) Fanefjord skolekommission udtrykte også sin utilfredshed med reglerne og hævdede, at håndhævelse af reglerne blot ville medføre, at forældrene tog børnene ud af statsskolen og satte dem i friskolen.(13) en følge, som iøvrigt også provst Hjort frygtede. (se s.57)

Ministeriets bestemmelser i 1889 blev således af de ovennævnte lærere, sogneråd og skolekommissioner betragtet som unødigt overformynderi, der ikke tjente skolens sag. Hvordan den menige befolkning reagerede, er der ingen direkte udsagn om, men til belysning heraf redegøres der i det følgende for forsømmelsesniveauet gennem perioden.

4.4. FORSØMMELSESSTATISTIKKER

Kildegrundlaget for de følgende statistikker er de årlige skoleberetninger, indsendt til ministeriet. De er udarbejdede af provsten på grundlag af lærernes udarbejdede lister. Der er altså tale om en afskrift. Der er dog ikke grund til at tvivle på, at provsten har udført afskrivningsarbejdet så korrekt som muligt, han følger f.eks. den regel at tilføje egne kommentarer med anden farve blyant. Til forklaring for de ministerielle embedsmænd uddyber han ofte baggrunden for store forsømmelsestal, her kan nævnes: Meget hård vinter, smitsom sygdom i distriktet, megen udskrivning af vogtere, børnenes deltagelse i roedyrkingen. Provstens *eget sogn*, Elmelunde, fik i 1887, såvel som flere andre mønske sogne, en irettesættelse fra ministeriet for de mange forsømmelser forårsaget af roedyrkingen, hvilke ikke stod i forhold til den i lovgivningen krævede mulktning.(14) Dette kan ses som et vidnesbyrd om, at provsten end ikke i sit eget sogn har søgt at tegne et bedre billede af forsømmelsesniveauet og mulktopkrævningen, end der var grundlag for.

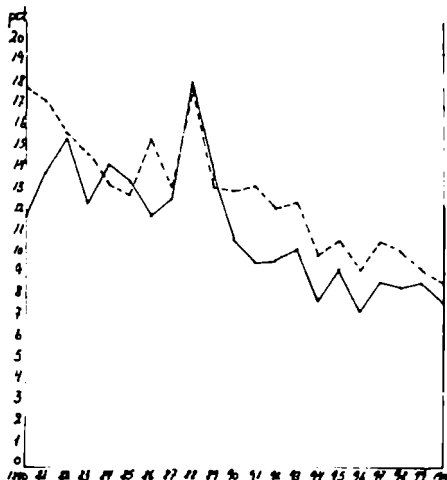
Før år 1893 er forsømmelsesstatistikkerne udregnet på grundlag af skoleberetningernes opgivne antal af besøgte skoledage og antallet af forsømte dage. Efter år 1893 oplyses det samlede antal af besøgte skoledage ikke, tallet er derfor udregnet på grundlag af det årlige pligtige antal skoledage multipliceret med det gennemsnitlige antal børn i hver klasse.(15) Denne sidstnævnte metode giver en vis usikkerhedsmargin, men de små udsving, der fremkom ved kontroludregningerne (se bilag 2) gør, at helhedsbilledet ikke fortegnes ved denne metode, men tværtimod må siges at give et realistisk billede af forsømmelsesniveauet.

OVERSIGT

OVER DE SAMLEDE FORSØMMELSER

Fælles for begge områder er, at forsømmelsesniveauet var betydelig lavere ved periodens slutning i år 1900 end tyve år tidligere. Procentvis er faldet dog størst i Bårse herred. Dette område har endvidere med undtagelse af årene 1884, 1885, 1868 og 1889 et højere forsømmelsesniveau end Møn.(16)

Til en mulig klargøring af baggrunden for det faldende forsømmelsesniveau vises de enkelte kategorier af forsømmelser isoleret.

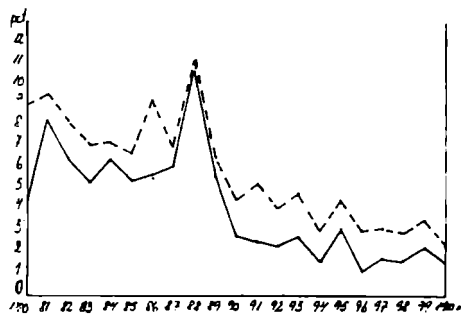
Sygeforsømmelser. Udsvingene i sygeforsømmelserne er forholdsvis store fra år til år, og der er i de to herreder ikke noget markant sammenfald. En stigning i sygeforsømmelserne i Bårse herred i et år viser ofte et fald på Møn.

Sygdomsniveauet i Bårse herred ligger med få undtagelser over niveauet for Møn. Nogen egentlig forklaring herpå er det ikke muligt at give, men der er ikke grundlag for at tro, at sygeforsømmelserne i Bårse herred skulle være mindre reelle, end tilfældet var på Møn. Der skal ikke her gås nærmere ind på sygeforsømmelserne og de smitsomme og alvorlige børnesygdomme, som tiden var præget af. Forsømmelsesniveauet set på den 20årige periode viser ingen udpræget ændring.

Forsømmelser med lovlig grund. Det er nævnt, at forsømmelser med lovlig grund før år 1889 var et meget elastisk begreb, nemlig alt hvad der ikke kunne tilskrives de voksnes ligegyldighed overfor at sende børnene i skole. Dette blev ændret radikalt med ministeriets cirkulærer i 1889. Faldet i de lovlige forsømmelser efter år 1889 må i vid udstrækning kunne tilskrives denne skærpelse. I skoleberetningerne meddeles der i årene 1881, 1888 og 1895 om meget hårde vintre. Hermed skulle de høje forsømmelser for disse år være forklaret.(17) Det højere forsømmelsesniveau i Bårse herred kan forklares ud fra den særlige tilladelse til udskrivning af vogtere. Disse forsømmelser skulle som nævnt side 41 ikke anføres særskilt i skoleberetning-

Mønbo herred ———
Bårse herred - - - - -

gerne, dette til trods følger ca. 1/4 af skolerne i Bårse herred den regel at angive antallet af vogterforsømmelserne. I 1881 udgjorde disse forsømmelser 5,5 pct., i 1889 - 4,4 pct. og i 1895 - 3 pct. af det pligtige antal dage for disse skoler.(18) Disse tal alene berettiger ikke til at hævde, at vogtervæsenet var på retur, idet det kan være tilfældigt, hvilke skoler der anførte disse forsømmelser. Men sammenholdt med niveauet for forsømmelserne med lovlig grund som helhed, berettiger disse tal til at fastslå, at der var sket en mentalitetsændring således, at befolkningen i langt mindre udstrækning end tidligere lod børnene udskrive til tjeneste.

Forsømmelser uden lovlig grund. I modsætning til de to ovenfor beskrevne forsømmelsesgrupper ligger forsømmelsesniveauet i denne kategori betydeligt højere på Møn end i Bårse herred indtil år 1891. Der er dog intet, der tyder på, at disse ulovlige forsømmelser skyldes en boykot af skolen under de politiske spændinger, da kildematerialet

som helhed bærer præg af, at der var god overensstemmelse mellem lærerne og befolkningen. Forsømmelserne skyldtes utvivlsomt roedyrkningen, og faldet omkring år 1890 har sin begrundelse i, at der var oprettet roeferier i alle sognene. En analyse af Udby skoles Dagbog (Stegge Landsogn) over forsømmelserne, fordelt på hele året, taler sit tydelige sprog: Nemlig at forsømmelserne steg mærkbart indtil år 1885, og at toppunkterne i forsømmelserne ligger i maj/juni, oktober/november - de travle roelugnings- og optagningsmåneder. (se s.56). I efteråret 1885 fik kommunen bevilget to roeferier. Virkningen ses i 1887 med et mindsket forsømmelsesniveau, og tendensen i nedadgående retning fortsætter. - Dog, trods ferier er forsømmelserne stadig koncentrerede i landbrugets travle arbejdsæsoner - roe- og høsttid.

Efter år 1889 blev der som nævnt krævet specificering af forsømmelserne. Dette viser sig i dagbogen, hvor læreren udfor de enkelte forsømmelser anfører kortfattede bemærkninger. For de lovlige forsømmelser anføres foruden dårligt vejr og konfirmationsforberedelse, forældrenes sygdom eller dødsfald i den nærmeste familie. Ved de ulovlige forsømmelser anføres f.eks. roer, barnepige, hakkelse, tærsket med damp, harvet, kørt plov, hø, gødning, hæs ind, moder vaskede, slagtede, ingen træsko, vogtede.(19)

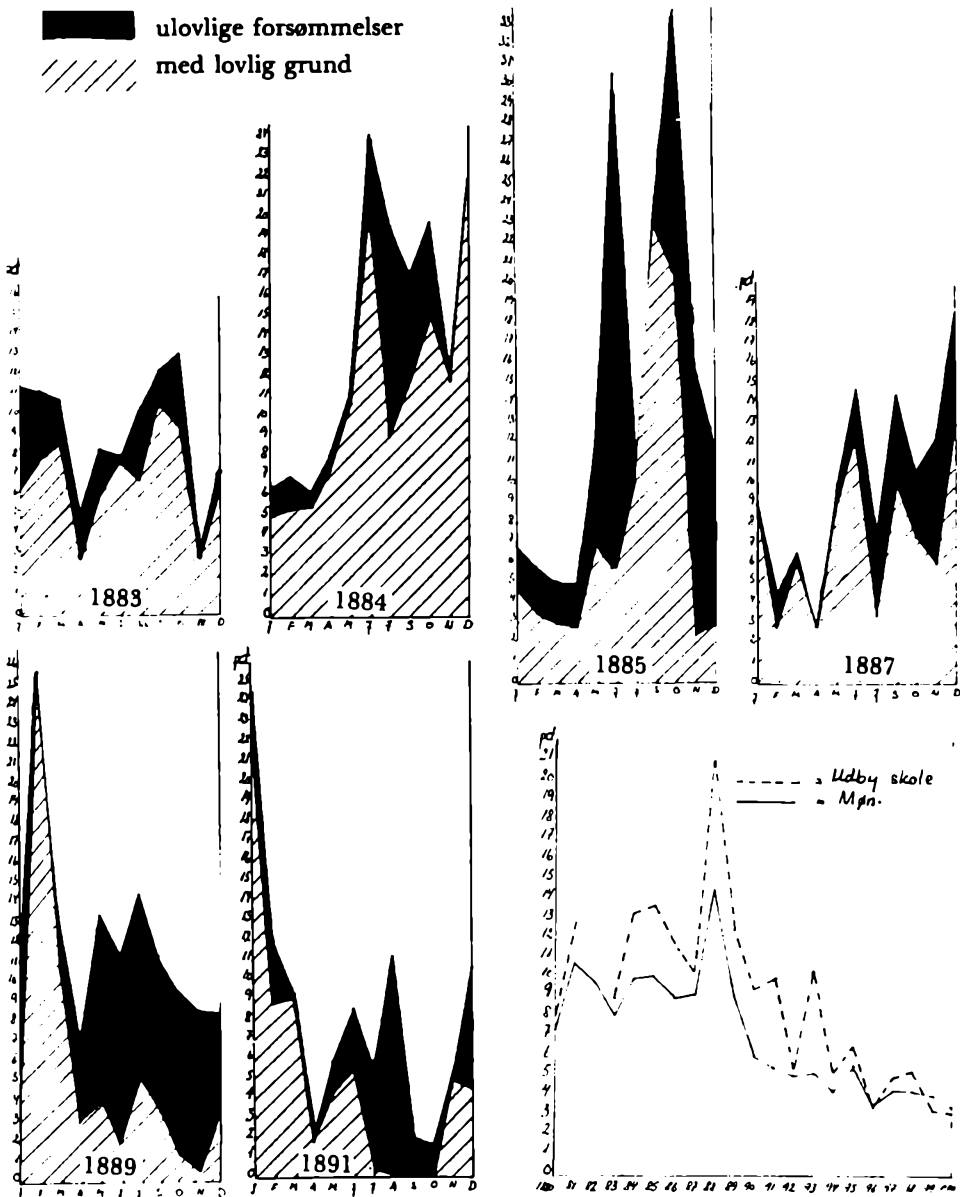
Alt ialt giver det et broget billede af livet på landet og børnenes deltagelse heri. Begrundelserne for disse ulovlige forsømmelser og niveauet som helhed i begge herreder tyder på, at forsømmelserne ikke skyldtes uvilje overfor skolen, men tilfældige årsager og fremfor alt særligt presserende arbejdskraftbehov i hjemmene. Kravet om skærpet mulkttering i 1889 fik i hvert fald ikke disse forsømmelser til at falde.(20)

Før emnet om forsømmelserne forlades, skal der knyttes nogle få kommentarer til mulktteringspraksis og udskrivning af 13 årige - begge forhold, der har betydning for vurdering af forsømmelsesniveauet.

FORSØMMELSERNE FORDELT PÅ HELE ÅRET I UDBY SKOLE, STEGE LANDSOGN

Forsømmelserne er ikke fra alle skolens børn, men kun fra de to ældste klasser, da disse børn fra 10-14 år må antages at have haft de fleste arbejdsforsømmelser. I nederste højre hjørne vises Udby skoles lovlige og ulovlige forsømmelsesniveau sammen med gennemsnittet for hele Møn.

ulovlige forsømmelser
 med lovlig grund

4.5. MULKTERING

I 1889 ændredes mulkteringsreglerne som nævnt fra, at sognerådene havde haft opgaven at vurdere, hvor der skulle opkræves mulkter til, at disse instanser skulle mulktare alle ulovlige forsømmelser og indgive andragender til provsten, hvis der blev skønnet, at de burde eftergives. Spørgsmålet her er da, om denne ændring kan have fremkaldt det klare fald i de lovlige forsømmelser?

Angivelserne af de opkrævede mulktbeløb er ikke underkastet en analyse, idet beløbene ikke skønnedes at kunne hjælpe til en forståelse af nedgangen i forsømmelserne. Dette tør fremsættes på grundlag af provst Hjorts holdning til opkrævning af mulkter, en holdning der var velkendt af sognerådene, og som de givetvis har spillet på ved andragender om eftergivelse af mulkterne. Provst Hjort var en meget loyldig embedsmand, men mulktopkrævningen var han ikke villig til at efterkomme. Til ministeriet argumenterede han for, at en retmæssig opkrævning af mulkter blot ville underminere statsskolen og fremme tilslutningen til friskolerne, især da tyende-forholdet var så indskrænket, at der fattedes arbejdskraft. Derfor burde overbærenhed finde sted i roe- og høsttid.(21) Mange oplysninger i provstearkivet vidner om, at der i »høst- og roemånederne« ikke blev opkrævet mulkter. Befolkningen kunne altså i vid udstrækning regne med, at disse arbejdsforsømmelser blev frigivet. Men dermed være ikke sagt, at der ikke blev krævet mulkter for de øvrige forsømmelser - truslen var der i hvert fald, og der er flere eksempler på, at Hjort irettesatte sognerådene for ikke at fordoble mulkterne, hvorfor der blev skrevet frem og tilbage om 3 eller 6 øre.(22)

Mulkteringen i de travle arbejdsæsoner synes ikke at være ændret væsentligt efter år 1889, derimod blev der grebet ind overfor de mere tilfældige forsømmelser. En foreløbig konklusion er da, at befolkningen valgte at lade børnene søge skolen fremfor at blive tvunget til at betale mulkt.

4.6. UDSKRIVNING AF 13 ÅRIGE

En mulighed for at unddrage børnene skolegangen var - foruden forsømmelserne - at lade dem udskrive ved 13 års alderen (mod ellers normalt ved konfirmationen efter det fyldte 14. år), en mulighed, der åbnedes ved lov af 2. maj 1855 § 3. Reglen var indtil år 1889, at barnet, for at kunne udskrives ved den sidste ordinære eksamen, skulle have opnået hovedkarakteren »Meget Godt«.(23) Bestemmelserne skærpedes i 1889 således, at den afgørende eksamen først måtte finde sted efter at barnet var fyldt 13 år, og at gennemsnitskarakteren ikke måtte være under rent mg; prøverne i retskrivning, historie og geografi skulle tælle med. Desuden skulle begæring om udskrivning foreligge skriftligt og være fremsat før eksamen.

Oplysningerne om antallet af udskrevne er hentet fra skoleberetningerne, men visse problemer knytter sig til tallene, idet angivelserne - hvis beretningerne er korrekt udfyldt - ikke angiver samtlige børn, der er udskrevet efter § 3, men kun de, der ved årsskiftet endnu ikke var konfirmerede.(24) Det synes dog, som om alle udskrevne er anført i de her undersøgte områder, dette konstateres ud fra de store udskrivningstal og oplysninger fra Damsholte sogn, Møn. Dette sogn fik i 1883 en henstilling fra ministeriet om at modvirke de mange udskrivninger af 13 årige børn.(25) Hertil svarede sognepræsten, at af de 24 udskrevne børn var der reelt kun blevet udskrevet ét barn umiddelbart efter det fyldte 13. år. Sagen var den, at da den undertegnede præst i 1877 kom til sognet, var der en udpræget tradition for udskrivning af

UDSKRIVNING AF 13-ARIGE EFTER LOV AF 2. MAJ 1855 § 3.
I drene 1880-1892

Mønbo herred. (26)

sogn	:	skoledistrikt	1880	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92
Borre	:	Borre dr. skole		2	2										
		Borre pige -													
		Råbymagle													
Damsholte	:	Ebbelnsås	11	7	5	5	5	10	8				10	5	1
		Sprove	7	3	8	8	8						7	3	6
		Hjelm	7	9	11	7	6	7	8				3	1	5
Elmelunde	:	Hjertebjerg													
		Råbylille													
Fanefjord	:	Kobbøl	8	4	7	10	11	7	7	9	5	5	7	2	
		Hårbølle	4	6	8	9	11	10	12	11	10	7	11	1	3
		Damme	4	1	4	5	10	8	9	6	10	5	12		
		Tostensås	9	7	1	4	9	8	10	6	12	4	6	2	2
Kjeldby	:	Kjeldbymagle							1						
		Spejlsby													
		Kjeldbylille						1							
Magleby	:	Magleby	14	8									8	4	4
		Mandemark											2	6	5
		Kranelø											2	4	2
Nyord	:	Nyord													
Stegs Løds.	:	Udby													
		Tøvelde													
		Løndemark												2	1
		Tjørnemark		2											
Stegs Lødd.	:	Høgnede													
ANTAL UDSKREVNE IALT			64	49	44	48	60	51	55	32	37	21	68	30	29

Bårse herred.

sogn:

Allerslev												2	1		
Bårse															
Beldringe															
Øster Egesbørg															
Everdrup													1		
Jungbøved											15	9	19	8	12
Kalvehøve															2
Kastrup															1
Mørn														1	
Skibbingsø											9	9	1		
Spesere											1		5		
Vordingbørg Lø.															
Udby															
Ørslev														4	
ANTAL UDSKREVNE IALT			0	0	0	0	0	0	0	0	25	20	32	9	14

børnene. Præsten havde da sammenkaldt beboerne til et møde og foreholdt dem den skadelige virkning, dette havde for børnenes skolemæssige baggrund. Forældrene argumenterede da med, at mange ikke havde råd til at holde deres børn hjemme til efter konfirmationen, og at ingen husbond ville have et barn i tjeneste, der i et helt år hver uge skulle gå 3 dage i skole og 2 dage til konfirmationsforberedelse. Der blev da indgået den overenskomst, at børnene kunne udskrives, når de var 13 1/2 år og derefter gå 1/2 år »til præst«. Kun hvis forældrene trods alt ville have deres børn ud af skolen efter det fyldte 13. år, skulle de gå et helt år til konfirmationsforberedelse. Om en lignende ordning har været gældende i andre sogne, er der ingen udsagn om, idet slige oplysninger kun foreligger, når der fremkom en sag desangående. Men oplysningerne fra Damsholte sogn gør, at man ikke bør se alle de på side 58 anførte udskrivningstal som oplysninger om børn, der mistede et helt skoleår.

Kommentar til oversigten side 58: Som det kan ses, var der på Møn en meget stor udskrivningspraksis i årene 1880-87 og igen i året 1890. I Bårse herred anførtes ingen udskrevne før år 1888, men her kan vogterudskrivningen have gjort »§ 3 udskrivningen« mindre påkrævet, idet der ingen tvivl er om, at udskrivningen hovedsageligt florerede på grund af mangel på arbejdskraft og dårlige økonomiske tider.(27)

Det er blevet hævdet, at udskrivningen af 13 årige var særlig stor i kommuner, hvor Venstre var stærkest, og hvor der var en stor politisk aktivitet.(28) Denne påstand må modificeres, i hvert fald for disse områder. Alle kommunerne på Møn var politisk aktive, men hvis der særligt skal fremhæves nogle, må det være Borre, Elmelunde, Fanefjord og Stege Landsogn - og heraf havde kun Fanefjord en stor udskrivning.(29) Det, at udskrivningen er koncentreret i ganske få sogne, vidner mere om, at når én mand begyndte at lade børnene udskrive, fulgte andre efter - altså mere en tradition end en speciel negativ holdning over for skole eller lærer. Dette kan også konstateres ud fra forhold i Damsholte sogn. Beboerne omkring Hjelm skole indsendte i 1886 en adresse om at få læreren afskediget, idet han ikke mentes at have evnen til at lære børnene noget. Udskrivningstillene er ikke bemærkelsesværdigt høje i 1886, og der nævnes ingen i de nærmest følgende år. Yderligere kan det bemærkes, at der i adressen ses en stor interesse for, at børnene skulle lære noget i den tid, de var i skolen.(30)

Det, at udskrivningstillene øgedes i året 1890, kan dog ses som et udtryk for, at »§ 3« blev udnyttet for at undgå de skærpede bestemmelser om mulkttering, men det var en kortvarig protest, idet antallet af udskrevne mere end halveredes i de følgende år.

4.7. SAMMENFATNING

Børnene sad omkring år 1900 betydelig flere dage på skolebænken end 20 år tidligere, og som det er fremgået af det foranstående, skyldes det først og fremmest en nedgang i antallet af forsømmelser med lovlig grund. Faldet i denne kategori af forsømmelser efter 1889 må i vid udstrækning tilskrives ministeriets strengere påbud og klare definering af, hvad der var lovlige og ulovlige forsømmelser. Da dette skærpede krav ikke førte til en tilsvarende forøgelse af ulovlige forsømmelser eller til en mere udpræget tendens til at lade børnene udskrive som vogtere, må befolkningen dermed på trods af mangel på arbejdskraft have accepteret ministeriets strengere regler.

Faldet i de ulovlige forsømmelser på Møn kan derimod ikke tilskrives ministeriets krav, men den givne mulighed for at oprette arbejdsferier. Disse forhold samt at

Andragende
Til Høi Provst Hørd Hjertberg.

Vi undersignede Beboere af Hjelms Skoledistrikt Dansholte Sogn, der i det hele er blegt misfornøjet, med den Uundervisning der fore den bliver givet Børnene i Hjelms Skole, Lilloe og herved; i blikket Forøynen til den store Interesse, som Provsten ved enhver Høilighd har udtvist for Skolegjæringene, at andrage om, at Uundervisningen ved nævnte Skole i en nær Fremtid maatte blive ordnet paa en saadan Maade at vi alle kunne vere tjent dermed, da vi ellers i midtstald; saa os nedsaget til at søge at faae oprettet en Friskole, hvilket vi anseger vilde falde meget bevarligt paa de fleste af os, og haaber derfor ogsaa at Provsten vil gjøre sig bekendt med Forholdene i Skolen, saa at det paa en eller anden Maade kunne hjælpes til, at vi kunne komme ud af den Forlegenhed som vi fore den befunder os i.

Navn	Hilling	Stapel.
H. C. Jensen	Grund	Hjelm.
A. Christensen	Grund	Frøndrup
J. Christensen	Grund	Lito
H. Jørgensen	Grund	"
H. J. Levinson	Grund	"
H. J. Christoffersen	Grund	"
H. J. Jensen	Grund	"
J. E. Jørgensens Enke	Grund	"
H. Nielsen	Grund	"
Nils Opt Peteresen	Grund	Frøndrup
N. P. Andersen	Grund	"
F. Jørgensen	Grund	"

Navne	Lillevig	Bjerg
Hans Peter Hansen	Almind	Hjelm
L. Hansen	Hjelm	Hjelm
Peter Hansen	Quot	"
J. P. Petersen	"	"
Hans Henriksen	gaard	Hjelm
M. P. Larsen	Parokial	" " "
Hemming Jørgensen	Hjelm	" " "
Lars P. Henningsen	Andsmand	Hjelm
Niels Peter Jensen	And	" "
Nils Hansen Holm	And	" "
Christian Hansen	And	Hjelm
Hans Hansen	And	Hjelm
P. A. Knudsen	And	Hjelm
Hans Christensens Enge	Hjelm	" "
M. H. Jensen	And	" "
M. P. Hansen	gaard	"
Lars Nielsen	Hjelm	"
Hans P. Jensen	Hjelm	"
Niels Nielsen	Hjelm	"
Jens Henningsen	Hjelm	"
Jens Nielsen	Hjelm	"
Jens P. Jensen	Hjelm	"
Niels Hansen	Hjelm	"
Lars P. Nielsen	Hjelm	"
Hans Jørgen Hansen	Hjelm	"
Lars Hansen	Hjelm	"
Nielsen	Hjelm	"
Carl Christian Christensen	Hjelm	"
Peter Jørgensen	Hjelm	"
Christian Andersen	Hjelm	"
V. J. Andersen	Hjelm	"
Christian Pedersen	Hjelm	"
M. J. Ottensgaard	Hjelm	"
Hans J. Nielsen Holm	Hjelm	"
Christian Hansen	Hjelm	"
Lars Jensen	Hjelm	"

En af de mange indsendte adresser, denne er et andragende fra beboerne i Hjelm Skoledistrikt, Damsholte sogn, indsendt d. 6. januar 1886. Adressen er ialt underskrevet af 112 personer.

befolkningen i Damsholte accepterede en mellemløsning med udskrivning af børnene i en alder af 13 1/2 år, og at de krævede en bedre lærer, berettiger til at konkluderer, at der var interesse omkring skolens arbejde, når blot man på en rimelig måde kunne tilgodese det daglige arbejde. Traditionen for at udskrive børnene ved 13 års alderen mindskedes i perioden med undtagelse af året 1890, hvilket må ses som en desperat handling og reaktion på de nye mulktteringsregler i 1889, men protesten var kortvarig, og udskrivningsantallet iøvrigt faldende.

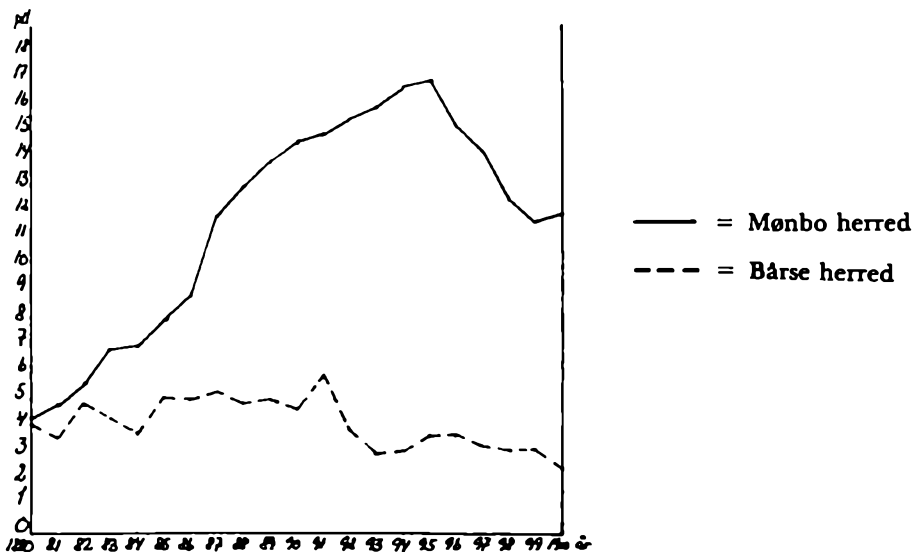
Det, at befolkningen uden megen overvindelse lod sig presse til at lade børnene søge skolen mere regelmæssigt efter 1889, tyder på, at der i befolkningen var skabt forståelse for undervisningens nytte, og at ministeriets cirkulærer blot gav stødet til, at kravet om skolegang blev efterkommet. Dette konstateres ud fra, at befolkningen i Bårse herred uden myndighedernes krav langsomt fraveg traditionen for at frarøve tjenestebørnene deres retmæssige krav på skolegang, og udfra, at der i hvert fald på Møn i aviserne var en levende debat om behovet for mere skolegang, hvad der skal redegøres for i de følgende afsnit.

5. PRIVATUNDERVISNING

Forpligtelsen til at sende børnene til den offentlige skole kunne kun undgås, dersom forældrene selv påtog sig ansvaret for deres børns undervisning, eller hvis de sendte dem i en privat skole. I begge tilfælde skulle børnene overhøres to gange om året af skolekommissionen, der kunne påbyde, at børnene overførtes til den offentlige skole, hvis undervisningen fandtes at være på et utilstrækkeligt niveau.(1) I det følgende belyses den private skolemæssige aktivitet for at give en fornemmelse af, hvad der i perioden kunne aktivisere befolkningen til at bringe store ofre for at etablere et alternativ til den offentlige skole.

I landet som helhed undervistes i denne periode mellem 8-10 pct. enten hjemme eller i private skoler.(2) I de områder, der her er undersøgt, lå andelen af privat underviste meget lavt ved periodens start, nemlig på ca. 4 pct.. Udviklingen var, som det kan ses af nedenstående oversigt: at der på Møn blev oparbejdet en meget betydelig privatundervisning, hvorimod omfanget ikke ændredes nævneværdigt i Bårse herred.

OVERSIGT OVER PRIVATUNDERVISNINGEN I BÅRSE- MØNBO PROVSTI

Procenttallene er udregnet på grundlag af skoleberetningerne - antallet af privatunderviste i forhold til antallet af skolepligtige børn. Privatundervisningen dækker:

hjemmeunderviste, private poge- og friskoler og skoler med udvidet undervisning (real- og fortsættelsesskoler):(3) Som det ses, faldt andelen af privatunderviste på Møn efter år 1895. Faldet skyldtes *ikke* en nedgang i antallet af friskolebørn (se nedenfor), men færre børn i pogeskoler - og i skoler med udvidet undervisning.(4) Faldet i udvidet undervisning er problematisk, idet der synes at foreligge en fejl i angivelserne fra Magleby Realskole på Møn. Antallet af børn under 14 år før år 1894 lå på et gennemsnit på 18 elever, herefter anføres kun et gennemsnit på 5 elever.(5) Skolens samlede antal elever faldt derimod ikke, (se s.83) dette betyder, at faldet i kurven muligvis er for voldsom. I den følgende redegørelse for privatundervisningens forskellige former rettes blikket udelukkende mod Møn, idet alle former for privatundervisning er repræsenteret her, og fordi materialet til bedømmelse heraf er langt større. I Bårse herred dækkes langt den overvejende del af privatundervisningen af hjemmeundervisning, nemlig præsters og godsejeres børn, samt af nogle enkelte små pogeskoler, der kom til og fra i årenes løb. Udvidet undervisning spillede heller ikke nogen nævneværdig rolle i Bårse herred, det største antal elever i sådanne skoler er anført i året 1893 og udgjorde 13 børn.(6)

**OVERSIGT OVER ANTALLET AF BØRN
FORDELT PÅ DE ENKELTE FORMER FOR PRIVATUNDERVISNING
PÅ MØN(7)**

År	antal børn på de enkelte friskoler				frisk.b. ialt	hjemme underv.	poge-sk.	udvidet underv.	privat u.ialt	pct.af sk.pl.b.
	Nybor-re	Elme-lunde	Pane-fjord	Rød-kilde						
1880	17			2	19	41	16		76	4,3
81	28			6	34	33	15	1	83	4,8
82	30	22		5	57	20	21	1	99	5,6
83	36	31		7	74	19	30	2	125	6,9
84	31	29		6	66	36	23	4	129	7,0
85	35	36		6	77	24	37	13	151	8,0
86	29	38		3	70	25	60	11	166	8,9
87	38	33	46	5	122	15	77	12	226	11,9
88	44	36	52	4	136	25	67	22	250	13,0
89	39	38	58	7	142	27	79	22	270	13,9
90	42	35	51	4	132	32	101	18	283	14,6
91	31	30	51	3	115	36	94	35	280	14,9
92	32	27	56	3	118	31	95	46	290	15,5
93	32	34	75	3	144	36	77	31	288	15,9
94	43	33	79	8	163	47	83	28	321	16,7
95	36	40	73	9	158	36	79	37	310	16,9
96	39	36	79	11	165	44	50	17	276	15,3
97	37	35	75	17	164	33	32	29	258	14,3
98	37	38	74	17	166	28	16	22	232	12,5
99	36	37	66	15	154	20	23	19	216	11,7
1900	37	38	62	13	150	32	8	38	228	12,0

5.1. HJEMMEUNDERVISNING

Antallet af hjemmeunderviste børn viser ikke de store udsving, og en gennemgang af skoleberetningerne viser, at antallet var meget ligeligt fordelt mellem alle sognene.(8) I år, hvor der oprettedes friskoler eller pogeskoler, kan der ikke ses en tilsva-

rende nedgang af hjemmeunderviste børn. Det tyder på, at det var en bestemt del af befolkningen, der valgte at undervise deres børn selv eller ansatte en lærerinde til det. Havde man ansat en lærerinde til det, er spørgsmålet, om det skal kaldes en privatskole. Provst Hjort kaldte det en privatskole, når der f.eks. på en gård i Elmelunde sogn var to børn over og 6 børn under 7 år, der blev undervist af en uexamineret lærerinde.(9) For ikke at få for mange former for privatskoler er slige små skoler i tabellen side 64 anført under hjemmeunderviste børn, også børn fra en skole i Stege Landsogn, der fungerede fra 1887-97 med et årligt gennemsnits børneantal på 8 elever. Hvad disse skoler stod for, er det umuligt at sige noget om, kun at der i den sidstnævnte, udover de almindelige skolefag, undervistes i naturhistorie, engelsk og tysk.(10) Det er ikke på grundlag af dette materiale muligt at se, hvilke motiver forældrene havde til at lade deres børn undervise privat, om de f.eks. ville markere en holdning til den offentlige skole. Men det ensartede antal af børn og de sparsomme oplysninger om forældrestillinger er for mig at se et udtryk for, at enkelte bedrestillede familier selv valgte at drage omsorg for deres børns undervisning.

5.1.2. POGESKOLER

I perioden kan der konstateres at være oprettet ni private pogeskoler,(11) nemlig tre i Stege Landsogn, (12) én i Fanefjord, to i Damsholte, én i Magleby og to på Nyord. Materialet til belysning af baggrunden for skolernes fremkomst lader sig kun fremskaffe fra de to førstnævnte sogne.

Stege Landsogn: I en adresse indsendt af 33 beboere i Koster anførte underskriverne, at de ønskede en skole oprettet, da den lange vej (ca. 3 km) forbundet med dårligt føre om vinteren hindrede forældrene i at sende deres børn i skole.(13) Sognerådet nægtede som nævnt side 31 at imødekomme andragendet. Derimod lykkedes det beboerne i 1885 efter en fornyet ansøgning at bevæge sognerådet til at støtte to pogeskoler, en i Tjørnemark og en i Koster.(14) Begrundelsen for, at man ønskede de to pogeskoler etableret i 1885, er ikke anført, vejlængden kan stadig have været motivet for beboerne i Koster, men næppe for befolkningen fra Tjørnemark, da der allerede var én skole i distriktet. Der må altså have været andre og vigtigere motiver for befolkningen. Ved Indvielsen af skolen i Koster havde initiativtagerne indbudt forstander Andersen fra Rødkilde og pastor Wulff fra Stege (se s.17. Dette siger noget om, at man billigede de grundtvigske skoletanker, ellers havde man næppe indbudt disse mænd. Til lærerinde var ansat en frk. Hartmann fra Vejle, hvis skoletanker kredsen var bekendt med.(15) Ved indvielsen af skolen i Tjørnemark havde beboerne indbudt en lærer fra den offentlige skole, nemlig lærer Chr. Bendtsen, Lendemark, og forstander Andersen, Rødkilde. I en tale, holdt af lærer Bendtsen, fremhævedes forskellen mellem de to aldeles forskellige opfattelser af undervisningen, der hidtil havde været gældende, nemlig den ældre, forstandsprægede retning og den nyere, præget af Grundtvig og Kold, der lagde hele vægten på en vækkende og oplivende undervisning. Hans egen opfattelse var, at der skulle søges en middevej herimellem, nemlig at børnene skulle vænnes til selvarbejde helt fra pogeskoalderen; at de forskellige lærefag skulle indøves, medens det vækkende og oplivende burde ledsage hele undervisningen. Forstander Andersen talte over emnet: Skolens pligt til at udvikle barnets forskellige evner.(16) I Møens Folkeblad konkluderedes der efter referatet af indvielserne, »... at disse 2 Smaaskoler er et glædeligt Tegn paa, at Befolkningen her baade havde øje for, at der trængtes til

flere Lærerkrafter, og var villige til at bringe et Offer for at afhjælpe Savnet. Maatte dette eksempel blot blive efterfulgt andre Steder, saa var Skolesagen hjulpet et godt Skridt fremad.«

Oprettelsen af den tredje pogeskole i Stege Landsogn - Sukkerfabrikkens pogeskole (se s.31) står mindre klar. I forbindelse med bygningen af Sukkerfabrikken blev der i Lendemark bygget en række arbejderboliger. (Fabriksgade) Der var i Lendemark en hovedskole, så opførelsen kan ikke skyldes lang skolevej. Pogsikolen havde lige fra oprettelsen i 1889 hverdagsskolegang.(17) dette kunne tyde på, at forældrene har ønsket deres børn afsat hver eneste dag, for at også hustruerne kunne søge arbejde uden for hjemmet.

Damme skole.
Fanefjord sogn.
Foto fra omkring 1910.

I Fanefjord sogn skyldtes oprettelsen af den private pogeskole utvivlsomt en tilskyndelse fra sognerådet. Sognerådet fik i 1884 fra ministeriet pålæg om at komme med et forslag til en omordning af skolevæsenet på grund af det meget store antal børn ved hver skole. Der var ved årsskiftet 1883/84 henholdsvis 99, 95, 69 og 99 børn i de fire hovedskoler. I sognerådets svar på ministeriets henstilling anførte de kommunale

myndigheder selvretfærdigt, at børnetallet ikke overskred de i lovgivningen fastsatte regler (der jo netop havde et antal af 100 børn som maximum ved hver skole), men derudover var man godt klar over, at skolens standard ikke var tidssvarende. Dertil var der altfor mange børn i hver klasse og undervisningen som helhed altfor mangelfuld. Sognerådet ønskede som mindstemål en pogeskoledeling ved hver hovedskole, så aldersforskellen i de forskellige klasser blev mindsket. Men, påpegedes det, *hvordan skulle man realisere dette ideal*, når ikke staten ydede tilskud, men byrden alene skulle bæres af kommunerne, der var meget vanskeligt stillede under de trykkende landbrugskonjunkturer. Hvad man kunne klare var at oprette to pogeskoler og tilskynde til og håbe på, at der ved privat initiativ kunne rejses to andre. (18) Foruden dette, at sognerådets svar udtrykker en meget negativ holdning overfor regeringen, viser det også, at der var sans for, at det skolemæssige niveau skulle højnes - men at der ikke var overensstemmelse mellem realiseringen af dette ideal og de daværende økonomiske kår. (19) I sognet blev der oprettet to kommunale pogeskoler, men ikke som ønsket to private. Derimod etableredes der på privat initiativ én pogeskole og én friskole.

Etableringen af alle disse pogeskoler viser, at motiver som lang skolevej, ønsker om et bedre skolevæsen og pogeskolen med funktion som børnehaven kan have ligget til grund for oprettelserne. Men det, at befolkningen tog initiativet til at oprette en skole overhovedet med de økonomiske omkostninger, der var, og at kommunerne har villet støtte dem, siger noget om, at uanset hvilken grund, der kan have ligget bag, så var der interesse omkring skolens arbejde. På trods af vanskelige økonomiske forhold forbedredes skolevæsenet som helhed, når kommunerne således i forening med befolkningen gik sammen om at løfte opgaven.

Som det ses i tabellen side 64, var der ved periodens slutning kun 8 pogeskoledbørn tilbage (i Damsholte), alle de andre pogeskoler blev i 1890'erne overtaget af kommunerne. (20) Befolkningens ønsker om at have indflydelse på lærerkræfternes pædagogiske holdning var altså ikke mere afgørende, end at man overlod det til sognerådene at udvælge lærerinder - mod at slippe for den økonomiske byrde.

5.1.3. FRISKOLER

De skoler, der i det følgende benævnes friskoler, er private børneskoler, hvor der ikke sigtedes mod nogen form for eksamen. Endvidere er det skoler, der var præget af de grundtvigske-koldske skoletanker. I perioden 1880-1900 fungerede der sådanne fire skoler på Møn. Efter en kort præsentation af disse skoler søges baggrunden for skolernes oprettelse, deres virksomhed og placering i det mønske samfund belyst.

Nyborre Friskole, Borre sogn. Den første friskole på Møn begyndtes 1. november 1880 med lærer Jens Jørgensen som leder. (21) I et brev til mejeriforpagter A. Burchardi (22) skriver Jens Jørgensen, at lysten til at virke indenfor denne skoleform vakttes under opholdet på Rødkilde Højskole, »... flere Gange når jeg var hjemme talte jeg med Folk om Friskolesagen, og i Begyndelsen støttedes jeg af Sognets Lærere. Jeg opfordrede da nogle af de mest oplyste Mænd til at begynde paa en saadan Skole, der mer knyttedes til Hjemmene end Staten, og det vare de ikke utilbøjelige til, naar jeg ville være deres Lærer.« Forud for skolens start blev der afholdt møder for at oplyse om friskolesagen, en af hovedmændene foruden Jens Jørgensen var gårdejer Hans Dideriksen fra Magleby. (23) Det lykkedes således at samle en kreds af interesserede, men da denne kun rådede over få midler, bar Jens Jørgensen

og hans far udgifterne til en tilbygning af forældrenes hus, hvori der blev indrettet en skolestue. (24) Da Jens Jørgensen forlod Nyborre i 1891, blev bygningerne overtaget af forældre-kredsen.(25)

Elmelunde Friskole. Fotoet er taget af en forbipasserende fotograf, derfor var kun yngste klasse til stede, og børnene i hverdagstøj. På billedet ses friskolelærer Peter Rasmussen, lærer i Elmelunde 1900-1933, hans kone og ældste datter. Billedet er fra februar 1914.

Elmelunde Friskole. Allerede ca. 1/2 år efter Nyborre Friskoles start kan der ses tegn på, at der i Elmelunde sogn var en bevægelse i gang for at få oprettet en lignende skole. Det fremgår, at gårdmand Johan Larsen i sommeren 1881 gav en byggegrund til skolen, og at Lars Peter Larsen gik rundt og opfordrede folk til at yde bidrag og selv fra sit teglværk gratis leverede stenene til skolebygningen.(26) På en generalforsamling den 2. april 1882 valgtes friskolelærer Kristian R. Stenbæk til lærer.(27)

Fanefjord Friskole: Denne skole blev indviet den 23. januar 1887. Skolen blev oprettet af en forældre-kreds, der stod bag opførelsen af »en meget rummelig Skole med en bekvem Beboelseslejlighed«.(28) Til lærer blev antaget Theodor Jensen.(29) Skolen havde allerede fra oprettelsen i 1887 et anseligt børneantal. En måned efter

Fanebjerg Friskole, o. 1892.

Børnene er fotograferet sammen med friskolelærer Peter Godtfred Rasmussen og hustru samt lærerinde Andrea Andreassen Holm.

skolens start meddeles det i avisen, at der var antaget en lærerinde som medhjælp af hensyn til børneantallets vedvarende stigen og for ikke at blive nødsaget til at afslutte indtegningen af medlemmer.(30) I årene 1891-1906 var mønboen P.G.Rasmussen leder af skolen. Fagmæssigt fremtræder denne skole som den mest kundskabsmeddelende. Engelsk, geografi og naturhistorie var faste fag på skemaet.(31) Enkelte børn fra Damsholte sogn søgte skolen, deriblandt et barn af et skolekommissionsmedlem.(32)

Rødkilde Friskole: Oprettelsestidspunktet for denne skole står meget uklart.(33) men man kan konstatere, at der i hele tidsperioden 1880-1900 var en privat børneskole på Rødkilde Højskole, og at lærer Hans Hansen i året 1900 købte Lendemærk gamle skole, for at få en selvstændig skole til friskolebørnene. Der var således ikke nogen egentlig forældrereds bag skolen før år 1900. Få oplysninger om børneskolen på Rødkilde vidner om, at det var en skole for de bedre stillede børn - højskolelærernes børn, Frede Bøjsens egne børn og børn af funktionærerne på Sukkerfabrikken. (34)

Sammenfatning: Oprettelserne af Nyborre og Elmelunde friskoler faldt tidsmæssigt meget nær, hvorimod realiseringen af Fanefjord friskole ligger efter midten af 1880'erne. Oprindelsen af Rødkilde friskole synes mindst interessant i forsøget på at trænge ind bag befolkningens holdning til skolevæsenet som helhed, da der bag denne ikke kan ses en egentlig folkelig opbakning.

Alle fire friskolelærere ved skolernes start havde tidligere været tilknyttet højskoler, og tre af dem var uddannet på Gjedved seminarium. Dette er givetvis ingen tilfældighed. Frede Bojsens bror, Peter Bojsen, var leder af dette seminarium og en hyppig foredragsholder på Rødkilde højskole, ligesom han ofte skrev eller blev refereret i Møns Folkeblad, så hans frie skoletanker, venstrepolitiske standpunkter og landbrugsfaglige initiativer var velkendte på Møn. Trods seminarieuddannelse, der ville sikre en højere løn i den offentlige skole, valgte disse mænd en virksomhed med en tvivlsom position og med en meget usikker løn.(35)

Friskolernes data:

	Nyborre	Elmelunde	Fanefjord	Rødkilde
oprettet år	1880	1882	1887	1880?
nedlagt år	1902	1963	1930	1936

5.2. FRISKOLEBEVÆGELSEN

Kildematerialet til det følgende er hovedsageligt hentet dels fra avisreferater ved skolernes indvielser,(37) og dels fra artikler, skrevet af friskolelærerne Jens Jørgensen og Kristian Stenbæk. Tidsmæssigt er materialet fra årene 1880-1888, det dækker dermed tanker omkring oprettelsen af skolerne og deres første start. Indvielsen af Fanefjord friskole er kun refereret meget kortfattet, men hovedtalerne ved indvielsen var de samme som ved Nyborre og Elmelunde friskolers indvielser, nemlig forstander Andersen fra Rødkilde og Jens Jørgensen. Sidstnævnte og lærer Kr. Stenbæk var iøvrigt begge anvendt som foredragsholdere i Fanefjord Foredragsforening, så deres skoletanker har været kendte i dette sogn.

5.2.1. HVORFOR FRISKOLE?

Dette afgørende spørgsmål var udgangspunktet ved indvielserne i Nyborre og Elmelunde. Argumenterne var, at tiden netop nu var en mere realistisk tid end nogensinde før. Der havde længe været talt om frihed i alle retninger, og nu var tiden til at virkeliggøre idealerne. Tiden krævede frie, selvstændige mænd og kvinder, og når man, som naturligt var, vendte blikket imod den bestående skole - Statsskolen, og spurgte, om den var tidssvarende, om den opdrog børnene til selvstændighed og personlig stillingtagen, så måtte svaret blive nej. Det fremhævedes endvidere, at der som bekendt havde været megen tale om en ny skolelov, men der appelleredes til forældrene om ikke at lade sig blænde heraf og forvente noget epokegørende ved en eventuel ny lov, idet en sådan ikke kunne forventes at hvile på andet end statens formynderi og en dermed følgende umyndiggørelse af folket. Hvad man burde var derimod at bruge den grundlovsskabte frihed til at oprette frie skoler, da det netop var den frihed, der ikke blev anvendt, der lettest kunne fratages folket.(38)

5.2.2. FORHOLDET MELLEM STATSSKOLEN OG FRISKOLEN

I et spørgsmål rejst om, hvorvidt friskolen skulle stå i en aldeles modstrid med

statsskolen svarede »Ja«, idet disse to var modsætninger. Derimod mente friskoletalsmændene ikke, at det var nødvendigt, at lærerne eller kredsene, der sluttede sig til de forskellige skoler, skulle stå i et fjendtligt forhold til hinanden. Dette blev forklaret derved, at man indrømmede, at der fandtes gode statsskolelærere, der bestræbte sig på at undervise på samme måde som friskolelærerne, med vægten lagt på den personlige tilegnelse af lærebogsstoffet, men dette var ikke statens ros, men lærernes. At oprette friskoler alene på grundlag af dårlige lærere i statsskolen, fremhævedes som værende en ussel grund, da der så ved et eventuelt lærerskift intet grundlag var for friskolen. Det var derimod statens formynderi og statsskolens mangler, der bragte folk til at oprette friskoler. Ved friskolerne var det hjemmene, der valgte deres lærere i overensstemmelse med egne ideer om oplysning og opdragelse. Derved blev der langt mere overensstemmelse mellem hjem og skole, end der kunne opnås mellem hjem og statsskole. Når folket selv tog oplysningssagen i sin hånd, mentes det endvidere, at man havde en anderledes solid grund at bygge fremtiden på, end den staten kunne byde på.

5.2.3. UNDERVISNINGENS INDHOLD FRISKOLE/STATSSKOLE

Målet med undervisningen i friskolen skulle være at udvikle barnets evner, således at en personlig tilegnelse af lærdomsstoffet muliggjordes, og ikke som hidtil i statsskolen en ensidig opøvelse af hukommelsen. Danmarks- og Nordens historie ansås for de vigtigste fag, ligesom der hver dag skulle tales med de ældste børn om Grundloven. I en artikel »Friskolen og Grundloven«(39) fremførtes det, at Højresindede embedsmænd havde reageret med »Haanlige Grin« over, at der sysledes med Grundloven i friskolen, ligesom der fra denne side var blevet rettet angreb på friskolen, fordi man der satte Grundloven over den kristne børnelærdom. Hertil rettede skribenten igen brodden imod Højre og hævdede, at Højrefolk naturligt i disse tider ønskede at få befolkningen til at glemme, hvad der var lov i landet. Om religionsundervisningen fremhævedes det, at børnene i friskolen lærte de 10 bud - omend ikke udenad, og når de således lærte jødernes lov at kende, ville det være aldeles absurd, hvis de ikke kendte den danske Grundlov, der endog var langt lettere tilgængelig end de »Teologisk-Filosofiske læresætninger i Balslevs Lærebog.« Det var ikke tanken, at børnene skulle delagtiggøres i alle de aktuelle politiske stridigheder, men at de skulle få et grundigt kendskab til Grundloven, da dette var, hvad man kunne ønske alle mænd og kvinder havde i disse år. Da det netop lod til, at tiden var kommen til, at det kunne gøres nødvendigt at forsvare Grundloven mod dem, der mente, at loven kun var en lap papir. I den forbindelse fremhævedes, at Grundlovens anvendelse som børnelærdom indebar visse problemer, nemlig at der var enkelte passager, der var svært tilgængelige for børn, men her havde friskolelærerne den mulighed at lade det svære stof ligge. Denne mulighed havde en statsskolelærer derimod ikke, når han skulle overhøre børnene i den mindst ligeså vanskeligt tilgængelige Balslevs Lærebog.

5.2.4. AKTIVITETER PÅ FRISKOLERNE

I formålsparagraffen for Elmelunde Friskole hed det, at det ikke alene var Friskoleforeningens opgave at drive skolen, men også at lade afholde foredrag såvel kristelige som folkelige. (40) Annoncer i Møens Folkeblad årgang 1885 og 1895 vidner om, at der har været en stor mødeaktivitet ved alle friskolerne. Der meddeles således om foredragsmøder hveranden uge (i Fanefjord hver uge i vinteren 1887). Foruden

møderne blev der afholdt aftenskoleundervisning 2 gange ugentlig (se afsnittet om aftenskolerne). Af emner for foredragsmøderne kan nævnes: kristelige, kirkehistoriske, Oehlenschläger, Steffens, Grundtvig, Kold, de islandske sagaer, den danske bondebevægelses historie, Junirevolutionen, Norges fri forfatning, Kvindesagen. (41) De aktuelle politiske begivenheder spillede ligeledes en stor rolle som foredrags- og diskussionsemner. I 1887 blev der f.eks. indbudt til forhandling om »De virksomste Midler mod de provisoriske Tilstande«. Hertil redaktøren af Møens Folkeblad ikke uden ironi efter mødet meddelte: »Mødet havde naturligvis Politiets Opmærksomhed, saa her mødte to Mand og en Sognefoged. Disse sad da tillige med de øvrige Tilhørere og nød godt af Jørgensens Behandling af Spørgsmaalet.« (42) Alt ialt giver mødevirksomheden et klart billede af et grundtvigsk tilhørsforhold og en Venstrepolitisk bevidsthed. Hvad mødevirksomheden derimod ikke umiddelbart fortæller noget om er, hvad deltagerne fik ud af at lytte til sådanne foredrag. Men det, at der ofte var diskussion efter foredragene eller debat om dagsaktuelle emner efter møderne viser, at sammenkomsterne ikke blot var præget af en envejs kommunikation fra foredragsholder til deltagerne, men at der var en samtale - en debat i gang, hvilket er af afgørende betydning for levedygtigheden af en folkelig bevægelse som denne.

5.2.5. REAKTION PA FRISKOLEBEVÆGELSEN

Det er ikke for meget at sige, at de selvbevidste friskolefolk rettede meget hårde angreb på Højremænd og Statsskolen, - også langt hårdere, end det er fremgået af det foregående. En reaktion måtte da komme fra statens lovlydige embedsmænd. To dage før Nyborre Friskoles start fandt højrebladet Møens Avis sig nødsaget til at fremkomme med »et Par Bemærkninger om Sagen«, da man ikke mente, at mønboerne var klar over, hvad en friskole var for noget. (43) Skribenten påpegede, at »Fri« hed disse skoler, fordi de havde sat sig uden for statens autoritet, så »Nihilisme, Gudsfornægtelse m.m.« kunne læres og indpodes børnene, og ingen offentlig myndighed påse, at der blev lært noget. Det var alene forældrenes afgørelse, om de ville lade børnene forsømme skolen, og om lærerne skulle afskediges. - Friskolerne var snakkeskoler, hvor lærerne måtte opgive deres selvstændighed for at blive et ekko af forældrene. Der tvivledes om, at friskolens lærere kunne lede opdragelsens gerning på andre og bedre veje end mange af den offentlige skoles lærere. Derfor anførtes det: »... dersom »Oplysningens Venner« istedet for at bringe saa store Pengeofre til Friskolerne, med de samme Midler havde arbejdet paa Oprettelsen af en Realskole, med en mere udvidet Undervisning, end der var Mulighed for i Sognets Skoler, maatte man have hilst den nye Skole velkommen, hvorimod man nu maatte beklage Oprettelsen af Friskolen i Nyborre.«

Negative reaktioner fra lærerne i den offentlige skole er der kun få eksempler på, nemlig fra lærer Jepsen i Borre og lærer Simonsen i Kjeldby sogn. Før oprettelsen af Nyborre Friskole var interesserede indbudt til møde i Borre skole. Ved dette møde udtalte lærer Jepsen, Borre skole, at han ikke var nogen modstander af Friskolen i almindelighed, men han var imod, at der skulle rejses en sådan i Borre sogn. (Dermed må man nok sige, at det var så som så med hans accept af Friskolen). Modviljen stammede fra, at han ikke mente at have en anderledes livsanskuelse end forældrene, og dermed kunne han ikke se, hvorfor ikke statsskolen kunne bæres af forældrene. Desuden mente han, at oprettelsen af en Friskole i sognet ikke kunne undgå at avle strid og bitterhed. (44) På et møde i Møens Lærereforening med emnet:

»Statsskolelærernes stilling til Friskolen«, hævdede lærer Simonsen, at friskolefolkene fornægtede lighedsprincippet, da det jo kun kunne blive de bedrestillede børn, der kunne søge skolerne. Referatet af mødet vidner iøvrigt om en positiv indstilling og om lærerstøtte til friskolerne, idet der blev fremhævet, at friskolernes fremkomst muligvis kunne bringe folk til at interessere sig mere for skolesagen som helhed, og at en konkurrence mellem forskellige skoleformer var en fordel.(45)

Anderledes bekymret var provst Hjort, han så absolut ikke mildt på friskolevirksomheden. I juni 1884 meddelte provsten i en skrivelse til friskolelærer Stenbæk, at det ved næste eksamen ville blive fordret, at børnene enkeltvis blev overhørt i katekismus, og hvis dette ikke skete, ville man se sig nødsaget til at foretage det videre fornødne i så henseende. I stedet for at efterkomme ordren antog Elmelunde Friskole sognepræsten i Stege til at overhøre friskolens børn.(46) Til Præstø amtsskoleråd beklagede provsten sig, »... der er adskilligt at indvende imod den Retning Friskolen ledes paa.«(47)

Problemet for provst Hjort var ikke alene friskolernes fremkomst, men også at mange af lærerne i den offentlige skole dels støttede friskolebevægelsen og dels kritiserede den tvungne lærebogstvang i religion.(48) I et hvad man kan kalde »åbent brev«, rettede lærer Bendtsen, Lendemark, en anmodning til »Hr. Provst Hjort og Dhr. Præster« om at virke for, at den tvungne lærebogstvang kunne blive ophævet, - da lærernes eget forsøg på at gennemvinge det ikke var lykkedes.(49) Sagen blev yderligere skærpet i 1887, da en far nægtede at lade sine børn deltage i religionstimerne på grund af det forkastelige Balslev-lærebogsterperi. I sin kvide forespurgte provst Hjort amtsskolerådet, om det med ham var enige i, at når manden ikke ville underkaste sine børn de for den offentlige skole gældende regler, måtte han tage dem ud, og anførte han: »... dette er i sig selv en kedelig Sag, men Ulykken er, at i Virkeligheden sympatisere baade Præsten og Læreren som i det hele alle Grundtvigske Præster og Lærere med Faderen.(50) Amtet billigede provstens synspunkter. Argumenterne omkring denne sag viser ikke alene provsten som en pligttro embedsmand, men også, at han ikke var uvidende om, at holdningen til statsskolens regler var ændret i undergravende retning, også blandt de af ham underordnede embedsmænd, nemlig præster og lærere. Hvad han som overordnet embedsmand måtte anse som en ulykke.

Præsterne på Møn synes ikke som helhed at have spillet nogen nævneværdig rolle indenfor friskolebevægelsen. Ingen af øens præster talte f.eks. ved friskolernes indvielser, og der var ikke grundtvigsk prægede præster i nogen af sognene ved skolernes oprettelser. I Fanefjord sogn ansattes imidlertid i 1893 en betydningsfuld grundtvigsk præget præst - Hans Rørdam, som var kendt på øen som foredragsholder.(51) Af betydning var derforuden pastor Jespersen i Magleby (1880-1893) og pastor Øllgaard i Borre (1882-1900) (52) begge var anvendte som foredragsholdere i friskolerne til stor fortrydelse for provst Hjort. Ved indsættelsen af pastor Øllgaard rettede Hjort således en skarp udtalelse imod de mange foredragsmøder og appellerede til hver præst om at holde sig til sit eget »Havebed«. I Elmelunde Friskole talte pastor Jespersen i juni 1883, hvortil en af tilhørerne nøgternt konstaterede: »Det var vist første Gang, at en af Øens Præster talte i Elmelunde, de frygte nok for Hjorts Vrede.«(53) Der er således ingen tvivl om, at befolkningen har været bekendt med, at provst Hjort så med stor uvilje på alt, hvad der havde med friskoler og foredragsforeninger at gøre. Men nogen mulighed for at standse udviklingen havde han næppe.

5.2.6. SAMMENFATNING

Når befolkningen på Møn i så stor udstrækning, som tilfældet var, tog initiativet til oprettelse af pøge- og friskoler, så skyldtes det erkendelsen af, at undervisningen i den etablerede skole ikke længere var tidssvarende.

I 1885 analyserede friskolelærer Kristian Stenbæk, Elmelunde, forholdene således, at Højres forkastelige fremgangsmåde, der bl.a. var udmundet i udstedelsen af den provisoriske finanslov og resulteret i, at lærerne havde fået »mundkurv på«, havde bragt det gode med sig, at folket omsider havde lært sig at bruge friheden, så der var fremkommet et frodigt, folkeligt livsrøre, som de daværende magthavere endnu ikke forstod betydningen af. (54) Friskolebevægelsens start på Møn kan ikke forklares under henvisning til den aktuelle politiske situation. Af andre faktorer må nævnes Rødkilde højskoles virksomhed, foreningsoprettelser, landbrugets organisering og ikke mindst en udbredt venstrepressen, der skærpede landbefolkningens tro på egne kræfter og muligheder. Denne selvbevidsthed og samfundets hele udvikling stod i skærende modsætning til stilstanden indenfor statsskolens område og i særdeleshed på Møn, hvor statsskolens tilsyn blev varetaget af en nidkær embedsmand som provst Hjort.(55) Der måtte dermed opstå konfrontationer.

Tankerne bag friskolebevægelsen knytter sig i vid udstrækning til lærerpersonligheder, skolelærere, der alle fremtræder som veluddannede folk, der med Jens Jørgensens ord havde forståelse for, at der hørte mere til at være friskolelærer end et stort skæg, en bredskygget hat og en overordentlig lyst til at rive ned på statsskolen. En friskolelærer burde derimod, hævdede han, være veluddannet, have et grundigt kendskab til forældrenes arbejde og være åben overfor tidens krav.(56) Det hovedindtryk, man får af friskolelærerne, er da også, at de var i besiddelse af disse egenskaber.

Kildematerialet til belysning af friskolebevægelsen ligger udelukkende i de første år omkring skolernes oprettelse, og viser således de første spændinger og tanker omkring etableringerne. Dermed viser materialet ikke nødvendigvis tankerne bag skolerne i 1890'erne, da der havde været lærerskift ved alle skolerne, Rødkilde undtaget.

Tabellen side 64 viser imidlertid, at tilslutningen til friskolerne ikke mindskedes, men tværtimod øgedes i 1890'erne, og friskolernes levetid viser, at der også efter systemskiftet i 1901 har været grobund for at bevare en skole, valgt på egne præmisser.(57) At beskrive ideen bag friskolebevægelsen er derfor umulig - den var bestandig foranderlig. Men tre elementer synes i denne friskolebevægelsens start at fremtræde som særlig centrale, nemlig: Mistillid til autoriteterne, krav om frihed og en ændring af undervisningens form og indhold.

Mistillid til autoriteterne gjaldt i lokalsamfundet først og fremmest provsten og i et lidt videre perspektiv embedsmændene i regeringen. Med en forbløffende frimodighed anklagedes statsskolens gældende regler. En anklage, der var forankret i en overbevisning om, at statens formynderi var en hæmsko for al udvikling. Ved at skabe disse skoler viste befolkningen, at man ikke behøvede foranstaltninger fra stat eller kommune, men at man kunne selv, og at man havde viljen dertil. Aktiviteterne på friskolerne viser endvidere, at skolerne ikke blot var isolerede børneinstitutioner, men at befolkningen solidariserede sig med skolens arbejde, og at der var forståelse for, at tilværelsen hang sammen.

Kravet om frihed var stærkt. Junigrundloven med dens vidtgående demokratiske valgret havde været en realitet i 1849, og disse rettigheder følte befolkningen sig franarret gennem 1866 forfatningen, der lagde magten i hænderne på de besiddende. Med et sådant sammensat landsting og en regering, udgået fra de samme kredse, følte venstretilhængerne, der fra begyndelsen af 1870'erne havde flertal i folketinget, sig deres demokratiske frihedsrettigheder frarøvet. Og som det er fremgået af det foregående spillede netop denne politiske udvikling en afgørende rolle for friskolebevægelsen, idet *oplysningen om grundloven og den dermed skabte frihed indgik som et væsentligt led i det daglige skolearbejde*. At det først fra omkring 1880 kom til stærke anklager må ses ud fra, at der især gennem dagspressen var skabt en hidsig stemning, der var meget skeptisk overfor godsejer- og embedsmandsstyret.

Endelig bør det nævnes, at den frihed, der blev krævet, ikke var en individuel liberalistisk frihed, men en frihed til i fællesskab at danne de institutioner, som man havde brug for.

Undervisningen i statsskolen blev af friskoletalsmændene fremstillet som autoritær med ensidig opøvelse i hukommelse. Dette måtte til de ovennævnte idealer fremstå som hindrende for den udvikling, man ønskede. Med den tids sprogbrug, benævntes statsskolelæreren efter at være blevet »iklædt regeringens mundkurv« som en slave, og at lade en slave varetage undervisningen mente man kun kunne befordre flere umyndige slaver.(58) Udvikling af barnets personlige evner var derimod det mål, friskolen satte sig. Dette søgte man bl.a. at opnå gennem historisk fortælling, hvorved barnet i et frit samspil med læreren kunne opfatte det, det havde brug for, samtidig med, at det fik indpodet en historisk bevidsthed om sin egen situation og følgende muligheder.

Disse ideer, hvor besnærende de end lyder, måtte fremkalde en modreaktion. Statsskolen var næppe altid så død en institution, som den blev fremstillet, men til de offentlige skolelæreres retfærdighed må det også nævnes, at ingen af friskolerne synes oprettet på grund af uvilje mod en enkelt lærer,(59) idet kildematerialet bærer præg af, at der generelt var god overensstemmelse mellem lærerne i den offentlige skole og befolkningen. Mange udsagn vidner om, at de offentligt ansatte lærere selv følte sig hæmmet af statens formynderi,(60) og at de anså friskolebevægelsen som et gode, der dels bragte større interesse om skolen som helhed, og dels var et middel til fremme af en bedre skolelovgivning.

Friskolerne synes ingen steder at være anvendt som et smuthul for at unddrage børnene en regelmæssig undervisning, og provst Hjorts frygt for, at de ministerielle skærper angående forsømmelser i 1889 fik forældrene til at sende børnene i friskole (se s.57) synes ikke at have haft rod i virkeligheden.(61) Børnetallet var gennem hele perioden meget stabilt ved de enkelte skoler.

Trods al facination af og sympati for en befolkningsgruppe, der i en vanskelig tid evnede at stille et frugtbart skolealternativ op, samt medvirkede til, at der blev skabt en samfundsdebat med perspektiv langt ud over det skolemæssige, så må det indrømmes, at der også fremkommer et skær af selvoptagethed over bevægelsen, der næppe tjente den til gavn. Friskoletilhængerne synes således ikke at have gjort sig gældende på en sådan måde, at de opnåede repræsentation i sognerådene. Elmelunde var igennem perioden præget af højrefolk med provst Hjort som formand, en plads han kæmpede for til det sidste. I Borre fremgår det, at der i 1886

havde været stærk uvilje imod at opstille friskolefolk til valg, og at det ej heller var lykkedes.(62) Dette - sammenholdt med de andre omtalte reaktioner imod friskolerne - viser, at skolerne virksomhed ikke overalt var lige velanskrevet. Hvordan stillingen var i Fanefjord sogn, lader sig desværre ikke undersøge, men Fanefjord sogneråd ydede et langt større tilskud til friskolen, end tilfældet var i de andre sogne. Dette kunne tyde på, at friskolefolkene i Fanefjord havde mere indflydelse i sognerådet.(63)

Trods den kiv og strid, der uvægerligt måtte komme, må det konkluderes, at fremkomsten af skolerne og deres virksomhed skærpede den personlige stillingtagen og vakte en øget interesse om skolen som helhed, *hvadenten man valgte Fri- eller Statsskole.*

6. FRIVILLIG UNDERVISNING

Efter endt skolegang ved 14 års alderen stod der forskellige muligheder åbne med yderligere undervisnings-tilbud for landbougdommen. Mest kendte er høj- og landbrugsskolerne. Derudover blev der i 1880erne udover landet oprettet omkring 30 såkaldte fortsættelsesskoler, beregnet for elever fra omkring 12 til 16 år, og endelig var der aftenskolerne. Deltagelsen i disse sidstnævnte var i modsætning til de øvrige gratis. Aftenskolerne stod dermed åbne som et tilbud til alle uanset økonomiske kår. Aftenskolen har hidtil været en næsten overset institution i den skolehistoriske litteratur. (1) En samtidig lærer tolkede forholdet således: Højskolen og aftenskolen supplerer hinanden, men Højskolen har sanket Palmerne hjem. (2) Det er ikke tanken at vurdere aftenskolen kontra højskolen, men at pege på aftenskolen som en undervisnings-institution, der i perioden 1880-1900 fik et omfang, der nok er værd at omtale.

Nærværende kapitel er et forsøg på at fange hovedlinierne bag lovgivningsmagtens holdning til og bestræbelser på at støtte en frivillig fortsat undervisning udover den skolepligtige alder. (3)

6.1. BEHOV FOR EN REFORM

Formålet med børneundervisningen var ifølge skolelovene af 1814 at oplære børnene til nyttige borgere i staten, et mål man søgte at opnå ved at meddele børnene de allernødvendigste kundskaber indenfor religion, læsning, skrivning og regning. (4) Der var dog allerede på dette tidspunkt sans for, at børnenes undervisningsbehov ikke var dækket ved konfirmationsalderen. Og det blev derfor pålagt læreren som en embedspligt at holde vinterskole én time om ugen for mandspersoner, om aftenen, og én time for pigerne om dagen for dem, som ønskede en fortsat undervisning. (5) En bestemmelse, der kun blev udnyttet i ringe grad i begyndelsen af det 19. århundrede. (6) I erkendelse af, at der, som samfundet udvikledes, var et misforhold mellem bondens tarvelige kundskaber og hans politiske og kommunale rettigheder, søgte ministeriet gennem fornyede bestræbelser at fremme en fortsat undervisning. Kommunerne blev således påbudt at bestride udgifterne til lys og varme ved aftenskolerne, så disse udgifter ikke skulle hindre lærerne i at afholde undervisningen. (7) Et undervisningshonorar blev der ikke påbudt, men i 1856 tillod ministeriet, at skolefondene dels kunne yde lærerne et bidrag for arbejdet i aftenskolerne og dels, at de kunne yde bidrag til hjælp til oprettelse af fortsættelsesskoler, dersom flere forældre ønskede at give deres børn en fyldigere undervisning end den, der kunne opnås i almueskolen. (8) På samtlige skolelovsforslag i 1870erne og Scavenius' skolelovsforslag i 1884/85 var der optaget bestemmelser om fortsat undervisning. Kun i ét af forslagene, nemlig Hall's (se s.22) var kommunerne påbudt at oprette fortsættelsesskoler for de 14-15 årige. I de øvrige forslag var kommunerne frit stillet med hensyn til etableringen af sådanne skoler. I alle forslagene blev der givet løfte om

ad 90 No. 7 E. N. 567.

Dame Skoles Timestol for Underskoleåret.

Time	Elester Klasse	Yngste Klasse
9-10	Mandag Rebikning Sang	Torsdag Rebikning Sang
10-103	Tirsdag Sang	Freitag Sang
103-11	Onsdag Rebikning Sang	Søndag Rebikning Sang
11-113	Onsdag Rebikning Sang	Torsdag Rebikning Sang
113-12	Onsdag Rebikning Sang	Freitag Rebikning Sang
12-1	Middag	
1-2	Torsdag Rebikning Sang	Søndag Rebikning Sang
2-3	Freitag Rebikning Sang	Mandag Rebikning Sang

Maanedene Mars-April, de Undervisningen begynder kl. 8, skes Undervisningen i samme Aften og der skes her den Forandring, at Undervisningen i de Fag, for hvilke Undervisningstiden er afsat, skal holdes i samme Tid som de andre Fag.

Dame Skole, 12 Juni 1893

Emil Petersen

Skoleskema for Dame Skole. Dame = ældre stavemåde for Damme, Fanefjord sogn. Provst Hjort forlangte, at der skulle hænge et sådant skoleskema fremme til daglig i skolestuerne. Se PA Møn 16. dec. 1880.

statstilskud til privat eller kommunalt oprettede fortsættelsesskoler. Synspunktet bag de iøvrigt dødfødte forslag var, at undervisningen i almueskolen var utilstrækkelig for samtidens udvikling. Dette må også have været erkendt udenfor regeringskredsen, idet der udover landet i 1880erne oprettedes omkring 30 fortsættelsesskoler.(9) Nogen entydig definition af, hvad disse skoler stod for, er det umuligt at give. Der var hel- eller halvårs dagskoler med hverdagsundervisning, aftenskoler med undervisning hver aften og med et elevklientel i alderen fra 12-14, 12-16 eller 14-16 år. Fælles for skolerne var dog, at de byggede videre på børneskolens grundlag, og at der ikke blev afsluttet med en eksamen. Da ministeriet i gentagne tilfælde havde fået opfordring til at støtte disse skoler, konfererede man i 1892 med pastor J.L. Bang og statens konsulent for høj- og landbrugsskoler, L. Feilberg, om behovet for fortsættelsesskoler. (10) Førstnævnte J.L. Bang havde i årene 1881 og 1885 stået bag undersøgelser af de indkaldte rekrutteres færdigheder i læsning, skrivning og regning. Resultaterne viste sig yderst nedslående, da 0,36 pct. af 7400 prøvede rekrutter i 1881 ikke kunne læse og 1,72 pct. ikke skrive. I 1885 prøvedes 11.000 rekrutter, hvoraf 8,02 pct. ikke kunne læse og skrive forståeligt. Med disse resultater in mente argumenterede pastor Bang for, at det var påkrævet at udvide skolegangen. Bang's metode ved rekrutprøverne blev skarpt kritiseret på Danmarks Lærerforenings møde i 1886, idet det blev hævdet, at spørgsmålene havde været uegnede og upræcise, og at resultaterne intet reelt sagde om oplysningsniveauet.(11)

Var disse prøver omend unødigt negative, så pegede konsulent Feilbergs udsagn i lignende retning, nemlig at elevernes mangelfulde kundskaber var såre hindrende for den planmæssige undervisning på høj- og landbrugsskolerne, hvorfor han meget anbefalede statsstøtte til fortsættelsesskoler.

For ikke at fremtvinge en bevilling på finansloven, før andre skoleautoriteter var orienterede, rette ministeriet i et cirkulære af 7. december 1892 en henstilling til alle landets biskopper samt en eller flere af stifternes provster, om at tilkendegive deres mening om fortsættelsesskoler.

Besvarelserne viste sig meget negative overfor tanken om fortsættelsesskoler i form af dagskoler som et almindeligt led i skolevæsenet på landet. (12) Hovedsynspunkterne var, at før der tænkes på en egentlig øget undervisning for de unge i 14-16 års alderen, måtte man forbedre børneskolen indenfor de allerede givne rammer. Der mentes ikke, at fortsættelsesskolen ville kunne blive et almindeligt fænomen, sådan som vilkårene var på landet, med en liden sans for oplysning. - Hvad man kunne gøre for at fremme oplysningen på landet var derimod at videreudvikle aftenskolen således, at der i hvert eneste pastorat kunne tilbydes 2 ugentlige undervisningsaftener. Af særlig interesse for denne undersøgelse er provst Hjorts besvarelse. På Møn var der allerede på dette tidspunkt oprettet fortsættelsesskoler, (se s.83), dette til trods mente han ikke, at sådanne skoler kunne trives på frivillig basis. Sagen var nemlig den, anførte provst Hjort, at arbejdskraften var blevet alvorligt svækket p.gr.a. udvandring til Amerika og indvandring til købstæderne. Det var derfor meget vigtigt for forældrene og landbefolkningen som helhed, at børnene kunne forlade skolen så tidligt som muligt for at kunne deltage i arbejdet. Kun meget få kunne forventes at ville undvære børnene på grund af en øget undervisning.(13)

På Danmarks Lærerforenings møde i 1893 debatteredes spørgsmålet om øget undervisning intenst, og der fremsattes en resolution til regeringen om at støtte fortsættelses- og aftenskoler. (14) I 1894 fulgtes initiativet op ved, at der fra

foreningen indsendtes et andragende til kultusministeren om statsstøtte til aftenskolelærerne.(15)

Lærerforeningens interesse i statsstøtte til aftenskolelærerne er indlysende, men bortset herfra, så bærer lærerforeningens debat i langt højere grad, end de ovenfor nævnte skoleautoriteters udtalelser, præg af, at der i befolkningen var et udtalt behov for en fyldigere undervisning. Og her må lærerne i langt højere grad end biskopperne og provsterne have haft fingeren på pulsen.

6.2. FOLKETINGETS BEHANDLING AF SPØRGSMALET

I et brev af 15. januar 1894 rettedes der fra kultusministeriet en henvendelse til Folketingets Finansudvalg om, ved 3. behandling af forslaget til finansloven for 1894/95 at optage følgende ændringsforslag:

- 1) Til Understøttelse af bestaaende Fortsættelsesskoler paa Landet 5000 kr.
- 2) Til Fremme af Aftenskoleundervisningen paa Landet 10.000 kr.

I brevet fremførtes, at ønsket om fortsættelsesskoler i ca. 20 år havde været på regeringens program. Da landets biskopper imidlertid havde afvist tanken om, at fortsættelsesskolen kunne blive et almindeligt led i skolevæsenet på landet, mente man fra ministeriets side, at de bestående private skoler skulle støttes. Med hensyn til aftenskolerne påpegedes det, at der næppe kunne være tvivl om, at denne form for undervisning havde en gunstig virkning på folkeoplysningen. Det var derfor rimeligt, at lærerne blev sikret et honorar herfor. Efter en foretaget undersøgelse fandtes der i 1892 - 516 aftenskolehold udover landet, der blev støttet med 7639 kr. fra skolefondene.(16)

Ved behandlingen i folketinget var der enighed om, at virksomheden indenfor aftenskolerne var al påskønnelse værd, og at lærerne skulle have et bidrag for arbejdet. Derimod var der delte meninger om bevillingen til fortsættelsesskolerne. Nogle mente, at det naturligste for de 14-16 årige var legemligt arbejde. Andre, at en fortsat undervisning var meget påkrævet, men at den skulle foregå i vintersæsonen for at imødekomme landbrugets sommertravlhed. Uenigheden om støtte til fortsættelsesskolerne bevirkede, at forslaget blev udsat til næste samling. Som afslutning beklagede kultusminister Goos, at bevillingen til fortsættelsesskolerne var den egentlige hindring for forslagets gennemførelse. Han anså disse skoler som den første begyndelse til en udvikling af mellemskolevæsenet på landet svarende til, hvad byerne havde i real- og borgerskolerne. Undervisningen i fortsættelsesskolerne skulle først og fremmest dygtiggøre den unge til en gerning på landet. Og der skulle ikke afsluttes med en eksamen, der kunne føre børnene over i funktionærstillinger, da dette netop havde vist sig så uheldigt ved realskolerne.(17)

I rigsdagssamlingen 1894/95 var der allerede ved 1. behandling af finanslovsforslaget enighed om bevillingen til aftenskolerne. Der fremhævedes bl.a., at denne form for undervisning var den mest naturlige for den konfirmerede ungdom på landet, at den ville kunne søges af alle samfundsklasser, også de, der ikke havde råd til at forbedre deres skolekundskaber ved et højskoleophold. Til bevillingen havde kultusministeren knyttet den klausul, at friskolelærerne ikke skulle kunne komme i betragtning, men herimod vendte sig en lang række talere, idet der blev hævdet, at friskolelærerne gjorde et ligeså fortjenstfuldt arbejde som de statsansatte lærere. Ved 2. behandlingen bøjede ministeren sig dog for flertallets krav, idet han efter indhentede oplysninger var blevet gjort bekendt med, at flere skolerådskredse allerede

havde støttet friskolelærerne.(18) Dette betød, at friskoler og statsskoler - teoretisk i hvert fald - fik lige muligheder for at opnå statsstøtte til denne gren af deres undervisning. Vejen var således banet for den anerkendelse af friskolen, der gav sig udtryk i skoleloven af 1899, hvor der omsider, som krævet af Venstrepolitikere, blev givet statstilskud til de frie skoler.

Velviljen var således meget stor for aftenskolerne, men derimod meget negativ overfor støtte til selvstændige fortsættelsesskoler, - især anført af Klaus Berntsen.(19) Han hævdede bl.a., at støtten ville hindre en tiltrængt reform for hele skolevæsenet, at børnene ville blive ledt bort fra landbrugsarbejdet, og at det udelukkende ville blive gårdmandsbørn, der kunne søge fortsættelsesskolerne. Det endelige resultat af forhandlingerne blev, at der blev bevilget 1500 kr. til bestående fortsættelsesskoler (det oprindelige forslag var 5000 kr.). (20) Resten af århundredet stod der årligt denne lille post til disse skoler.

Statsstøtten til aftenskolerne videreførtes derimod i de følgende år. Allerede i rigsdagssamlingen 1895/96 blev beløbet fordoblet, nemlig til 20.000 kr. Denne øgede bevilling skyldtes nok især en ivrig agitation fra socialdemokraten K.M.Klausen.(21) Han hævdede, at aftenskoleinstitutionen var den egentlige spire til en fortsættelsesundervisning, der nødvendigvis måtte afslutte børneskolen, for at folkeoplysningsniveauet kunne komme op på et rimeligt plan.- Aftenskolen var at betragte som de fattiges højskole, og dermed var de 10.000 kr. et altfor beskedent beløb i forhold til den indflydelse, den udøvede. Misforholdet sås især, når der sammenlignedes med statens bidrag til folkehøjskolerne, dette udgjorde i 1895 315.000 kr. til ca. 6000 elever, mod 10.000 kr. til 13.789 aftenskoleelever. Til sidstnævnte kom yderligere ca. 2000 elever ved Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere i København, der ikke fik støtte af nogen art.(22)

Endnu en forhøjelse blev aftenskolerne til del i samlingen 1898/99, hvor tilskuddet forhøjedes til 25.000 kr. De ivrigste fortalere var som tidligere K.M.Klausen og her fremhjulpet af ordføreren for finansudvalget, I. C. Christensen. Argumenterne gik dels på, at aftenskoleundervisningen kunne bøde lidt på den mangelfulde undervisning i børneskolen, der stadig haltede af mangel på gennemførelsen af en ny skolelov, dels på det store arbejde, lærerne gjorde, mod en ringe betaling. - Også blev det fremhævet, at aftenskolen havde stor betydning for den fattige del af befolkningen, og at langt den største del af landbefolkningen reelt ingen anden mulighed havde for at supplere børneskolens lærdom. Nævnes skal det også, at der i denne samling blev bevilget 3000 kr. til feriekursus for aftenskolelærere.(23)

Uddelingen af statstilskuddet til aftenskolelærerne i de forskellige amter blev sat i forhold til: 1) Antallet af aftenskolehold og det samlede elevantal i de enkelte amter. 2) Det samlede antal undervisningstimer. 3) Den pågældende landsdels interesse i og evne til gennem kommunalt og skolefondsbidrag, selv at opbygge skolevæsenet.(24) Sidstnævnte punkt var reelt en ansporing til de enkelte landsdele om at yde et større bidrag.

Selve uddelingen af statstilskuddet til de enkelte lærere skulle varetages af de enkelte skoleråds kredse. For at få del i statstilskuddet krævede ministeriet årlige indberetninger om antallet af aftenskolehold, elever, timeantal - særskilt opgjort for private og offentlige skoler - samt oplysning om størrelsen af kommunalt- og skolefondsbidrag.(25)

På landsbasis var udviklingen i aftenskoleundervisningen efter tilsagnet om statsstøtte som nedenfor anført.

År	ant.af- tønk. hold	antal elever ialt	antal underv. timer	tilskud komm. i kr.	tilskud amt i kr.	tilskud stat i kr.	tilskud ialt i kr.	timeløn genn.sn. i kr.
vinteren 1894/95	789	13.789	70.296	?	?		19.505	0,27
- 1897/98	922	15.445	79.189	1.171	15.179	20.000	36.350	0,45
- 1900/01	946	17.241	81.244	8.205	19.053	25.000	52.258	0,64

6.3. SAMMENFATNING

I 1814 blev det første grundlag lagt til en frivillig undervisning i form af aftenskoler. Tilbudet om øget undervisning synes dog ikke at være blevet benyttet i nogen nævneværdig grad, idet ministeriet gennem mange bestræbelser efter midten af 1800-tallet søgte at fremme en fortsat undervisning udover den skolepligtige alder. Disse bestræbelser skal ses ud fra det synspunkt, at de højere myndigheder så et misforhold mellem børneskolens niveau og samfundets øvrige udvikling.

Resultatet af ministeriets oplæg i begyndelsen af 1890'erne angående statsstøtte til fortsættelsesskolerne fik et helt uforudset forløb, nemlig at der ikke kunne samles interesse om fortsættelsesskolerne, men at folketingets flertal derimod fik gennemført et stadig større tilskud til aftenskolerne på landet.(28) Under forhandlingerne i folketinget om aftenskolen var der ikke en eneste, der udtalte sig imod statsstøtte til aftenskolevirksomheden, derimod var der fra folketingets flertals side megen uvilje imod en egentlig selvstændig institution som en fortsættelsesskole: Arbejde om dagen og tilbud om aftenskoleundervisning - det var, hvad der fra flertallets side mentes at være det naturlige for landbefolkningen.

Tabellen ovenfor viser, at elevtal og antallet af aftenskolehold steg, efter at der blev givet mulighed for statsstøtte. Flere lærere er således gået ind i aftenskolearbejdet, selv om dette på trods af øget stats-, kommunalt- og amtstilskud var et dårligt lønnet ekstra arbejde.(29)

7. FRIVILLIG UNDERVISNING I BÅRSE- MØNBO PROVSTI

I 1895 skrev formanden for Dansk Skoleforening R.J.Holm en artikel om aftenskoler på landet. Han hævdede heri bl.a., at sansen for oplysning bredte sig i videre og videre kredse. Havde ikke andet kunnet belære menneskene om oplysningens værdi, så havde kampen for tilværelsen kunnet det.(1) I dette kapitel belyses tilslutningen til Fortsættelses- og aftenskolerne i Bårse/Mønbo provsti, ligesom de ovenstående påstande vurderes ud fra dette område.

7.1 FORTSÆTTELSESSKOLER

Fortsættelsesskoler, i betydningen dagskoler med udvidet undervisning for unge i 14-16 års alderen, er der ingen vidnesbyrd om i Bårse herred. Derimod oprettedes der på Møn slige skoler i Sprove, Damsholte sogn og i Damme, Fanefjord sogn. Undervisningen blev ledet af lærerne ved almueskolerne samme sted og foregik hver eftermiddag fra klokken 13-18 i hele vintersæsonen. To lignende skoler blev oprettet i perioden, nemlig Magleby og Damsholte fortsættelsesskoler, men her var der hverdagsundervisning hele året rundt og aldersklassen var fra det 12. til det 16. år.(2) Tilslutningen til skolerne var, som det fremgår af nedenstående oversigt.(3)

ELEVANTAL VED FORTSÆTTELSESSKOLERNE PÅ MØN

År	Magleby	Sprove	Damsholte	Damme	Ialt
1882		6			6
83		12			12
84		24			24
85	12				12
86	23				23
87	24			12	36
88	40				40
89	50				50
90	62				62
91	67		17		84
92	70		25		95
93	58		28	18	104
94	61		29	18	108
95	67		31	12	110
96	61		34	?	95
97	52		27		79
98	43		39		82
99	42		35		77
1900	43		53		96

Kommentar til oversigten: Sprove Fortsættelsesskole blev oprettet og ledet af lærer Karl Nielsen. Skolen blev prist højt af provst Hjort og sognepræsten i Damsholte for sit høje undervisningsniveau og som »imødekomende en i Egnen tilstedeværende Trang«. (4) Dette til trods forlod lederen i sommeren 1885 Sprove og flyttede til Magleby. Grunden til, at lærer Karl Nielsen forlod Sprove, hvor han netop havde fået en fortsættelsesundervisning i gang, som befolkningen, at dømme efter tilslutningen til skolen, synes at have påskønnet, må ses ud fra: At Karl Nielsen i Sprove havde økonomiske vanskeligheder, og at han fik en opfordring fra beboerne i Magleby om dels at søge det ledige og bedrelønnede embede ved almueskolen der, og dels tillige om at oprette en afdeling med fortsættelsesundervisning i sognet. (5) Den interesse for skolearbejdet, der således udvistes fra befolkningen i Magleby, måtte naturligt tilskynde en ivrig (og hårdt økonomisk trængt) skolemand som Karl Nielsen til at søge embedet, som han også fik. I 1889 fik skolen dimissionsret til realeksamen og kaldtes derefter Magleby Realskole. Jeg mener dog, at skolen med rette kan anføres under disse skoler, da størstedelen af eleverne forlod skolen uden eksamen. Dette var i fuld overensstemmelse med lederens tanke med skolen, nemlig: at undervisningen var tænkt som et tilbud til de forældre, der ønskede deres børn en mere omfattende undervisning, end der kunne opnås i børneskolen, ikke alle børn ville i en senere livsstilling få brug for et eksamenspapir. (6)

Hvor stor betydning, skolerne har haft, er det vanskeligt at sige noget om, men det samlede antal elever bør vurderes ud fra befolkningstallet som helhed. Antallet af skolepligtige børn lå gennem perioden omkring et antal af 1900, svarende til en årgang 14 årige på ca. 270, dermed var det en pæn del af de unge, der fik en øget undervisning. Udover elevstatistikken frembyder skolernes fremkomst et materiale, der er af betydning for forståelsen af brydningerne i tiden. Et materiale, der givetvis kan være af værdi til en forståelse af tilslutningen bag aftenskolerne, som der stod langt mindre blæst om, da denne var en gammel kendt institution. Dette tør forudsættes, da lederne af disse skoler alle selv forestod en aftenskolevirksomhed; skelnen mellem fortsættelsesskole og aftenskole kan iøvrigt ofte være vanskelig, reelt var begge former en fortsat undervisning. (7)

7.1.2. FORTSAT UNDERVISNING - ET TIDENS KRAV

I en historisk redegørelse fortæller initiativtageren til Sprove Fortsættelsesskole, Karl Nielsen, at han efter at have været lærer i 14 år, var blevet mere og mere optaget af

Karl Nielsen (1847-1929)
fotograferet omkring år 1900

at begynde en sådan skole. Igennem disse år havde han meget ofte måttet hjælpe og vejlede sine tidligere elever til at erhverve sig grundigere kundskaber end de, børneskolen efter sin plan havde kunnet meddele. Da dette ekstra arbejde efterhånden var blevet for uoverkommeligt og ustruktureret, havde han søgt om og fået tilladelse til at oprette en privat fortsættelsesskole.(8) Oprettelsen af denne skole skyldes altså dermed *ikke* en ærgærrig skolemands tanker om, at den *gode almue* skulle løftes ud af uvidenhedens hæmmende bånd, men først og fremmest *en imødekommelse af et i befolkningen erkendt behov for flere kundskaber*.

Disse tanker lå også bag, da spørgsmålet om fortsættelsesskoler blev debatteret i Møens Lærerforening.(9) Forhandlingen blev indledt af den ovennævnte lærer Karl Nielsen. Han fremhævede her, at almueskolen i sin daværende form ikke var tilfredsstillende, at almueskolen var ved at blive sejlet agterud, og »... at den ikke var i stand til at bibringe Drengene en saadan Oplysning, som Tiden krævede.« Og i erkendelse af, at man ingen sådanne forbedrede skoleinitiativer kunne forvente fra lovgivningsmagten, appellerede han til, at man ved private midler oprettede sådanne skoler. Indlederen mente iøvrigt, at forholdene på landet var sådanne, at en fortsættelsesskole kunne trives i de allerfleste sogne om vinteren. En opfattelse, der blev modsagt af andre lærere under henvisning til de dårlige økonomiske tider. Vanskelig var opgaven utvivlsomt, men af betydning for befolkningens holdning til skolesagen var ganske givet den daglige påvirkning fra avisen. Redaktøren af Møens Folkeblad undlod ikke, når lejlighed gav sig, at appellere til befolkningen om behovet for flere skolekundskaber. Om fortsættelsesundervisningen således: »... Damsholte Sogneraad har, som bekjendt skænket 2 Fripladser til ubemidlede Børn fra Sognet, et Eksempel der fortjener Efterligning i endnu større Omfang, end det er givet ... En Drengeskole som den i Sprove, burde findes i hvert Sogn og have fuldt op af Elever... Saa længe man lader de private Bestræbelser sulte, som i Sandhed arbejder for Folkets Udvikling, saa længe har vi ikke raad til at bygge Slotte inde i Kjøbenhavn.(10)

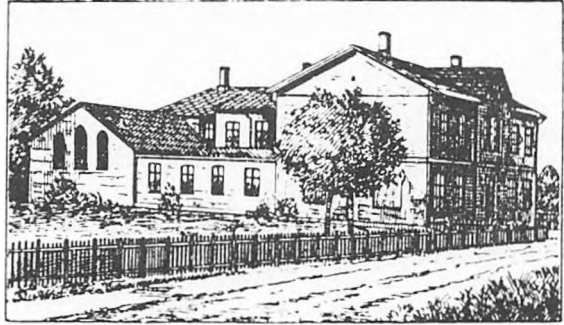
Det er tydeligt, at opfattelsen af almueskolens mangler var erkendt af en større del af befolkningen. I 1884 meddelte Fanefjord sogneråd til ministeriet, at tiden fordrede, at børneskolen på landet kom på højde med købstadsskolen, hvorfor man ønskede en fortsættelsesskole sat i forbindelse med en af hovedskolerne.(11) I en artikel før oprettelsen af Damsholte Fortsættelsesskole fremførtes, at det var en kendt sag, at mange forældre på landet ønskede deres børn en fyldigere undervisning end den, almueskolen kunne give. Og det var dette behov, den nyetablerede skole søgte at imødekomme.(12)

Hensigten med undervisningen i skolerne var at befæste og udvide elevernes kundskaber i de almindelige skolefag samt at give dem mulighed for tilegnelsen af et enkelt fremmedsprog for at tilgodese dem, der senere ville gå seminarievejen, eller dem, som ønskede at udvandre. Dog, det afgørende mål skulle være at knytte de unge til landet, at dygtiggøre dem til at fortsætte den udvikling, der var begyndt.(13)

7.1.3. SKOLERNES POLITISKE PRÆG

Da det især fra Højrepolitikeres side blev gjort gældende, at der skulle oprettes fortsættelsesskoler, ligesom det i Møens Avis (se s.72) blev fremført, at en undervisning på realskoleniveau var, hvad man burde arbejde for, vil det være relevant at undersøge, om disse initiativer kan tillægges Højrefolk.

Magleby Realskole og Skolehjem. Tegning fra omslaget af de årlige meddelelser fra skolen, - første gang anvendt for skoleåret 1893-94.

Lederen af skolerne i Sprove og Magleby, lærer Karl Nielsen - uddannet på Blågård seminarium - var kendt som tilhænger af friskolerne, og anvendt som foredragsholder på Rødkilde Højskole, han kan næppe have tilhørt Højrepartiet.(14) Skolen i Fanefjord skyldtes først og fremmest sognerådets tilskyndelse, da det udtrykkeligt anførtes overfor ministeriet, at man ved lærerskift ønskede en lærer, der kunne lede en sådan skole.(15) Den antagne lærer var Emil Petersen, uddannet på Gjedved seminarium, - han havde tidligere undervist på Nyborre Friskole.(16) Yderligere var han leder af »Det Forhandlende Venstres Organisation på Møn« og senere folketingsmand for Mønskræden.(17) En så aktiv venstremand ville næppe være blevet antaget, dersom sognerådet ikke sympatiserede med disse tanker. Skolen i Damsholte frembyder lidt vanskeligere forhold, idet lokalet ejedes af det »Tuteinske Legat«.(18) Da fortsættelsesskolen blev oprettet i 1891 var sognepræsten J. Skram formand for bestyrelsen af legatet, han karakteriseres som en »irenisk natur og en discipel af Mynster.«(19) Dette peger ikke ligefrem henimod en Venstrepolitisk holdning. Men, at det var venstremænd, man henvendte sig til, er der ingen tvivl om. Annoncer omkring skolens start blev ikke indrykket i højreavisen Møens Avis, men derimod i Møens Folkeblad.(20) og den antagne leder af skolen var en tidligere lærer fra Emdrupborg Højskole, Lars Nielsen, dette siger noget om, at de grundtvigske skoletanker blev billiget.

Sammenfatning: Provst Hjorts vurdering af, at fortsættelsesskoler ikke kunne fungere på frivillig basis (se s. 79), må være et udtryk for, at han ikke tilfulde forstod den udprægede venstrebefolknings selvbevidsthed. På trods af mangel på arbejdskraft og omkostninger ved at holde de unge på skolebænken, lykkedes det at få et betydeligt antal elever til i hvert fald skolerne i Magleby og Damsholte. Vanskeligere synes det at have været i Damme, Fanefjord sogn. Der blev fra lærernes side ydet betydelige arbejdsmæssige og pengemæssige ofre for at få disse skoler til at fungere. Kun Magleby Realskole opnåede statsstøtte, de øvrige hvilede på sogneråds tilskud, elevbetaling og et beskedent bidrag fra Præstø amts skolefond.(21)

Det, at skolerne fik en tilslutning som anført, berettiger til at konstatere, at der i befolkningen var sans for, at tiden krævede mere oplysning end den, almueskolen kunne give. Og at en skole med øget undervisning uden eksamenssigt ikke var betragtet som unødigt legeværk.(22) Skolerne blev alle oprettet i rene landdistrikter, dette vidner om, at bymæssig udvikling og gode transportmuligheder ikke var betingelsen for, at skoler med udvidet undervisning kunne fungere.(23) Betingelsen

var derimod, at der var sans for oplysning, og at elevernes forældre havde den økonomiske mulighed for at holde deres børn i skole udenfor den skolepligtige alder. For de unge, der ikke havde en så gunstig baggrund, stod tilbudet om aftenskoleundervisning som en mulighed. - Tilslutningen hertil vil sige noget om, hvor udbredt den opfattelse var: At tiden krævede oplysning.

7.2. AFTENSKOLEVIRKSOMHEDEN

Kildematerialet til bedømmelsen af tilslutningen til aftenskolerne forvolder en del problemer før år 1889. I de årlige skoleberetninger til ministeriet skulle der anføres, om der i skoledistrikterne blev afholdt vinteraftenskole, men ikke om elevantal, fag o.l. Det er således kun muligt ud fra dette materiale at få oplysninger om, hvor mange hold der fungerede i perioden. I denne kildeggruppe er der endvidere den ulempe, at der ikke anføres, om der har været aftenskolehold ved privatskolerne. Et bedre materiale findes i amtsarkivet, hvor lærernes ansøgninger om tilskud til undervisningen er arkiveret. Desværre var kun få lærere opmærksomme på denne støtte i begyndelsen af 1880'erne, fra hele Præstø amt indkom der 29 ansøgninger i 1881, og i 1886 - 54 ansøgninger.(24) Denne skærpede tendens til at ansøge om bidrag fra amtet bevirkede, at amtsskolerådet fik udfærdiget faste ansøgningsskemaer for på denne måde at få indsamlet samme oplysninger fra alle lærerne, og for derved at muliggøre en mere retfærdig fordeling af amtstilskuddet. Skemaerne blev taget i brug første gang for afholdte aftenskolehold i vinteren 1888/89.(25) Ved at sammenholde oplysningerne i de årlige skoleberetninger med ansøgningsskemaerne i amtsarkivet viser det sig, at der efter år 1889 kun var meget få lærere, der ikke søgte støtte fra amtet. Et yderligere materiale findes fra og med vinteren 1894/95, idet ministeriet i årene herefter krævede indberetninger om aftenskolevirksomheden fra alle kommunerne, (se s. 81) d.v.s., at man først efter vinteren 1894/95 kan være sikker på at kunne indsamle alle oplysningerne om aftenskolevirksomheden. I oversigten over aftenskolevirksomheden på side 89 er der kun medtaget få år fra 1880'erne, da der i de øvrige år ikke fandtes tilstrækkelige oplysninger. Elevantallene er lærernes angivelser, indsendt ved afslutningen af aftenskolesæsonen (før 1. april). Der foreligger ingen protokoller, hvor eleverne er anført. Det er således ikke muligt at kontrollere elevantallene, om der f.eks. er faldet nogen fra i løbet af vinteren, eller om der har været en stor forsømmelsesprocent; men da elevantallet er angivet ved afslutningen af sæsonen, kan det evt. være et udtryk for holdets størrelse i sidste del af vinterhalvåret. Udregningen af undervisningstimerne er foretaget ud fra oplysninger som: Aftenskole 5 måneder - 6 timer ugentlig. Der er regnet med et gennemsnit på 4 uger pr. måned, således $5 \times 4 \times 6 = 120$ timer.

Aftenskoleundervisningen var principielt åben for alle efter det fyldte 14 år. Folketingets behandling af statsstøtte til denne undervisningsform og den samtidige litteratur om emnet viser imidlertid, at man i særlig grad anså aftenskoleundervisningen som et supplement til børneskolen, beregnet for de unge, der netop havde forladt skolen ved konfirmationsalderen. I det gennemgåede materiale er der dog enkelte vidnesbyrd om, at også ældre elever søgte dette undervisningstilbud, således meddeler flere lærere at have haft et hold af »Karle og Husmænd«, (26) én at have haft hold med »Landmænd og Haandværkere«. (27) Trods vanskeligheden med at indkredse aldersgruppen, der søgte aftenskolen, vil det dog være rimeligt at antage, at størstedelen af deltagerne, der søgte denne undervisning, var i alderen fra 15 til 17 år.(28) I forsøg på at vurdere tilslutningen til aftenskolerne er det samlede antal elever sat i forhold til: »Det samlede antal unge på landet i denne aldersklasse«. (29)

Schema

til Udfyldning for de Skolelærere, der ansøge om Gratiale af Præsto Amts Skolefond
for afholdte Aftenskoler for den konfirmerede Ungdom.

Ansogetens og Skolens Navn.	Om Ansøgeren tidligere har holdt Aftenskole og da i hvor mange Aar.	Door længe har Skolen virket sidste Vinter. Door mange Aftener og Timer om Ugen.	Skoleens Antal sidste Vinter.	Er der af disse ydet Betaling for Under- visningen.	Under- visnings- fogene.	Har det været anmeldt for Sogne- raadet, at Aftenskole- vilde blive holdt, og har Kommunen bidraget til denne.
O. G. Rydahl Udby i Stege Landsogn.	4.	fra 5. Maars 1893 til nu (alle 7 i Maars 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900) 2 Aftener om Ugen i 2 1/2 a 3 1/2 aar. har virket.	18.	Kj.	Dansk. Regning. Skrievning. Omskriving.	Kommunen har givet 15 Kr. til Lys og Brænd- sel.

Skolekommissionens Erklæring: *Det Lærer Rydahl med Flid og Dygtighed har ledet
Aftenskolen i Udby, anbefaler hans Ansøgning for at beholde
Steges Landsogns Skolekommission 8 Maars 1894. P. Petersen.
Kommuneskriver.
Torsdag.*

Brostens Erklæring: *Aufgaben anbefales fra St. Aarby.*

*Brorici-videns Proviser Gyrd
O. 25 Maars 1894*

NB. Skolelærernes Opmærksomhed henledes paa, at dette Schema skal være afleveret i udfyldt Stand til vedkommende Provst
hos hvem Exemplarer af samme kunne erholdes, inden hvert Aars 1. April, samt at vedkommende Sogneraad er forpligtet
til at give Kommunes Regning vedrørende Lys og Brændsel til Aftenskolerne.

AFTENSKOLE STATISTIK

Mønbo herred.

År	aftenskole hold	elevantal	undervisnings- timer	antal unge 15-17 år	delt. i pct. af de 3 årg.
1880/81	5	?	?	?	?
1885/86	10	188 ^x	765 ^x	775	24,3 ^x
1889/90	9	318	866	813	39,1
1894/95	12	201	995	796	25,3
1895/96	15	248	1368	801	31,0
1896/97	13	336	971	795	42,3
1900/01	14	380	1322	786	48,3
Bårse herred.					
1880/81	7	75	?	?	?
1885/86	13	114 ^{xx}	?	1204	?
1889/90	13	205	1084	1262	16,2
1894/95	19	286	1274	1236	23,1
1895/96	15	256	1021	1223	20,9
1896/97	20	291	1312	1196	24,3
1900/01	13	201	957	1098	18,3

kilde: skoleberetninger og Præsts amtsskolerådsarkiv.

x = kun oplysninger fra 8 af holdene

xx = - - - 6 - -

Hvis man vurderer den skolemæssige interesse ud fra forekomsten af privatskoler af forskellig art, må man ud fra det foregående beskrive konstatere, at interessen om skolearbejdet var langt større på Møn end i Bårse herred, men *trods alt var der dog en del aftenskolevirksomhed i Bårse herred.*

Oversigten ovenfor viser, at der i begge herrederne kun var meget få aftenskolehold ved periodens begyndelse, men at der allerede i 1885/86 var sket en fordobling af antallet af hold. Forslaget om statsstøtte til aftenskolerne blev fremsat i 1894, dette kan eventuelt være begrundelsen for de flere hold i midten af 1890'erne. Dog, ændringen er ikke særlig markant, nedenstående oversigt over antallet af hold igennem hele perioden på Møn viser tydeligt, at spørgsmålet om statsstøtte ikke var afgørende for, at lærerne påtog sig dette ekstra arbejde.

**OVERSIGT OVER AFTENSKOLEHOLD PÅ MØN
I TIDEN 1879/80 TIL 1899/1900**

sogne	skoledistrikt	1880	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	1900
Borre	Borre	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Råbymagle			x	x	x	x															
	Ryborre Friak.		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Damsholte:	Ebbelns		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Sprove	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x										
	Frenderup poges.			x		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x				
	Hjelm																				x	
	Damsholte Ports.																		x	x	x	x
Elmelunde:	Hjertebjerg																					
	Råbylille	x							x													
Panefjord:	Elmelunde Friak.				x	x	x	x	x	x		x	x	x		x	x	x				x
	Kobbøl			x													x				x	x
	Hårbølle				x	x	x															x
	Damme								x	x	x				x	x						x
	Tostenss																					x
Panefjord Friak.		x	x														x	x			x	
Kjeldby	Kjeldbymagle														x	x			x	x		
	Spejlsby			x			x	x	x	x	x						x	x	x			x
	Kjeldbylille						x	x	x	x	x	x	x	x	x						x	x
Magleby	Magleby																					
	Mandemark				x	x	x				x	x	x				x	x	x	x	x	x
	Kranelø										x											
	Magleby realak.								x	x							x	x	x			
Myrd	Myrd												x	x	x		x					
Stige Ld.:	Udby	x		x					x								x		x	x		x
	Tøvalde																					
	Lødemark				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x		
	Tjørnemark																					x
Stige Ld.:	Hegnede																x	x	x	x	x	
antal aftensskolehold		4	5	10	9	9	12	9	13	11	12	9	9	10	9	10	12	15	13	12	12	15

Kilde: Skoleberetninger RA og Præsts apts skoleråds journaler 1875-1908.

Ovenstående oversigt over fordelingen af aftensskolehold i sogne og skoledistrikter viser, at der allerede fra vinteren 1881/82 var en betydelig aftensskoleaktivitet, og at det højeste antal af hold lå i perioden 1884/85 til 1888/89 og igen fra 1894/95 og i resten af århundredet. Men som det kan ses ved sammenligning med oversigten side 89 betød et øget antal hold ikke nødvendigvis et tilsvarende øget antal elever. (30)

Biskoppernes anførte ideal, at der skulle være en aftensskole i hvert pastorat (se s.79) viser sig at være mere end opfyldt på Møn, ligesom samtidens klager over, at aftensskoler ikke kunne trives ved samme skole i en længere årrække, (31) viser sig ubegrundet for de fleste distrikter i dette område.

Iøjnefaldende er den store aftensskoleaktivitet i Borre og Damsholte sogne. Det er blevet hævdet, at det oftest var grundtvigsk prægede lærere, der tog arbejdet op, (32) - en påstand, der må tages med forbehold. På Møn var de fleste lærere givetvis grundtvigsk orienterede, men også Højremanden, lærer C.T.Simonsen i Spejlsby skole holdt aftensskole, ligeledes lærer Jepsen i Borre skole, begge lærere havde ikke set mildt på friskolernes fremkomst. (se s.72) Lærer Jepsens politiske tilhørsforhold kan ikke klargøres, men til forskel fra de andre lærere annoncerede han sin

Fanebjerg Friskole.

Aften-skolen for Karle begynder **Torsdag den 3. November**, Kl 7, og fortsættes hver **Tirsdag** og **Torsdag** i Vinter. Der undervises i Regning, Skrivning og Bjæl. Betalingen er 1 Kr. maanedlig.

Ligesom sidste Vinter vil her blive **Møde hver Lørdag Aften** med Fortælling og Oplesning; første Gang **Lørdag d 29de Oktober, Kl. 7**, Friskoleforeningen og Aften-skolelærerne har fri Afgang. Andre erlægges ved Indgangen 10 Ore til Bekostning af Lys og andre Udgifter.

Theodor Jensen.

Annonce i Møens Folkeblad
2. oktober 1887

undervisning både i Møens Avis og Møens Folkeblad.(33) Det fremtræder nærmest, som om der har været en konkurrence mellem lærer Jepsen, Borre skole, og friskolen i sognet om at få flest elever. Begge steder lå holdene igennem perioden på et antal mellem 20 og 30 elever.

I enkelte tilfælde deltog præsterne i aftenskoleundervisningen, - således på Nyord, og i vinteren 1892/93 underviste sognepræsten i Kjeldby den ene af de to ugentlige aftener ved Kjeldbymagle skole.

Ved alle privatskolerne blev der holdt aftenskole. I Elmelunde var friskolens virksomhed i denne retning faktisk det eneste tilbud i sognet. Aktiviteten i Fanebjerg Friskole synes meget ringe, men det kan som nævnt side 87 skyldes, at læreren ikke søgte om tilskud fra amtet, hvilket er den eneste mulighed for at konstatere, om der har været afholdt aftenskole ved privatskolerne før år 1894.(34) Dette leder over i spørgsmålet om lærernes muligheder for tilskud til undervisningen.

7.2.1. LÆRERHONORAR

Præstø amtsskolefonds tilskud til aftenskolelærerne i hele amtet var i 1880/81 på 1000 kr., og fra 1893 og fremefter på 1300 kr (35), en stigning, der ikke tilnærmelsesvis svarede til stigningen i antallet af aftenskoleophold. Tildelingen af statstilskud betød, at der foruden de 1300 kr. fra amtet blev en sum af 800 kr. i året 1896 og i årene derefter en ekstra sum af 1500 kr. fra staten.

Amtets tilskudsordning var den, at der før år 1895 ikke blev ydet tilskud de første år, en lærer holdt aftenskole, men kun når det viste sig, at han i gentagne år kunne samle elever. Tilskuddet var da på 20 kr. for en vinter. Efter en række år kunne beløbet stige til henholdsvis 30, 40 eller 50 kr., uden at det er muligt at sige, hvilke regler der blev fulgt. Dog synes antallet af aftenskolevintre at have været den mest afgørende faktor for opnåelse af højeste bidrag.(36) Efter tildelingen af statstilskuddet blev der ydet tilskud også til førstegangs-aftenskolelærere, og begyndelseslønnen

blev sat til 30 kr.. Omkring århundredeskiftet var det højeste bidrag, en lærer kunne opnå at få udbetalt gennem amtsskolefonden, 100 kr. for en vinter.

Foruden denne støtte var de enkelte kommuner pligtige til at yde lærerne et bidrag for lys og varme, ligesom der fra statens side indirekte var en henstilling til kommunerne om at fremhjelpe skolesagen ved at give lærerne et bidrag derudover.(37) På lærernes ansøgningsskemaer til amtsskolefonden skulle der oplyses, om kommunerne havde ydet bidrag til aftenskolen. På mange af skemaerne anførtes: »ja, til Lys og Brændsel«, eller »Ja, med Kniberi«, på andre anførtes beløb varierende fra 10-40 kr. som bidrag for lys og brændsel. Der er i det gennemgåede materiale ikke eksempler på, at sognerådene udover dette bidrag ydede lærerne nogen anerkendelse for arbejdet. - Men, hvor meget kostede lys og brændsel til en vinter? Kunne det dækkes af de 10 kr., som mindstebidraget var, ja, så var der, i alt fald for læreren, der fik 40 kr., et overskud at hente. I Stege Landsogn fik lærer Lauridsen, Tøvelde skole, indtil år 1887 24 kr. pr. vinter og derefter 30 kr. til lys og varme.(38) I vinteren 1893/94 holdt også en anden lærer i sognet aftenskole, nemlig lærer Rydahl, Udby skole. Sognerådet reagerede på dette faktum ved at lade de to lærere dele de 30 kr.! Denne sognerådets påholdenhed afholdt dog ikke begge lærerne fra også i de følgende år at holde aftenskole. Sognerådets holdning i Stege Landsogn synes ikke at have været exceptionel, det var næppe gennem sognerådernes tilskudsordning, lærerne fik en tilskyndelse til at arbejde i oplysningssagens tjeneste.

Lønnen for en aftenskolevinter synes trods statstilskud ret beskeden, men her melder vanskeligheden sig med at vurdere, hvor højt et bidrag på f.eks. 50 kr. værdsættes. Kunne et tilskud på 50 kr. eksempelvis friste en lærer til at holde aftenskole to aftener om ugen efter en dags skolearbejde med op til 50 børn i hver klasse, og udenomsarbejde af anden art? En passende løn for en aftenskolevinter nævnes på et møde i Danmarks Lærerforening at være 200 kr.,(40) op til dette beløb var der langt igen, og så lå Præstø amt tilmed som et af de højest ydende amter på landsbasis.(41) Dog, der er ingen tvivl om, at selv et beløb på 50 kr. var anset som en hjælp på lærernes budget - de dårlige lønningsforhold i perioden taget i betragtning.(42) Men lønnen var kun en enkelt faktor i aftenskolevirksomheden, uden befolkningens interesse for sagen sygnede den hen, hvis den overhovedet kom i gang.

7.2.2. REKRUTTERING TIL AFTENSKOLERNE

I skoleloven af 1814 henstilledes der, at der blev holdt særskilt undervisning for mandlige og kvindelige elever, hvorvidt dette er blevet holdt i hævd i denne periode, er det ikke altid muligt at se. Aftenskolens fortalere i samtiden henstillede meget, at der blev holdt fællesskole.(43) På Møn kan der konstateres at have været holdt fællesskole ved en del af skolerne, nemlig Tøvelde, Borre, Mandemark, Spejlsby(44) og Ebbelnæs, de to sidstnævnte kun fra 1895. Fra mange skoler meddeles der gennem årene, at undervisningen kun var for mænd, hvorimod der kun fra enkelte skoler oplyses om hold for kvindelige elever. I Frenderup pogeskole holdt lærerinde frk. Dreyer således undervisning for voksne piger, ligesom friskolerne i Elmelunde og Nyborre i hvert fald i 1880erne havde en aften for piger og en aften for unge karle. Kønsfordelingen lader sig næppe bestemme, men der er ingen tvivl om, at de mandlige elever har udgjort den største part af deltagerne. Det, at det i enkelte tilfælde er oplyst, at der er holdt fællesskole, eller at undervisningen var for kvindelige elever tør antyde, at dette ikke har været almindeligt.

Som hindring for aftenskolearbejdet i samtiden anførtes bl.a., at kløften mellem gårdmands- og husmandssønner gjorde, at disse ikke ville sidde på samme skolebænk efter konfirmationsalderen.(45) Imod dette er der flere vidnesbyrd. Lærer Rydahl, Udby skole, anførte i vinteren 1881/82 at have haft et hold bestående af seks gårdmandssønner og tretten tjenestekarle. I vinteren 1893/94 var hans aftenskole derimod alene besøgt af atten tjenestekarle.(46) Helene Dideriksen (se s.9) gik selv i Nyborre Friskole til aftenskole, hendes søstre og fætter gik i Borre aftenskole (børn af gårdmænd).

I et forsøg på at trænge ind bag den sociale rekruttering til aftenskolerne er elevansøgninger fra Præstø amt om understøttelse til højskoleophold efterset, idet der her skulle anføres tidligere skolegang. Der knytter sig dog en række problemer til dette materiale: Understøttelsen blev kun uddelt til »trængende Højskoleelever«, dermed kan der ikke forventes at være ret mange gårdmandsbørn; ansøgerne anfører ofte at have været på anden højskole, et sådant ophold må eventuelt have gjort det unødvendigt at anføre aftenskoleundervisning, idet det ikke kan være et rent tilfælde, at tidligere ophold på højskole og aftenskole *aldrig* anføres af samme person. En anden vanskelighed er, når der som tidligere skolegang anføres *aftenskole* eller *aftenskolen*, - er det én, to eller flere vintre? En del ansøgere anfører to eller tre vintre på aftenskole, disse er i det nedenstående sammentalte som aftenskolevintre.(47)

**OVERSIGT OVER MANDLIGE AFTENSKOLEELEVERS
SOCIALE BAGGRUND
på grundlag af ansøgninger om højskoleophold**

År	ant.ansøgere til højskole ialt	heraf elev. med aftens- undervisn.	ant.af- tenskole vintre	forældrenes stilling				andet (48)
				gård- mand	hånd- værkere	husmand indsidd.	arbejde- mand	
1890/91	54	16	28	1	2	12	0	1
1892/93	71	10	11	1	2	4	0	3
1894/95	86	13	21	3	0	3	2	5
1895/96	67	9	10	2	0	2	1	4
1897/98	95	17	22	2	3	3	4	5

Materialet, der er anvendt til den sociale rekruttering til aftenskolerne, er af en sådan beskaffenhed, at det ikke kan tillægges stor vægt. Dog tyder materialet på, at aftenskolen blev søgt af alle erhvervsgrupper. Den store tilslutning til denne undervisning på Møn vidner heller ikke om, at den sociale lagdeling spillede en nævneværdig rolle. Det kan således ikke bekræftes, som hævdedet i folketinget, at aftenskolen hovedsageligt blev søgt af den dårligst stillede del af befolkningen; ej heller er det muligt at bekræfte, at et par vintres god aftenskoleundervisning var på højde med et højskoleophold.(49)

7.2.3. UNDERVISNINGSFAGENE

For at give et indtryk af aftenskolernes karakter anføres nedenstående fagfordeling ud fra det tidligst større antal læreransøgninger fra 1880erne og fra en vintersæson i slutningen af 1890erne.

**UNDERVISNINGSFAGENE VED 15 AFTENSKOLEHOLD
I VINTEREN 1885/86 OG FRA 27 HOLD I VINTEREN 1898/99
OPGJORT FRA HELE BÅRSE- MØNBO PROVSTI.(50)**

år 1885/86 1898/99

	nævnt ved henholdsvis	12 og 19 skoler
retskrivning	-	4 - 9 -
dansk litt.sprogl.	-	8 - 2 -
skønskrivning	-	5 - 1 -
læsning	-	12 - 21 -
regning	-	5 - 3 -
historie	-	2 - 2 -
geografi	-	2 - 1 -
fysik	-	1 - 0 -
naturhistorie	-	5 - 20 -
oplæsning	-	3 - 11 -
foredrag	-	4 - 7 -
sang	-	1 - 2 -
håndarbejde	-	0 - 2 -
geometrisk tegning	-	1 - 0 -
agerdyrkningskemi	-	0 - 2 -
landbrugsbogholderi	-	

På skemaerne anførtes som regel fire fag (se s.88), heraf var gennem hele perioden dansk og regning de absolut hyppigst forekommende fag, til disse knyttedes andre fag varierende fra år til år. Tendensen var, at der i 1890'erne kom flere fag med (hvad ovenstående oversigt ikke klart viser), her kan nævnes sogneråds- og andre regnskaber, bogholderi, plantelære, landmåling, konstruktionstegning og engelsk. I den forbindelse kan det nævnes, at børneskolens dominerende fag religion *aldrig* anføres som fag i aftenskolen, og at fag som skønskrivning og læsning spillede en ubetydelig rolle i slutningen af perioden, derimod var der oplæsning eller foredrag ved en stor del af skolerne. Aftenskolen har således ikke blot været en repetition af børneskolens lærdom. Det, at hovedvægten af undervisningen var koncentreret om realfagene tyder på, at der i befolkningen var en erkendelse af, at samtiden krævede flere skolekundskaber, end der kunne opnås i børneskolen. Lærer Rydahl, Udby skole, fremhævede, at dansk var hovedfaget i hans aftenskole, da rekrutprøverne (se s.79) havde vist, at dette fag ikke kunne skænkes for megen opmærksomhed.(51) Lærer Nielsen, Damsholte, påpegede, at hovedvægten i undervisningen var lagt indenfor fagene dansk og regning for at tilgodese et udtalt undervisningsbehov blandt unge fremadstræbende landmænd og håndværkere.(52)

Vigtigt var det utvivlsomt som påpeget i samtiden, at fagene pegede ud mod praktisk anvendelse: At der i dansk blev lagt vægt på en opøvelse i selvstændig formulering, brevskrivning o.l., da der hidtil i sognene kun havde været et fåtal, der f.eks. havde kunnet klare et skrivearbejde som det, der krævedes i sognerådene. At regning indeholdt bogføring, opmåling og andelsregnskab, men også, at der veksledes mellem fagene således, at læreren læste op eller holdt foredrag, for at eleverne i de tre timer, en aftenskoleundervisning normalt varede, ikke bestandig selv skulle producere.(53)

Et er at påvise tilstedeværelsen af aftenskoler og lærernes opgivelser af undervisningsfag, - ulige vanskeligere er det at påvise skolernes betydning for de mennesker, der søgte undervisningen. Blev de f.eks. bedre egnede til at virke i det praktiske liv og indenfor samfundslivets øvrige felter? Et fingerpeg til hjælp til vurdering af dette spørgsmål er en betænkning om afterskolernes betydning, udarbejdet i 1895. I en forespørgsel fra Randers Amtsskoleråd til Høj- og Landsbrugsforstandere om, hvorvidt elever, der havde gennemgået aftenskolekursus forinden deres højskoleophold, var bedre egnede til at modtage højskolens undervisning, indkom 70 besvarelser.⁽⁵⁴⁾ Heraf svarede seks, at de ikke kunne mærke forskel, 25 at de havde for lidt erfaring til at besvare spørgsmålet, 39 at elever, der havde søgt aftenskoleundervisningen var langt bedre egnede til at modtage højskolernes undervisning, da disse elever fremfor andre havde bedre forkundskaber i dansk og regning; at de havde lært at lytte, og at mange i afterskolen havde fået deres tankeverden udvidet. Enkelte skoleledere påpegede endvidere, at de tidligere aftenskolelever muligvis havde dette forspring fremfor andre, fordi det givetvis var de bedst begavede elever, der tidligere havde søgt denne undervisningsform.

Afterskolens betydning som et sted, hvor landbefolkningen kunne samles om noget meningsfyldt, og hvor dagligdagens oplevelser og problemer kunne drøftes, bør heller ikke undervurderes. Den navnkundige forstander for Askov højskole, Ludvig Schrøder, svarede på den ovenfor nævnte forespørgsel således: »... selv skal jeg tillade mig at give Aftenskoleundervisningen min bedste anbefaling. To af mine sønner have efter hinanden, den ene i 2, den anden i 1 Vinter, opholdt sig paa en Gaard... for at lære praktisk Landbrug i Tiden efter Konfirmationen. Begge to benyttede de den Afterskole, som Stedets dygtige Almueskolelærer holdt; begge satte de stor Pris paa at have disse Aftener vel optagne og havde godt Udbytte af Undervisningen.« - Aftenskoleundervisningen i almueskolen var således i hvert fald ikke i dette tilfælde for simpel til, at selv højskoleforstanderens sønner kunne bibringes en undervisning af betydning. Og dette på trods af, at sønnerne utvivlsomt var blevet hjemmeundervist i god grundtvigsk tradition, med hvad dertil høre, også med en snert af åndshovmod overfor almueskolen.

7.2.4. SAMMENFATNING

Debatten om oprettelsen af fortsættelsesskolerne på Møn viser klart, at en stor del af befolkningen allerede ved begyndelsen af 1880'erne var opmærksomme på, at der ikke længere var overensstemmelse mellem børneskolens undervisningsniveau og samfundets hele udvikling. Tidligere i århundredet havde behovet for kundskaber ikke været så stort, men det er tydeligt, at nødvendigheden af personlig stillingtagen under den politiske spænding, selvstyreprincipets udvikling, i foreninger og andelsforetagender, behovet for at føre regnskab over bedriften o.l., gjorde det mere påkrævet end nogensinde før at have en mere solid skolemæssig baggrund. I erkendelse af, at der intet var at vente fra lovgivningsmagtens side, der kunne fremhjelpe et bedre undervisningsniveau på en ønsket måde, tog befolkningen på Møn selv initiativet til at rejse disse fortsættelsesskoler. Disse initiativer krævede store ofre fra lærernes side, og fra befolkningen i form af pengemæssige omkostninger i en tid, hvor der var meget brug for de store børns arbejdskraft - under landbrugets omlægning og den store afvandring fra landbruget iøvrigt. Helene Dideriksen udtrykker tidens vanskeligheder således, »... en forfærdelig Masse er rejst til Amerika

i Aar. Her mangler Arbejde, sig de, og dog har de der blive tilbage, saa travlt saa de kunde ikke overkomme det halve, det er en underlig Tilstand, her mangle baade Tid og Arbejde«. (55) Det kan derfor ikke undre, at der ikke oprettedes flere sådanne skoler, eller at tilslutningen ikke blev større, end tilfældet var.

For den del af befolkningen, der ikke fik del i undervisningen på de egentlige fortsættelsesskoler, stod aftenskolerne som en mulighed, og tilslutningen hertil viser, at en meget stor del af befolkningen lige fra begyndelsen af 1880erne benyttede sig af dette tilbud. Til forskel fra privatskolerne findes der meget få direkte vidnesbyrd om denne skoleform. Lærerne tilbød undervisningen i avisen eller ved opslag, og ved slutningen af vintersæsonen indsendtes et ansøgningsskema om amtsstøtte, indeholdende meget generelle oplysninger. Oplysninger, der ikke siger ret meget om selve karakteren af undervisningen. Af betydning var uden tvivl de indtryk, deltagerne modtog af kammerater og lærere. Det er konstateret, at dansk og regning, oplæsning eller foredrag anførtes fra de allerfleste skoler, men hvor tyngdepunktet lå i undervisningen - i den underholdende del - eller i realfagene kan ikke afgøres ud fra ansøgningsskemaerne alene, og det har givetvis været forskelligt fra den ene skole til den anden. Kun kan man anse som sikkert, at eleverne ikke havde mødt op i så stort et tal, dersom der ikke havde været interesse for sagen. Lærerne, der tilbød undervisningen, var i perioden meget bebyrdet med arbejde, - store klassekvotienter, landbrugsarbejde og udenomsarbejde af anden art. Det er derfor forståeligt, hvis lærerne ikke altid har mødt lige veloplagte til aftenskoleundervisningen, og ikke har kunnet tilbyde en række nye fag. Men det, at læreren ofte var *ene mand på stedet*, der f.eks. kunne klare mejeriernes og brugsforeningernes regnskaber, må formodes at have været en ansporing til, at f.eks. faget regning fik en praktisk retning. (56)

Lærernes arbejdsindsats er al påskønnelse værd, i betragtning af det forholdsvist ringe pengebidrag, de fik, i en tid, hvor reallønnen iøvrigt var faldende. Det ville være forståeligt, om de havde søgt en bedre lønnet ekstra indtægt. Sognerådene i disse områder kan ikke siges at have fremhjulpet aftenskolesagen i form af bedre tilskud til lærerne, men dertil må nævnes, at også kommunerne var hårdt belastede under de dårlige økonomiske kår indtil i hvert fald midten af 1890erne. Holdningen i sognerådene synes at have været: at lærerne fik deres regelmæssige løn, derudover kunne de ikke forventes at skulle påskønnes fremfor andre, i en for hele landbefolkningen arbejdskrævende periode.

Som kommentar til afsnittets indlednings påstande, - at sansen for oplysning bredte sig i videre og videre kredse, - må det konkluderes, at den store tilslutning til aftenskolerne i høj grad understøtter denne betragtning, og at mange tendenser peger på, at denne sans var skærpet på grund af samfundets hele udvikling.

Det, at tilslutningen til aftenskolerne blev større på Møn end i Bårse herred, må tillægges, at der på Møn med oprettelsen af privatskolerne var skabt en langt større agitation for et højere undervisningsniveau.

8. KONKLUSION

Hovedvægten i fremstillingen har ligget på en beskrivelse af skolemæssige forhold på Møn. Befolkningens engagement i skolesagen må betegnes som langt større på Møn, end tilfældet var i Bårse herred. En tendens, der også ville have fremkommet, selvom der ikke i undersøgelsen havde været inddraget et fyldigere kildemateriale fra førstnævnte område. Allerede i gennemgangen af provstearkivet fandtes der langt flere adresser fra befolkningen og skriftlige henvendelser fra lærerne og sognerådene på Møn, end der kan påvises fra Bårse herred.

Med en let omskrivning af Frede Bojsens påstand i forordet til 3. bind Af Møns Historie, kan det konkluderes: at der ikke findes en eneste skolemæssig aktivitet, negativ som positiv, der ikke kan belyses ud fra begivenheder på Møn.(1)

Politisk og kulturelt bekendte langt den overvejende del af mønboerne sig til en grundtvigsk-venstrepolitisk retning. Et retningspræg, der var dem meget bevidst, og som ofte førte til uoverensstemmelser mellem befolkningen og den daværende regerings lovlydige embedsmænd. I erkendelse af, at almueskolens daværende niveau ikke var i overensstemmelse med samtidens udvikling, etableredes der på privat initiativ alternative private skoler i form af pøge-, fri- og fortsættelsesskoler. Materialet til bedømmelse af befolkningens holdning til skolevæsenet i Bårse herred muliggør ikke, at der kan fremsættes en tilstrækkeligt begrundet forklaring på, hvorfor de frivillige skolemæssige aktiviteter var af en mindre størrelsesorden i dette område. Af betydning var det utvivlsomt, at området var en udpræget herregårds-egn med mange landarbejdere i små kår. Og at egnen kulturelt og politisk var spaltet således, at knapt halvdelen af befolkningen ved rigsdagsvalgene bekendte sig til Højres politik, og at en del kirkeligt var præget af Indre Mission. Forhold, der ikke tenderer i retning af Friskoler. For friskoler taler derimod tilstedeværelsen af Brøderup Højskole i Snesere sogn, men denne skole synes ikke at have haft en lignende udadrettet virksomhed, som Rødkilde havde på Møn.

Trods det, at Højrefolk må antages at have været utilfredse med, at folketingets Venstreflertal gennem hele perioden hindrede en af regeringen ønsket skolereform, ses der ingen private skolemæssige initiativer til forbedring af skolevæsenet fra denne politiske observans.

Disse meget forskellige skolemæssige baggrundsrammer til trods, må man konstatere, at forsømmelsesniveauet faldt meget i begge herreder, og at faldet, set på den 20 årige periode, var størst i Bårse herred. I begge områderne fik børnene således en meget mere regelmæssig skolegang omkring år 1900 end 20 år tidligere.

8.1. ØGET TILSLUTNING OMKRING SKOLENS OPGAVER

Til en besvarelse af den i indledningen fremsatte problemstilling: at komme til klarhed over, hvilke forhold der i landbefolkningen betingede en øget tilslutning omkring skolens opgaver, skal der her udstikkes nogle hovedlinier.

Fra de lokale skolemyndigheder var der mange bestræbelser på at få fastsat en acceptabel skolegangsordning. En sådan skulle udfra et forældre- og sognerådssynspunkt tilgodesee børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet. Samtidig skulle en skolegangsordning udfra et skolekommissions-synspunkt helst kunne vinde så megen accept blandt forældrene, at de lod børnene søge skolen de fastsatte dage. De mange ændringer af skolegangsordninger, der er konstateret i perioden, vidner om, at skolegang og landbrugsarbejde ikke altid var to let forenelige faktorer. Men enhver ny ændring af en skolegangsordning må antages at have skabt en debat om hele skolens rolle i samfundet. En debat, hvor præsternes forsvar for skolens sag, især blandt den mere kirketro befolkning i Bårse herred, må formodes at have haft en vis vægt.

Oprettelserne af roeferierne på Møn betød, at de ulovlige forsømmelser forårsaget af roedyrkingen faldt. Denne kendsgerning viser dermed meget klart, at når man indenfor lovgivningen evnede at fastsætte en skolegangsordning, der tilgodeså særligt presserende arbejdskraft-behov, så blev der i meget vid udstrækning sluttet op omkring skolens fastsatte dage.

Forsømmelsesniveauet var faldende lige fra begyndelsen af 1880'erne. Men trods en konstateret velvilje overfor skolearbejdet var det næppe faldet så drastisk efter 1889, hvis ikke ministeriet havde skærpet bestemmelserne i dette år. Nedgangen i forsømmelserne skyldtes hovedsageligt et fald indenfor kategorien lovlige forsømmelser, der i de her undersøgte områder var et meget elastisk begreb, - indeholdende alt, hvad der ikke skyldtes de voksnes ligegyldighed overfor at sende børnene til skole. Det var dermed en hel ny situation for befolkningen efter år 1889, hvor enkelte dages arbejdsforsømmelser nu blev rubriceret som ulovlige forsømmelser, der skulle betales multt for.

I en tid, hvor en stor del af landbefolkningen var i opposition til den siddende regering, hvor den mere intensive drift, krævende husdyrhold og roedyrkingen krævede en stor arbejdsindsats, - og hvor arbejdsstyrken tilmed årligt blev forringet p.g.r.a. afvandring fra landet, er det så meget mere bemærkelsesværdigt, at befolkningen lod sig presse til at lade børnene søge skolen mere regelmæssigt. I nogen udstrækning er dette faktum forståeligt i Bårse herred, hvor en stor del af befolkningen bekendte sig til Højres politik. Man skyldte vel så nærmest sin *Venstrenabo* også at vise sin loyalitet overfor regeringen i dette spørgsmål. Dette er dog næppe en tilstrækkelig forklaring. Dersom befolkningen i Bårse herred vedblivende havde ønsket at unddrage børnene en regelmæssig skolegang, kunne man have benyttet sig af den indenfor lovgivningen administrative tilladelse: at lade børnene udskrive som vogtere. Men denne tendens til at frarøve tjenestebørnene skolegangen var som forsømmelsesniveauet faldende. Dette faktum kræver at blive kommenteret lidt nærmere. En meget stor del af befolkningen i Bårse herred var beskæftiget som landarbejdere ved de mange store godser i området. Fattigdom, små kår og politisk modsætningsforhold til den højere stand er træk, som tydeligt fremgår af det anvendte kildemateriale. Og det kan kun beklages, at der ikke i et kildemæssigt omfang er øvet samme retfærdighed overfor denne befolkningsdel som overfor mønboerne. Brydningerne i Bårse herred var af en anden karakter end blandt de mere velstående mønboere. Befolkningen i Bårse herred har haft al mulig grund til at lade deres børn udsende som tjenestebørn, og på gårdene har der været et stort behov for at anvende børnenes arbejdskraft p.g.r.a. den generelle mangel på arbejdskraft og afvandring fra landet iøvrigt. Der er blevet anført både negative og positive træk, set fra et

skolemæssigt synspunkt overfor udskrivningen af tjenestebørnene. Negativt så vidt som det er påpeget, at enkelte folk gennemtvang en udskrivning af børn til vogtning under den tilladte aldersgrænse. Fra et skolesynspunkt vidner dette ikke ligefrem om forståelse for skolens opgave, men på den anden side viser det en aktiv befolkning, der *selv* tolker lovene til det yderste, og som formulerer sig selvstændigt. Befolkningen godtog således ikke uden videre skoleautoriteternes krav og mening om, hvad disse instanser anså som bedst for de lavere sociale klasser. Disse negative vidnesbyrd - set fra skolens side - er sjældne, og de vejer ikke til, når den skolemæssige interesse som helhed skal vurderes i dette område. Det gør derimod den kendsgerning, at faldet i forsømmelserne var meget stort, og at tendensen til at udskrive tjenestebørnene blev mindsket betydeligt i perioden, uden at der fra myndighedernes side blev grebet ind overfor denne regel angående udskrivningen af vogterbørnene. På dette grundlag kan man derfor fastslå, at der uafhængigt af politisk tilhørsforhold og sociale lagdelinger var skabt en større sans for skolens arbejde, og at de nedenfor nævnte debatter om behovet for flere skolekundskaaber ikke var gået ubemærket hen over dette område.

At befolkningen på Møn lod sig presse til en øget skolegang, ligesom der i hele perioden var et lavere forsømmelsesniveau her i sammenligning med Bårse herred, skyldtes ikke, at mønboerne ønskede at tækkes de daværende politiske magthavere og skoleautoriteter, men at der allerede i årene fra 1880 var skabt en levende debat om hele skolepørgsmålet, hvilket manifesterede sig i, at de mest skolebevidste og vel også de økonomisk mest velbjergede lærere og gårdmænd fik etableret et betydeligt antal private skoler. Undervisningen i privatskolerne var kun en del af børnene beskåret, omend stigende fra ca. 4 til 17 pct. i årene 1880-95. Var oprettelsen af privatskolerne socialt begrænset, så var hele debatten om skolen i samfundet, i Møens lærerforening og andre foreninger og Møens Folkeblads fyldige dækning af emnet, åben for hele befolkningen.

Dagspressens betydning for meningsdannelsen kan ikke påpeges kraftigt nok. Oplagstallet for Møens Folkeblad blev 4-doblet i perioden samtidig med, at der kun var en meget ringe befolkningstilvækst. Hertil kommer mange vidnesbyrd om, at avisen var genstand for stor opmærksomhed, og at den gik på skift mellem naboerne. I avisen og i foreninger af forskellig art blev der kraftigt appelleret til befolkningen om, at tiden krævede flere og mere tidssvarende kundskaber, - en stadig tilbagevendende agitation for skolens sag. Men dette alene havde ikke kunnet ændre holdningen blandt landboerne. Uden et samspil og et erkendt behov i befolkningen var der næppe sket en forandring, men det *særegne* ved denne periode var netop, at der var et *samspil* i gang, der set fra et skolemæssigt synspunkt var af stor betydning.

Læreren var bonde blandt bønder, han forstod bøndernes vanskeligheder under landbrugets omlægning. En omstillingsproces, der krævede mod, indsigt, selvstændig stillingtagen og fremfor alt ny viden. Her kan blot peges på den faglige litteratur og møder omkring sukkerroedyrkning og husdyravl. Det krævede overblik og fremsynethed, når nye kontrakter skulle undertegnes. (2) Hvem var nærmere til at klare den mere teoretiske regnskabsside af sagen om ikke netop læreren. Lærerens centrale position understreges endvidere af, at det var ham, der besluttede tidspunktet for roeferieme, nemlig når det efter børnenes manglende fremmøde kunne konstateres, at roerne var tjenlige de fleste steder (se s.50). Skolen var ikke en isoleret institution. Børne- og voksenlivet ikke to uafhængige verdener. Skolen var en del af landbosam-

fundet, hvis behov skolen måtte tage vare på. Mange træk har understreget denne skolens centrale placering i samfundet, og at almueskolen ikke blev anset som en fjendtlig statsinstitution. Lærerne på Møn bekendte sig i meget vid udstrækning, ligesom den øvrige befolkning, til Venstres politik, og det, at lærerne ved flere lejligheder gik imod statsmagtens øverste tilsynsmand indenfor området - provst Hjort, og at de indsendte klager til ministeriet, har yderligere været en medvirkende årsag til, at læreren blev betragtet som en person, der hørte til i befolkningen. Skolen var dermed i langt højere grad at identificere med læreren end med staten.

I debatten omkring Friskolen kontra Statsskolen blev det hævdet, at mange statsskolelærere underviste på samme linie som friskolelærerne,⁽³⁾ kun måtte de lide den tort at skulle manuducere ud fra statens regler. Regler, der ofte blev betragtet som hæmmende, men som vel også de dygtigste lærere har evnet at moderere.⁽⁴⁾

Friskolelærerne var de første, der formulerede den tanke, at lærernes allervigtigste opgave var at få eleven til at forstå, at *han* eller *hun* var noget, *nemlig sig selv*. Men også den offentlige skole gennemtrængtes af denne friskolens tankesæt, tydeligt fremmet af kræfter udenfor skolen, nemlig regeringens forsøg på at hindre, at skolestuerne blev anvendt som lokaler til afholdelse af foreningsmøder og regeringens Mundkurvscirkulære, der forbød lærerne at deltage i oppositionelle politiske møder. Intet har vist undermineret tilliden til statsskolens myndigheder som netop Mundkurvscirkulæret. At frarøve en befolkningsgruppe den frie meningsdannelse og følgende ytringsfrihed vakte forargelse - naturligvis blandt den udprægede Venstrebeholdning på Møn, (se s.14), men også i Bårse herred kan der ses at have været stor modstand mod regeringens cirkulære.⁽⁵⁾ Ydermere er der fra Bårse herred en lang række sager, hvor man trods regeringens forbud afholdt eller forsøgte at holde møder i skolerne vel vidende, at det kunne føre til straffesager af forskellig art.⁽⁶⁾

Befolkningens respekt for statsmagten og dens repræsentanter var ikke længere selyfølgelig. Forfatningskampen krævede aktiv stillingtagen og tvang landbefolkningen ind i flere interesseområder end hidtil.

Vakte de to ovennævnte cirkulærer således modstand, så ses der derimod ingen direkte befolkningsmodstand, da regeringen i 1889 gennem nye retningslinier skærpede forsømmelsesreglerne. *At forsømmelseniveauet faldt meget betydeligt i samme år, som de nye regler blev iværksat, må betyde, at der simpelthen ingen stor modstand var overfor dette krav.* Og at der allerede i 1889 var blevet oparbejdet en forståelse for betydningen af en regelmæssig skolegang, og at regeringens cirkulærer blot gav stødet til, at forældrene i langt større udstrækning end tidligere lod børnene søge skolen de fastsatte dage.

Udtryk som: *Tiden kræver Oplysning, Tiden fordre at børneskolens niveau højnes, Nutiden fordre ...* o.l. er noget, man gang på gang træffer på, uden at det nærmere konkretiseres, hvad dette tidsbegreb dækker. Det er samtidig karakteristisk, at der ikke kræves adgang til eksamenskoler. Det er altså ikke den personlige anerkendelse, der kunne ligge i et eksamenspapir, man er ude efter, men kort og godt et bedre skolemæssigt grundlag for at kunne klare dagligdagen i landbosamfundet med dets nye krav.

Debatten omkring etableringen af fortsættelsesskolerne og enkelte læreransøgninger om støtte til aftenskolen viser tydeligt, at mange lærere og enkelte sogneråd var opmærksomme på, at der var et sådant misforhold mellem den samfundsmæssige udvikling og befolkningens kundskabsmæssige niveau, og at de var villige til at

bringe betydelige ofre for at imødekomme et udtalt behov i befolkningen. At det ikke blot var en kulturel elites talemåde eller tomme, men velegnede vendinger i et ansøgningsøjemed om amtstilskud, at der var et undervisningsbehov, vidner de unges tilslutning til aftenskolerne om, sammenholdt med, at de voksne i 1890'erne lod børnene søge skolen mere regelmæssigt end nogensinde tidligere.

Aftenskolen i dens form var ikke egnet til at give dens deltagere social prestige, idet denne skoleform ikke var underlagt noget tilsyn, ligesom der heller ikke blev foretaget kontrol-eksaminationer af deltagerens indlæring. Indholdet og formen kunne ganske bestemmes af læreren og dennes fornemmelse af, hvor elev og lærer bedst kunne mødes i et frugtbart arbejde. På en meget sigende og nøgtern måde noterede en af deltagerne i 1883 sit indtryk af aftenskolen således: »... der var flere i aftenskole, end der kunne være på bænken ... det lader til, at der kommer fler og fler i aftenskole.(7) Tilslutningen til aftenskolen blev af et meget betydeligt omfang i denne periode, men skriftlige udsagn fra den menige befolkning, der søgte denne undervisningsform, er der meget få af. Aftenskolen synes at være søgt af en stor tavs del af befolkningen, - af unge, der senere tog på højskole. Men for endnu flere var aftenskolen den eneste mulighed for at supplere børneskolens lærdom i en tid, der krævede øgede skolekundskaber.

Det blev nævnt i indledningen, ligesom det skulle være fremgået af undersøgelsen, at Gunhild Nissens afhandling: Bønder, Skole og Demokrati, har haft stor betydning for udformningen af denne fremstilling. I nævnte værk analyseres befolkningens holdning til børnenes skolegang, men ikke mulighederne for og tilslutningen til en fortsat frivillig undervisning. Med hensyn til børneskolen er det muligt at foretage en sammenligning af resultaterne, for på denne måde at se Bårse- Mønbo provsti i en større sammenhæng.

Hvad børneskolen angår kan der konstateres en meget stor ensartethed mellem forsømmelsesniveauet i Bårse- Mønbo provsti og de af Gunhild Nissen undersøgte områder. I det anførte værk hævder Gunhild Nissen, at de lokale myndigheders holdning til skolen hovedsageligt var bestemt ud fra, »sin pengepung, sine erhvervsvaner og sin egen mening om, hvad der fremmede børnenes oplysningssag.« - Og at landboerne i almindelighed kunne tænke frem på deres børns voksenalv som noget, der ville ligne deres eget.(8) Disse betragtninger kan ikke fuldt ud tiltrædes ud fra denne undersøgelse, hvor der - i modsætning til Gunhild Nissens værk - også er blevet foretaget en analyse af befolkningens holdning til de frivillige undervisnings-tilbud udover den skolepligtige alder.

Landbosamfundet ændredes betydeligt i denne periode. Der blev i langt højere grad end tidligere krævet bedre skolekundskaber, personlig stillingtagen og selvstyre i de lokale organer. Tidens hele udvikling, - behov for regnskabsføring i bedriften, i mejerier og brugsforeninger samt en mere udpræget trang til at kunne kontrollere sin løn, krævede større regnekundskaber. Kontakt med fremmede foredragsholdere, - tidens mange udformede adresser og ikke mindst en brevveksling med udvandrede familiemedlemmer, har gjort det mere påkrævet end nogensinde før at kunne formulere sig skriftligt. Landboernes fremtid var ikke helt så overskuelig som tidligere.

Erhvervsvanerne ændredes ikke i en for skolen gunstig retning i perioden. Spørgsmålet er, om der nogensinde tidligere havde været så meget brug for børnenes arbejdskraft som netop i disse år. De stigende kommunale udgifter til skolevæsenet

var næppe heller et udslag af bedre økonomiske kår, idet de gunstigere landbrugs-konjunkturer i midten af 1890'erne næppe kan have påvirket tendensen nævneværdigt i denne periode. Ifølge mange sognerådsudtalelser blev kommunalbudgetterne tillige hårdt belastede efter 1892, da loven om alderdomsforsørgelse trådte i kraft.(9)

De erhvervsmæssige og økonomiske forhold var således meget ugunstige for tilslutningen til skolerne. Det skulle samtidig være fremgået, at det ikke var skolemyndighedernes krav om og påpegning af, at børnene havde nytte af at søge skolen mere regelmæssigt, der var det afgørende for tilslutningen til skolevæsenet; men *derimod et i befolkningen erkendt behov for nødvendigheden af de grundlæggende skolekundskaber, vundet ved selvstændig erfaring og personlig overbevisning.*

Den udvikling, der kan ses i befolkningens holdning til skolevæsenet, har klart understreget en sammenhæng med samfundsudviklingen - politisk såvel som erhvervsmæssigt. Den politiske udvikling må tillægges en stor betydning for, at befolkningen nåede frem til en mere aktiv holdning end nogensinde tidligere. Respekten for statsmagten og dens repræsentanter var ikke længere selvfølgelig, borgerpligterne ikke længere entydige. Landboen udkæmpede en kamp for *egne og lige rettigheder*, og parallelt hermed blev autoriteternes magtposition og prestige gradvist nedbrudt. Den skolemæssige effekt heraf blev en stadig større opbakning bag skolen i erkendelse af, at en regelmæssig og grundig skolegang var et nødvendigt middel til større frihed. Set fra oven havde landbefolkningen tidligere taget sig ud som en almue, der end ikke kunne deles i individer. Først med disse folks egen godtagelse af sig selv, ændredes denne opfattelse gradvist.

Landboerne blev i dette tidsrum tvunget til et opbrud fra landbosamfundet eller ind i en storstilet omstillingsproces. Påvirkninger fra alle sider trængte sig på. Godsejernes behov for arbejdskraft og politisk opbakning (valgtryk). Agitation fra den fremvoksende arbejderbevægelse, Indre Mission og grundtvigianisme, bøndernes organisation i mejerier, brugsforeninger og forsamlingshuse, politiske møder i hobetal, for blot at nævne nogle af de mere markante påvirkninger, som befolkningen blev udsat for. Det gjaldt om at have autoriteten inde i sig selv for ikke at blive rendt over ende. Mere end nogensinde tidligere følte den enkelte på sin egen krop, at de hidtidige kundskaber ikke slog til. Da skoleloven fræmkom i 1814, var den epokegørende for sin tid. I slutningen af det 19. århundrede var der kun sket ganske få ændringer. Denne skolelov var tilfredsstillende i et stillestående samfund, men ikke i et landbosamfund, der udviklede sig på alle områder.(10) Da der under den skærpede politiske kamp ingen udsigter var til, at loven blev ændret, tog befolkningen selv initiativet til at udnytte de skolemuligheder, der var, eller oprettede supplerende eller alternative skoleformer i bevidstheden om, at *tiden krævede flere skolekundskaber end dem, mange af de voksne var i besiddelse af.*

Den politiske og erhvervsmæssige udvikling befordrede således, at landboen ikke længere anså autoriteternes, lovgivningsmagtens, godsejernes og de lokale skolemyndigheders fortolkninger som entydige. Landboen var blevet moden til en dialog, til en mere direkte deltagelse i det omgivende samfund og til en mere selvbevidst indretning af sin egen tilværelse. Det er i perspektivet af denne komplicerede udvikling, at den øgede tilslutning til skolen skal ses.

Bilag 1-3.

Bilag 1.

BEFOLKNINGSANTAL PÅ MØN INDENFOR HVER ENKELT KOMMUNE

Kommune	År 1880		År 1901	
	befolk- n. ialt	heraf sk. pl. børn	befolk- n. ialt	heraf sk. pl. børn
Stege Landdistrikt ¹⁾	173	?	185	48
Stege Landsogn	1963	329	2625	430
Kjeldby	1281	164	1250	198
Elmelunde	915	153	846	126
Borre	1178	199	1260	199
Magleby	1444	175	1386	228
Damsholte	2094	333	1981	301
Fanefjord	2353	355	2356	366
Nyord	341	58	356	47
ialt	11742	1766	12254	1943

1) Stege Landdistrikt hørte indtil 1872 under købstaden, men havde herefter kun fattigvæsen og alderdomsunderstøttelse sammen med byen. Børnene gik derimod i Udby skole i Stege Landsogn, indtil der i 1894 byggedes en skole i distriktet. Indbyggerantallet i Stege by var i de anførte år henholdsvis 1931 og 2245.

Kilde: Trap og skoleberetninger.

Bilag 2.

BEREGNING AF DET SAMLEDE ANTAL SKOLEPLIGTIGE DAGE
EFTER ÅR 1893

Her er foretaget bergning af de skolepligtige dage for årene 1891 og 1892 for at kunne sammenligne dageantallet med de opgivne tal for samme år. Hovedformålet med denne kontroludregning er at undersøge beregningsmetodens anvendelighed.

Eksempel 1: Borre skole, år 1891 *opgivet antal* af besøgte skoledage = 6633 + forsømte dage 394 = 7027 skolepligtige dage.

Beregnet tal: ialt årlige skoledage $\frac{250 \times 56}{2}$ børn = 7000 (= en fejl pct på + 0,4)

Eksempel 2: Borre skole år 1892, *opgivet antal* 7731 + 544 forsømte dage = 8275.

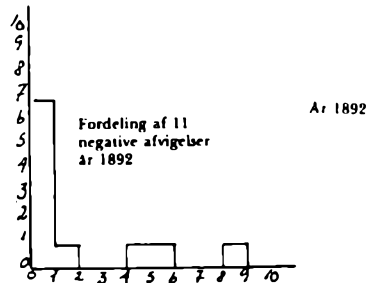
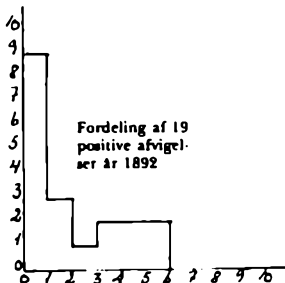
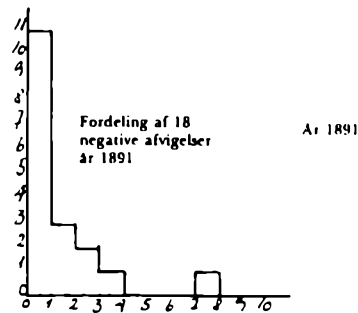
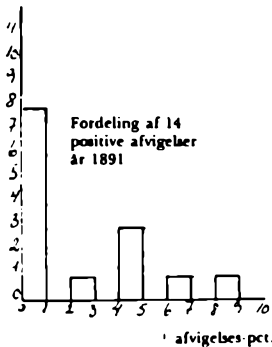
Beregnet tal: ialt årlige skoledage $\frac{257 \times 65}{2}$ = 8353 (= fejl pct. på + 0,9)

Delingen med 2 i beregningsmetoden skyldes, at børnene kun gik i skole hveranden dag.

I 1891 var forsømmelsesprocenten ved opgivet tal 5,6 ved beregnet tal 5,62.

I 1892 var forsømmelsesprocenten ved opgivet tal 6,6 ved beregnet tal 6,5.

AFVIGELSERNES FORDELING I MØNBO HERRED. Alle 33 skoler er undersøgt
I 1891 var der ét tilfælde og i 1892 to tilfælde uden afvigelser

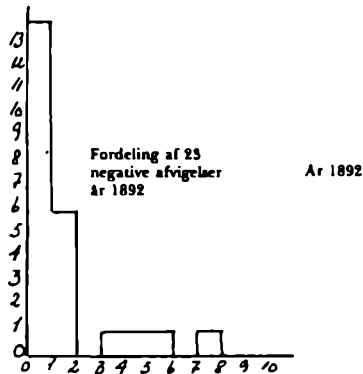
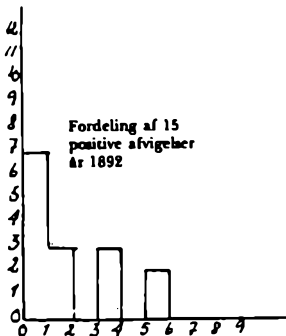
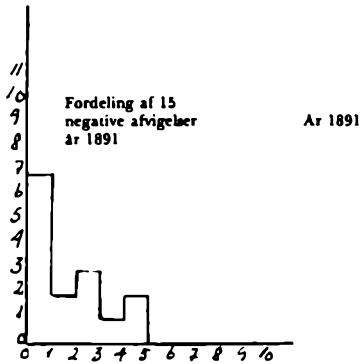
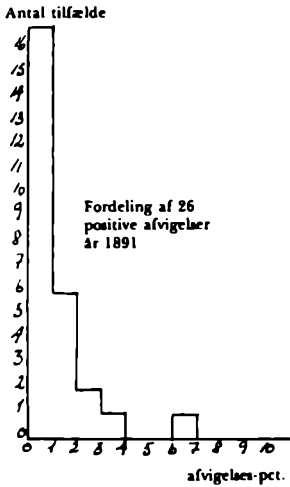

Kommentar: Der er ingen speciel tendens i afvigelserne, og det er ikke de samme skoler, der i de to år tegner sig for en henholdsvis negativ eller positiv afvigelsesprocent. Afgivelserne fremkommer ved, at en skoles klasser givetvis ikke har haft det samme antal dage. (se Gunhild Nissen s. 245) Afgivelserne i de to herreder her undersøgte er en smule større på Møn end i Bårse herred, men det kan ikke fortegne det generelle forsømmelsesniveau.

AFVIGELSERNES FORDELING I BÅRSE HERRED.

Alle 43 skoler er undersøgt.

I 1891 var der to tilfælde og i 1892 fem tilfælde uden afgivelser

Ved sammenlægning af alle afvigelsesprocenterne - henholdsvis negative og positive delt med antal tilfælde få's nedenstående resultater.

	ant.tilfælde uder udsving	positive	negative
Bårse herred 1891	2	$\frac{29,6}{26} = +1,15\%$	$\frac{25,5}{15} = +1,7\%$
1892	5.	$\frac{28,8}{15} = +1,92\%$	$\frac{33,3}{23} = +1,45\%$
Mønbo herred 1891	1	$\frac{33,6}{14} = +2,4\%$	$\frac{24,5}{18} = +1,36\%$
1892	2	$\frac{35,4}{19} = +1,86\%$	$\frac{23,2}{11} = +2,11\%$

Bilag 3.

DE SAMLEDE FORSØMMELSER I ABSOLUTTE TAL OG I PROCENT

Mar.

År	ant.pl. skoledg.	forsømmelser		forsømmelser					
		ialt	pot.	p.gr.a. sygd. pot	med lov- lig grund		uden lov- lig grund		
1880	212733	25255	11,9	9475	4,5	9843	4,6	5937	2,8
81	208025	29124	14,0	6796	3,2	17165	8,3	5163	2,5
82	191913	29855	15,5	10874	5,7	12569	6,5	6412	3,3
83	210003	26205	12,5	9235	4,4	11264	5,4	5707	2,7
84	212700	30468	14,3	9192	4,3	13925	6,5	7351	3,5
85	210488	28324	13,5	7235	3,4	11512	5,5	9577	4,6
86	210123	24948	11,9	5995	2,9	12203	5,8	6750	3,2
87	214726	27301	12,7	7493	3,5	13313	6,2	6495	3,0
88	204773	37277	18,2	7517	3,7	21865	10,7	7895	3,8
89	223419	31072	13,9	10659	4,8	12793	5,7	7620	3,4
90	226007	24520	10,8	10554	4,7	6642	2,9	7324	3,2
91	222858	21604	9,7	9347	4,2	5886	2,6	6371	2,9
92	219518	21469	9,8	10288	4,7	5298	2,4	5883	2,7
93	227397	23331	10,3	11389	5,0	6458	2,8	5484	2,4
94	209513	16633	7,9	7595	3,6	3544	1,7	5494	2,6
95	209580	19684	9,4	7991	3,8	6719	3,2	4974	2,4
96	210516	15525	7,4	7965	3,8	2488	1,2	5073	2,4
97	200026	17683	8,8	9011	4,5	3620	1,8	5052	2,5
98	199988	16982	8,5	8334	4,2	3422	1,7	5226	2,6
99	199943	17479	8,7	9250	4,6	4558	2,3	3671	1,8
1900	209931	16468	7,8	9115	4,3	3446	1,6	3917	1,9

Bårse herred.

1800	359110	64176	17,9	22604	6,3	32665	9,1	8907	2,5
81	346073	59797	17,3	17912	5,2	33061	9,6	8827	2,6
82	355419	56313	15,8	17622	4,9	29388	8,3	9303	2,6
83	358903	53202	14,8	19299	5,4	25956	7,2	7947	2,2
84	340024	45402	13,4	14496	4,3	24958	7,3	5948	1,8
85	365754	47296	12,9	15671	4,3	24857	6,8	6768	1,8
86	372562	57669	15,5	15943	4,3	34742	9,3	6984	1,9
87	358109	44774	13,3	16495	4,6	25550	7,1	5729	1,6
88	353009	62754	17,8	16426	4,7	39358	11,2	6960	1,9
89	361552	48185	13,3	17003	4,7	23872	6,6	7310	2,0
90	347380	45370	13,1	19889	5,7	16067	4,6	9414	2,7
91	346216	46173	13,3	18011	5,2	18428	5,3	9634	2,8
92	355362	43710	12,3	20416	5,7	14850	4,2	8444	2,4
93	342558	42973	12,5	19462	5,6	16868	4,9	6643	1,9
94	344591	34527	10,0	16196	4,7	10848	3,1	7484	2,2
95	329553	35258	10,7	13145	4,0	14846	4,5	7267	2,2
96	327348	30619	9,3	13137	4,0	9989	3,1	7493	2,3
97	318165	33788	10,6	15975	5,0	10274	3,2	7539	2,4
98	301098	30571	10,2	13387	4,4	9149	3,0	8035	2,7
99	305313	28589	9,4	11670	3,8	10216	3,3	6703	2,2
1900	309649	27074	8,7	12996	4,2	7379	2,4	6699	2,2

FORTEGNELSE OVER ANVENDT ARKIVMATERIALE OG LITTERATUR

UTRYKT MATERIALE

KIRKE- OG UNDERVISNINGSMINISTERIET 2. KONTOR, RIGSARKIVET.

Skoleberetninger, Præstø amt, Bårse-Mønbo provsti 1879-1900.
Skemaer over udgifterne ved gennemførelse af skolelovsforslaget 1884-85. Præstø amt.
Reguleringssummer for lærerembederne 1887.
Offer og Accidenser, Præstø amt 1883-92.
Uddrag af indberetninger fra Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1886-1902.
Aftenskolesager: Brevbog 1894, brev nr. 46 og 269.
Aftenskolesager: Brevbog 1895, brev nr. 4046-66 cirkulære til Fremme af Aftenskoleundervisningen på Landet.
Aftenskoleindberetninger: journal XX 1895 sag nr. 1476
Aftenskoleindberetninger: journal YY 1896 sag nr. 1550.
Aftenskoleindberetninger: journal ZZ 1897 sag nr. 1459.
Aftenskoleindberetninger: journal ÆÆ 1898 sag nr. 549.
Aftenskoleindberetninger: journal ØØ 1899 sag nr. 576.
Aftenskoleindberetninger: journal AB 1900 sag nr. 576.
Svar og udtalelser vedr. cirkulæret af 7. dec. 1892 angående fortsættelsesskoler, journal TT sag nr. 1565.
Regler for vogterforsømmelser: journal Ø 1873 sag nr. 302.
Præstø Amtsskoledirektions cirkulære af 29. jan. 1875 journal BB sag nr. 123.
Mønske læreres klage over forsømmelsesregler 1894 journal VV sag nr. 442.

PROVSTEARKIVET. LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND.

Journal for ank. og afsendte breve Bårse herred 1892-99.
Journ. for ank. og afsendte breve Mønbo herred 1880-95.
Korrespondancesager 1880-1900, Bårse- Mønbo provsti.
Skolevisitatsbøger for Bårse-Mønbo provsti 1881-1927.

PRÆSTØ AMTSARKIV. LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND.

Præstø Amtsskoledirektions Forhandlingsprotokol 1857-1903.
Præstø Amts Skoleråds journal C 1875-1882.
Præstø Amts Skoleråds journal D 1882-1887.
Præstø Amts Skoleråds journal E 1888-1898.
Præstø Amts Skoleråds journal F 1898-1908.
Præstø Amts Skoleråds kopibøger 1879-1900.
Præstø Amtsråds journaler 1880-1900.

Aftenskolesager ligger i Skolerådets journalsager nr. 32, fra år 1882 og fremefter.
Magleby Fortsættelses- og realskole vedr. er samlet under Skolerådet J.E.nr. 47.
Damsholte Fortsættelsesskole vedr. er samlet under Skolerådet F. nr. 48.
Damme Fortsættelsesskole vedr. Amtsrådets journaler 1893-96 sag nr. 12.

KOMMUNALARKIV

Stege Landsogns arkiv. Landsarkivet for Sjælland.
Skoleprotokol for Stege Landsogn. 1880-1903.
Valgprotokol for kommunalvalg 1894-1933.
Skolekommissionsprotokol for Stege Landsogn 1889-1950. Beroende på Magleby Alderdomshjem.
Embedsbog for Udby skole 1901-20. Beroende på Magleby alderdomshjem.
Skolebog for Udby skole 1882-1906. Beroende på Magleby alderdomshjem.

PRIVAT MATERIALE.

Udskrift af Elmelunde Friskoles Forhandlingsprotokol. Beroende hos K. Winter, Elmelunde.
Helene Dideriksens Dagbøger 1875-1887. Renskrevet og beroende hos dr. phil. Aa. Kamp.
Brev af 31. marts 1976 fra Ruth Bojsen-Møller angående Rødkilde Friskole. Oplysninger fra Frede Bojsen: Rødkildebog.
Brev af 7. april 1976 fra Stege Sukkerfabrik angående Sukkerfabrikkens pøgeskole. Karl Nielsen: Kladder til Manuskript, omhandlende Magleby private Realskoles historie. Beroende hos Anders Monrad Møller.

ANDET MATERIALE.

Brev fra Jens Jørgensen, Nyborre Friskole, til mejeriforpagter Burchardi af 18. oktober 1881. Landsarkivet for Fyn.
Møns Arbejderforenings Forhandlingsprotokol 1864-90, beroende på Møns Museum.

TRYKT MATERIALE.

Aftenskolebogen, Haandbog for Aften- og Ungdomsskoler. Holstebro 1932. red. lærer Nielsen, Overlund.
Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker 1872-1922. uda. af P. Drachmann og L. Estrup, Kbh. 1922.
Ankerstrøm, A. Friskolen gennem hundrede år I-III. Odense 1946-1949.
Bang, J.L. De i Danmark i aaret 1881 mødte Rekrutteres færdighed i læsning, skrivning og retskrivning i Modersmålet som et bidrag til bedømmelsen af oplysningens standpunkt. Militært Tidsskrift 11. årg. 1882, Kbh. 1882.
Bagge, P. anmeldelse af Gunhild Nissen: Bønder, Skole og Demokrati. Historisk Tidsskrift 1974.
Beretning om Danmarks lærerforenings III. alm. Skolemøde...i København 1886.
Beretning om Danmarks lærerforenings IV. alm. Skolemøde...i København 1893.
Beretning om Danmarks Lærerforenings V. alm. Skolemøde...i København 1899.
Beretning om Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere 1884-1889. Kbh. 1889.
Beretning om Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere 1889-1898. Kbh. 1898.
Birkedal, Vilh. Personlige oplevelser i et langt Liv. Kbh. 1890.
Bjørn, Claus. anmeldelse af G. Nissen: Bønder Skole og Demokrati. Fortid og Nutid 1974.

- Bojsen, Frede. Af Møns historie. (indtil ca. år 1800) udg. 1905-1926.
- Bojsen, Frede. Politiske Erindringer. udg. af udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie, ved Kristian Hvidt. Kbh. 1963.
- Bojsen, Frede. Rødkilde 1864-70-1918. Dansk Julealbum, 6. årg. 1923.
- Bojsen, P. Budstikkens udgiver, Præsten F.E.Boisens Liv og Levned. Kbh. 1883.
- Christensen, P. Aftenskolen. Vor Ungdom. 1892.
- Danmarks Lærerforenings Medlemsblad, oktober 1894.
- Dansk Biografisk Leksikon. Kbh. 1933-1944.
- Dansk præste- og sognehistorie (personalhistoriske og sognehistoriske og statistiske bidrag til en) 1849-1949. Ved Poul Nedergaard. Kbh. 1954-68.
- Didriksen, Hans. Præsten F.E.Boisen. Arbog for historisk samfund for Præstø amt, 4. årg. 1915.
- Elberling, V. Rigsdagens Medlemmer gennem 100 år. bd. II 1949.
- Elmelunde Friskole 1882-1932. Stege 1932.
- Elmelunde Friskole gennem 75 år, 1882-1957. Stege 1957.
- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark Bd. I (Kbh. 1972).
- Holm, R. Børneskolen, Ungdomsskolen og hvad der bør ligge imellem den. Hjem og Skole, Aarsberetning fra Dansk Skoleforening. 1893.
- Holm, R. Om Aftenskoler på Landet. Samme for år 1894.
- Hvidt, Kristian. Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. Aarhus 1971.
- Højskolebladet 30. september 1881.
- Jensen, P.P. Valgene til Rigsdagen i 80 år. Roskilde 1929.
- Jørgensen, Harald. Skolehistorisk materiale i de offentlige arkiver. Arbog for Dansk Skolehistorie. 1968.
- Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende. Ved C.F.Schwartzkopf 1846-1856. Kbh. 1855-65.
- Larsen, Joakim. Bidrag til den Danske Folkeskoles Historie 1818-1898. Kbh.1899.
- Larsen, Joakim. Danmarks Lærerforening 1874-1899. Kbh. 1899.
- Larsen, Joakim. Meddelelser om forskellige forhold vedr. Skolevæsenet i Danmark. Kbh. 1880.
- Larsen, Joakim. Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssigt fremstillet. Kbh. 1914.
- Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen. Ved H.V.Skibsted 1857-88, fortsat under div. redaktører. Kbh. 1889-1900.
- Lærerne og Samfundet I-IV. Folkeskolens kendte Mænd og Kvinder. Jubilæumsskrift 1814-1914. Red. C. Poulsen og W. Th. Benthin. Kbh. 1913.
- Marquard, E. Frede Bojsen 1841-1926. Nogle Mindeord. Arbog for Præstø amt 1927.
- Markussen, Ingrid. Folkeskolens tilsyn gennem 150 år. Arbog for Dansk Skolehistorie. 1968.
- Møens Avis.
- Møens Folkeblad.
- Nielsen, Karl. Meddelelser om Magleby Realskole og Skolehjem på Møn. Tiåret 1885-1895. Stege 1896.
- Nielsen, L. Meddelelse om Damsholte Fortsættelsesskole. Stege 1895.
- Nissen, Gunhild. Bønder, Skole og Demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. Kbh. 1973.

- Næstved Tidende.
- Petersen, Anders. Skolestatistik, skematisk oversigt over Borger og Almueskolen i Danmark. Kbh. 1887.
- Samme for 1897.
- Pinholt, J.G. Aftenskoler. Vor Ungdom. 1896.
- Politikens Danmarks Historie, red. J. Danstrup og Hal Koch. (bind 12)
Pol. forlag 1965.
- Rigsdagstidende.
- Salomonssen, P. Den politiske magtkamp 1866-1901 (1968).
- Simonsen, Cederfelt de. Betænkning angaaende Aftenskoleundervisningens betydning udarbejdet på grundlag af forskellige erklæringer fra Højskoleforstandere, Skoletilsynsmænd og Formanden for Dansk Skoleforenings Bestyrelse.
Randers 1895.
- Skovmand, Roar. De folkelige bevægelser i Danmark. 1951.
- Skovmand, Roar. Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892. Kbh. 1942.
- Skovmand, Roar. Lys over Landet. Træk af arbejderoplysningens historie i Danmark. Kbh. 1949.
- Skovmand, Roar. anmeldelse af G. Nissen: Bønder, Skole og Demokrati.
Arbog for Dansk Skolehistorie. 1973.
- Statistiske Meddelelser 3.rk. bd. 8. 1886.
- Statistiske Meddelelser 3.rk. bd.13. 1894.
- Statistiske Meddelelser 4.rk. bd. 3. 1898.
- Statistisk Tabelværk 5.rk. Litra A nr. 3, år 1901. Kbh. 1903.
- Tabellariske Meddelelser vedr. Borger og Almueskolevæsenet udenfor Kjøbenhavn for Aaret 1893. Kbh. 1895.
- Samme for Aaret 1894. Kbh. 1897.
- Samme for Aaret 1897. Kbh. 1901.
- Thomsen, Niels. Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Kbh. 1972.
- Trier, Herman. Arbejderundervisning. Beretning om Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere 1883-1885. Vor Ungdom 1886.
- Trap, J.P. Kongeriget Danmark. 2.udg. 1872-79, 3.udg. 1898-1906. 4.udg.1929-32
Udtalelser angaaende Fortsættelsesskoler m.m. fra Biskopper og nogle Provster til besvarelse af cirkulæret fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 7. december 1892. Kbh. 1893.
- Øllgaard og Stennese. Statistiske oplysninger om skolevæsenet i Kongeriget Danmark. Kbh. 1887.
- Aarsberetning fra Dansk Friskoleforening. 1888-1900.

ANVENDTE FORKORTELSER

DBL	Dansk Biografisk Leksikon.
Love og Eksp.	Love og Ekspeditioner...(se litteraturlisten)
Møens Folkebl.	Møens Folkeblad.
PA	Provstearkiv.
PA Bårse	Provstearkiv Bårse herred (efterfølgende datoer henviser til breve, der ligger i kronologisk orden)
PA MØN	Provstearkiv Mønbo herred.
P amt Skr.J.	Præstø amt Skoleråds Journal.
P amtsråd J.	Præstø Amtsråds Journal.
Skoleprot.	
Stege Ls.	Skoleprotokol for Stege Landsogn (efterfølgende datoer henviser til sognerådets møder)
RA	Rigsarkivet.
RT	Rigsdagstidende.
Rt.Flt.	Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger.

NOTER:

Indledning.

1. Det følgende bygger på: Den politiske magtkamp 1866-1901. red. Per Salomonson. (1968) og Roar Skovmand: De folkelige Bevægelser i Danmark, ss 64 ff.
2. Godsejer J.B.S.Estrup, (1825-1913) MF 1854-55, af landstinget 1864-1913, Indenrigsminister 1865-69, konseilspræsident 1875-94.
3. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst Bd.I ss 212ff.
4. Et provsti, fordi det udgør en skoledirektions administrations område. Bårse Mønbo provsti er ikke helt sammenfaldende med herrederne af samme navn. Provstiet omfatter Møn — øen Bogø, og Bårse herred + Kastrup sogn fra Hammer herred. Når der i det følgende henvises til områderne, er de nævnte undtagelser indeholdt deri.
5. Skema efter Gunhild Nissen: Bønder, Skole og Demokrati, s.25. Der henvises yderligere til Ingrid Markussen: Folkeskolens tilsyn gennem 150 år, en orientering. Arbob for Dansk Skolehistorie 1971 ss. 29-43.
6. se f.eks. PA Bårse 16.dec.1880, 22.april 1885, 30.dec.1889. J.M.L.Hjort (1824-1899). I årene 1853-59 deltog han i udgivelsen af »Ugeskrift for den Evangeliske Kirke i Danmark«, hvor han især bekæmpede den grundtvigske retning. Til sin død følte han sig som discipel af den Mynster-Martenske Skole, jvf. Bjørn Kornerup i DBL. Se iøvrigt Nedergaard: Dansk præste- og sognehistorie 1849-1949 bd.II ss 756ff.
7. Se kopi af skoleberetningerskema i Gunhild Nissen: Bønder, Skole...a.a.s.20f.
8. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970, bd.II s.902.
9. Se note 4.

Kapitel 1.

1. Nu Storstrømsamtet.
2. Trap og Skoleberetninger.
3. Her og i det følgende, hvor intet nærmere er angivet, er kilden div. udgaver af Trap.
4. Saftstationerne placeredes i Damsholte, Fanefjord, Kjeldby og Borre. I kampagnen beskæftiges o. 500 mand ekstra. Ved første kampagne i 1884 leveredes 500 t roer fra 680 ha.
5. Trap tal fra 1890.
6. Møens Folkebl. 26. juni, 7. aug., 31. okt., 1. nov., 5. dec. 1883. Til foredragsmødet i nov. om sukkerroedyrkning med efterfølgende afprøvning af redskaber mødte o. 600 mand. Dette må ses som et udtryk for, at der var stor interesse for oplysningsarbejdet.
7. ibid. 20. juni 1885, avisen bringer referatet fra bladet »Sukkerroedyrkeren«.
8. DBL og Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker 1872-1922, s.51.
9. Statistiske Meddelelser. Der var to valg i 1881, det første d. 24.5. Ved dette valg opstillede en anden venstremand Hans Fog ved siden af Bojsen, stemmerne fordelte sig med 645 til Bojsen og 395 til Fog. FV. = Det forhandlende Venstre. VR. = Venstrereformpartiet. H. = Højre. I tallene er medregnet Stege Købstad og i 1901 øen Bogø. Året 1901 er medtaget for at vise en tendens. Bojsen opstillede ikke ved dette valg.
10. Frede Bojsen: Politiske Erindringer. udg. 1963. ss.127 og 531.
11. Møens Folkebl. 26. april og 14. juni 1885.
12. ibid. 11. maj 1885.
13. ibid. 28. april og 11. maj 1885.
14. ibid. 27. juni 1885. Mødet blev genstand for megen debat i Møens Folkebl. og i Møens Avis, debatten er et meget oplysende skoleeksempel på, hvor forskellig en højre- og venstreavis så på et ministerielt cirkulære. Se Møens Folkebl. 23. og 26. juni og Møens Avis 19., 22., 24., 25., 27. og 30. juni.
15. Møens Folkebl. 23. okt. 1885. På Danmarks Lærerforenings møde i aug. 1886 spores ingen misstemning imod regeringen, jvf. Beretning om Danm. Lærerforenings III alm. skolemøde 1886.
16. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen a.a.s.902. I 1870 anslås avisen at have et oplagstal på 250 - i 1901 på 450.
17. Frede Bojsen: Pol. Erindringer a. a. s. 401.
18. Møens Avis april 1895.
19. Møens Folkebl. d. 12., 16. og 27. oktober 1883. Provst Hjorth var sognerådsformand i resten af perioden. Ifølge avisen skulle provsten have udtalt, at han hellere ville tage forflyttelse end vige pladsen som sognerådets formand. Negergaard: a.a. s. 756 ser provstens stilling som sognerådsformand som et udtryk for, at han stod sig godt med befolkningen. Jeg mener derimod, at der er mange træk, der peger på, at Hjorth havde magtfulde tilhængere til at virke for sig, og uden dem var han næppe blevet valgt.

20. Ankerstrøm: Friskolen gennem 100 år. bd.I.ss.126-128. Medlemstallet i de øvrige lokalafdelinger var 304 i den fynske, 180 i den sjællandske, 104 i den østjyske og 100 medl. i den sydjyske.
21. P. Bojsen: Budstikkens udgiver. Præsten F.E.Boisens Liv og Levned. s. 144ff. Faderen skrev i modsætning til sønnerne Boisen-navnet med i.
22. Vilh. Birkedal: Personlige oplevelser i et langt liv. ss. 243 og 251, Møens Folkebl. årg. 1875. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles historie (1899) s. 314.
23. P. Bojsen: Budstikkens...a.a. s. 314f. Budstikken: Et Folkeskrift til Oplysning og Opbyggelse blev udg. af F.E.Boisen 1853-79.
24. Nedergaard: a.a. s.449.
25. PA Møn 19. dec. 1882, herudover løste 4 gårdmænd og 1 parcelist sognebånd til ham.
26. Nedergaard: a.a. s. 690.
27. Roar Skovmand: De Folkelige Bevægelser a.a. s.50f og Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892, s. 160.
28. Dansk Julealbum 1923, s. 12, og Roar Skovmand: Folkehøjskolen...a.a.s.442.
29. Møens Folkebl. 5. feb. 1885.
30. Johan Henrik Andersen (1840-1909) udd. på Jelling seminarium, lærer på Gjedved Højskole og seminarium fra 1862-1874.
31. Roar Skovmand: De Folkelige Bevægelser a.a. s. 105f.
32. P.amt.Skr. J.D. nr. 16 og 321.
33. Roar Skovmand: Folkehøjskolen...a.a. s. 335.
34. Møens Folkebl. 30. okt. 1884. I de første 5 halvårige kurser blev skolen søgt af henholdsvis 3, 3, 4, 7 og 7 elever. Nogle af kvinderne opholdt sig på skolen i 2 å 3 halvår og tog derefter plads som lærerinder.
35. Møens Folkebl. 8. jan. 1885.
36. Love og eksp. 1. juni 1886, her henvises til Min.skr. af 27. maj 1886. Der fremkom i de følgende år en lang række sager angående overtrædelser. Og endelig d. 19.3.1889 fandt ministeriet sig foranlediget til at udsende skærpede regler (se iøvrigt s.100).
37. Trap og Skoleberetninger RA.
38. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika. Hele amtet havde et udvandringstal på 10.111 og lå dermed på den 5.højeste plads for udvandring i årene 1868-1900, højest lå Maribo amt med et udvandringstal på 13.550.
39. Bårse herred var politisk delt i 4. og 5. valgkreds, henholdsvis under Præstø og Vordingborg.
40. Nedergaard: a.a. s. 691ff. Frederik Zeuthen blev i 1901 formand for Indre Mission.
41. PA Bårse 21. nov. 1887.
42. Nedergaard: a.a. s. 712f.
43. Hertil kommer nogle administrative indgreb, der i det følgende nærmere vil blive redegjort for.
44. Der foretages en generalisering af Venstre og Højre. Der var forskellige opfatelser indenfor disse grupper, men de udelades her.

45. Det følgende bygger på Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 336ff.
46. Møens Folkebl. 22.-29. sept. og 22. nov. 1875.
47. Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 361ff.
48. Skemaer over Udgifter ved gennemførelse af Skolelovsforslaget 1884-85. RA.
49. Gunhild Nissen: Bønder, Skole...a.a. s. 108, I merløse-Tuse provsti var der åbenbart kun et sogneråd, der gjorde sig denne ulejlighed.
50. PA Bårse 13. okt. 1887. Et lignende tilfælde ses den 23. feb. 1888, hvor en lærer fra Bårse søgte et andet embede. Her fremføres: »...han er for god til at skubbes til Side fordi han er Højremand.« En Sogneraadsformand oppe i Nærheden af Sorø, hvor han agtede at søge Embede, kaldte ham uden videre ind i sit Soveværelse og spurgte, om han var Venstre, da det ellers ikke kunne nytte ham noget.«
51. Lærer i Rekkende, Allerslev sogn.
52. Lærer i Dyrlev, Beldringe sogn.
53. Præst i Allerslev.
54. PA Bårse 20. nov. 1887.
55. ibid. 7. nov. 1887.
56. PA Møn 15. aug. 1885. Det, at et så stort antal som 106 familiefædre og enker underskrev adressen, må indebære, at der har været nogle af underskriverne, der ikke har haft børn i skolen. Lærer Emil Petersen afholdt aftenskole og stod for foredragsforeningen. Læreren har altså været anset som en betydningsfuld person rækkende ud over det at være lærer for børnene. Ved denne ansøgning ligger endvidere et brev fra sognepræsten, at der cirkulerede det rygte, at sognerådet var kommet til at indstille en højremand som nr. 2, hvortil præsten karakteristisk for stemningen anførte «... det morede mig utroligt.«
57. Emil Petersen blev indstillet som nr. 1 i Sprove PA Møn 15. sept. 1885, PA Bårse 28. sept. 1885, ibid. 10. jan. 1887, alle afslået.
58. Beretning om Danm. Lærerforenings 4. alm. skolemøde 1893, s. 104.
59. Det følgende bygger på Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 485ff.

Noter til kapitel 2

1. Øllgaard & Stennese: Skolevæsenet i Danmark 1880 s.III. Offer = bidrag i kirken ved højtidene, accidencer = bidrag til læreren for kirkelige særtjenester f.eks. dåb, bryllupper o.l.
2. Dette var tilfældet i Holbæk amt, se Gunhild Nissen: a. a. s.32.
3. Skoleberetninger RA 1893-1900.
4. Incl. specielle udgifter er forskellen i stigningsprocenten endnu mere udpræget, nemlig 67 pct. i Bårse herred og 117 pct. på Møn.
5. Loven skulle træde i kraft 1. januar 1901, men de specielle udgifter i begge herreder i 1899-1900 tyder på, at der er oprettet nye embeder p.gr.a. den nye lov.
6. Udgifterne pr. skolepligtigt barn i hele Bårse-Mønbo provsti ligger i 1890erne betydeligt over udgifterne i Merløse-Tuse provsti, der i tiden 1895-99 er beregnet til at udgøre 16 kr. Se Gunhild Nissen: a. a. s. 32.

7. Hertil kommer, at der på Møn var en betydelig privatundervisning. Hvor stort et bidrag, befolkningen selv har ydet, er det kun i enkelte tilfælde muligt at oplyse om, men hvis, ville det vise sig som et endnu større bidrag pr. skolepligtigt barn på Møn.
8. Skoleprotokol for Stege Landsogn 1880-1903.
9. Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 446.
10. Skoleberetninger RA, i lov af 8. marts 1956, § 1, hed det: at når børnene i en skole med én lærer i et år, regnet fra 1. jan., var over 100, skulle der oprettes et nyt embede.
11. Skoleprotokol for Stege Landsogn 4. november 1880.
12. PA Møn 4. januar 1881.
13. ibid. 21. juli 1882.
14. Skoleprot. Stege Ls. 6. juli og 5. oktober 1882.
15. Skoleberetninger RA.
16. PA Møn 9. juni 1881, adressen var underskrevet af 8 gårdmænd, 4 husmænd, 3 håndværkere, 1 styrmand, resten uoplyst stilling.
17. Skoleprotokol for Stege Landsogn 5. maj 1881.
18. ibid. 30. marts 1885 og 30. juni 1885.
19. ibid. 6. juni 1889. Det fremgår af Møens Folkeblad 1886, at sukkerfabrikkens arbejdere havde organiseret sig i et Byggeforeningsselskab for at kunne erhverve sig ejendomme på billige vilkår.
20. ibid. 2. feb. 1893, 8. aug. 1895, 9. april 1898.
21. Udover disse private pøgeskoler med kommunal støtte fungerede der på Rødkilde højskole en privat børneskole fra 1880 med et årligt genns. antal på 7,7 børn, og en privat skole i Tøvelde skoledistrikt 1887-97 med et årligt genns. antal på 8 elever.
22. Skoleprotokol for Stege Landsogn 1880-1903.
23. ibid. 7. feb. 1889 og 4. feb. 1892.
24. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814. (1914) s. 429.
25. Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 354f.
26. Skoleprotokol for Stege Landsogn 3. april 1884.
27. ibid. 1. maj 1884.
28. ibid., regnskab for år 1900.
29. Reguleringssummer for lærerembederne 1887. RA, reguleringssummerne indeholder alle former for indtægter: jordlod, kornløn, brændsel, offer og acc. o.l.
30. Skoleprotokol for Stege Landsogn, 5. sept. 1888.
31. ibid. 7. marts og 4. april 1889.
32. ibid. 8. nov. 1894.
33. Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 448.
34. PA Møn 11. jan. 1893 og skoleprot. Stege Ls. 2. marts og 4. maj 1893.
35. PA Møn 8. nov. 1894, P amt Skr. J.E. nr. 201, 25. jan. 1895.

36. P amt Skr. J.D.nr. 340, 12. aug. 1886, P amt kopibog nr. 423, 26. aug., PA Møn 13. juli 1889, *ibid.* 26. jan. 1897.
37. P amt Kopibog nr. 477, 16. okt. 1886 og PA Møn 2. feb. 1897.
38. PA Møn 2. sep. 1886, P amt Skr. J.E. nr. 201, 25. marts 1891, *ibid.* brev fra kultusmin. 25. jan. 1895. Her kan nævnes 2 lærerinder fra Odder og Nyborre friskoler, lærerinder, der havde været elever på Rødkilde og Nyborre højskoler. Endvidere er der i skoleprotokollen notitser om, at man ville søge i Højskolebladet efter lærerinder.
39. Stege Landsogns Skolekommissionsprotokol 3. jan. 1893.
40. Uddrag af indberetninger fra Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1886-1902 RA
41. Skoleberetninger RA, læreren var kasserer fra 1877 og fremefter, jvf. Møens Arbejderforenings forhandlingsprotokol 1864-90.
42. Skoleberetninger RA.

Kapitel 3

1. Lov af 2. maj 1855 § 1.
2. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 a.a. s. 417.
3. Skoleloven samt en del bekendtgørelser... Kbh. 1882, s. 64, placat af 27. aug. 1818.
4. *ibid.* s. 77.
5. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 a.a. s. 417.
6. Skolelovene samt en del bekendtgørelser... a.a. s. 91.
7. PA og Amtsarkivet.
8. P amts Skr. J.F.nr. 76, og Kongelige recripter og Resolutioner... 7. jan. 1854.
9. Kastrup sogn, Bårse/Mønbo provsti var en del af Hammer herred. Tilladelsen blev givet til Hammer/Thybjerg herreder 3. sep. 1868, til Bårse herred 4. juli 1873, jvf. Love og Eksp. I tilladelsen til Bårse herred er der den trykfejl i Love og Eksp., at tilladelsen blev givet til børn *under 10 dr*, dette stemmer ikke med originalbrevene, der ligger i RA journalsag Ø 302, hvor det påpeges, at kun børn *over 10 dr* måtte udskrives, og dette var reglen, der blev fulgt. I pligtige skoledage giver det, hvis man deler det pligtige antal dage til hver klasse - 123 med 2, ca. 62 dage sommer og vinter.

	vinter	sommer	dage ialt
antal dage for ældste klasse	62	41	103
antal dage for tjenestebørn	62	21	83
antal dage for yngste kl. børn	62	62	124
10. Cirkulæret ligger bl.a. i RA journalsag BB 123. Ordet »vogter« bliver i Præstø amt brugt som synonym for tjenestebørn, ikke tjenstedrenge som anvendt af Gunhild Nissen: a.a. s. 218, idet der er flere eksempler på, at piger også blev udskrevet.
11. PA Bårse 17. feb. 1899.
12. Love og Eksp. Min. Skr. (til Skoledirektionen for Bårse og Mønbo herreder), hvorved en Extraordinair Ordning af Skolegangen i *Bårse herred* midlertidigt tillades på visse vilkaar.

13. PA Møn 9. april 1881.
14. Skoleberetninger RA, Skolen ligger i Snesere sogn. Der er kun anført de år, hvor der var fyldestgørende oplysninger.
15. Skoleberetninger og Skoledagbog for Udby skole 1882-1909.
16. PA Bårse 14. april 1885.
17. Skoleberetninger RA 1880, udsagnet er fra Snesere sogn.
18. PA Bårse 2. nov. 1886.
19. ibid. 28. april 1883, d.v.s. lov om hjemmeundervisning. Loven indebar, at drengen så skulle undervises i hjemmet og møde til forårs- og efterårseksamination i skolen.
20. Lokalmyndighederne = sogneråd og skolekommission. I skolekommissionerne var sognepræsten formand, af de øvrige to medlemmer skulle mindst en af dem derforuden være sognerådsmedlem. Skrivelserne til skoledirektionen er altid udformet af præsten. Der forekommer aldrig eksempler på, at der har været uenighed indenfor skolekommissionerne, men derimod er der ofte divergerende meninger mellem disse og sognerådene. Dette kunne tyde på, at præsterne har haft det afgørende ord i skolekommissionerne.
21. PA Bårse 7. nov. 1881.
22. ibid. 5. nov. 1882.
23. P amt Skr.J.F.nr. 69, brev af 17. dec. 1895, udtalelse til ministeriet angående forsømmelser.
24. PA Bårse 28. nov. 1886, 10. okt. 1889.
25. ibid. 9. dec. 1891, virkelig vogtning dækker kreaturvogtning. Der er eksempler på i PA Bårse 1. maj 1889 og 3. april 1888, at vogtning dækker arbejder som det at være barnepige, at gå til hånde og at vogte gæs.
26. PA Bårse 17. dec. 1891.
27. ibid. 28. dec. 1891 og skoleberetninger RA.
28. PA Bårse 24. nov. 1884 og P amt Skr. Kopibog F. nr. 516.
29. PA Bårse 17. feb. 1899.
30. ibid. 25. april 1900.
31. ibid. 6. aug. 1886 og 7. maj 1888.
32. ibid. 20. sept. 1890.
33. Skoleberetninger 1885 RA.
34. PA Møn 3. juni 1881 og Pamt Skr. Kopibog F. nr. 275.
35. PA Møn 9. nov. 1885.
36. PA Møn 28. juli 1884, 16. okt. 1886, 26. okt. og 26. juli 1886, 9. juli 1887. På lærerforeningens møde i 1886 var der stor forståelse for børnenes deltagelse i roearbejdet, det fremhævedes, at børnene kunne tjene op til 1 kr. om dagen, dette var et hensyn, man ikke uden videre kunne se bort fra. Jvf. Beretning om Danm.s lærerforenings 3. alm. skolemøde s. 57f.
37. PA Møn, Stege Landsogn ændrede i 1885, Fanefjord i 1886, Borre i 1895.
38. ibid. 5. nov. 1889, 29. nov. 1887.
39. ibid. 12. dec. 1889.

40. *ibid.* 10. oktober 1890.
41. P amts Skr. Kopibog G nr. 386.
42. Love og Eksp. 21. juni 1894.
43. PA Bårse 4. sep. 1894. De pågældende sogne, der allerede havde forskoler, var Stege Landsogn, Vordingborg Landsogn og Everdrup sogn.
44. Svar på provst Hjorts opfordring ligger i PA Bårse 10. oktober 1898.
45. *ibid.* 16. januar 1895. I adressen var det hovedsagelig småkårsfolk, der skrev under, der var således 81 husmænd, 19 arbejdsmænd, 21 gårdmænd, 9 indsidere, 9 håndværkere og 21 med uoplyst stilling.
46. P amt Skr. J.E. nr. 629.
47. PA Bårse 31. maj. 1895.
48. Skoleprotokol for Stege Landsogn 7. dec. 1893.
49. Skoleberetninger 1894 RA.
50. P amt Skr. J.E. nr. 201, og PA Møn 21. og 23. jan. 1897.
51. Skoledagbog for Udby skole 31. maj 1889.
52. Ulemperne ved skoler med pogeskoler (se s.44) kan ikke have været baggrunden for at vælge hverandendags skolegang. Det er aldrig anført som begrundelse, og der var forholdsvis få pogeskoler i området.

Kapitel 4.

1. J. Larsen: Skolelovene af 1814, a.a. s. 418ff.
2. Gunhild Nissen: Bønder, Skole... a.a. s. 204f.
3. Denne terminologi anvendes ikke af ministeriet overfor andre områder jvf. Love og Eksp., men ministeriet må have godkendt cirkulæret fra Præstø amt, da dette blev tilsendt ministeriet til underretning og ligger som nævnt i RA journal-sag BB123. (se s.40)
4. Anordningen af 1814 § 17 foreskrev 3,6 og 12 skilling, hvilket i cirkulæret er omregnet til de ovenstående beløb. For vogterforsømmelser foreskrev cirkulæret en begyndelsesmulkt af 18 øre, stigende til 1,50 kr. pr. dag.
5. Trods vanskeligheder med at fortolke sommerferien som en måneds stadig skolegang, tillod ministeriet Sorø amt at anvende laveste takster hvert år fra september. jvf. Gunhild Nissen: a. a. s. 209.
6. Love og Eksp. 21. aug. 1889. Min.Skr. (til skoleudir. for Fjends herred) Fordobling af mulkter skal ikke pålignes hjemmene, dersom det ikke kan påvises, at børnene skiftevis har forsømt skolen for at eludere skolelovgivningens mulktbestemmelser.
7. Ministeriet havde krævet månedlige mulkteringsmøder i 1874, men i 1879 fastslog ministeriet modsætningsvis, at der ingen lovhjemmel var til at fremtvinge sådanne månedlige mulkteringsmøder i sognerådene. jvf. Gunhild Nissen: a.a. 205f.
8. PA Bårse 16. dec. 1880. Dette er et cirkulære udfærdiget af provst Hjort til alle skolekommissionerne. Det blev heri bl.a. påbudt, at kravet om indsendelse af forsømmelseslisterne overholdtes. I de følgende år kom det ikke til at mangle på en opsang, hvis reglerne ikke blev fulgt.
9. Love og Eksp.

10. PA Møn 1. maj 1890, adressen er underskrevet af 14 lærere, deriblandt alle lærerne fra Stege Landsogn.
11. Journalsag VV 442 RA, *alle* lærere og lærerinder på Møn underskrev.
12. PA Møn 3. og 17. maj 1890. Provsten truede med, at dersom sognerådet ikke tog ministeriets regler efterrettelig, ville han få amtsrådet til at gribe ind. Sognerådets holdning var, at konfirmationsforberedelsen krævede mange dage, derfor var det rimeligt at se igennem fingre med, at enkelte skoledage blev forsumt. Også sognepræsten i Mern ønskede denne tilladelse, men det blev nægtet. jvf. PA Bårse 4. og 12. april 1892.
13. PA Møn 24. jan. 1890.
14. Brev i skoleberetninger 1887 RA.
15. Denne metode er anvendt af Gunhild Nissen: a.a. 244ff. Her er udarbejdet et lignende kontrolmateriale, se bilag 2.
16. Ved sammenligning med forsømmelsesniveauet i de af Gunhild Nissen: a.a. s. 260f undersøgte provstier, viser der sig en meget stor overensstemmelse. For de afboslutte forsømmelsestal se bilag 3.
17. Disse år synes også for resten af landet at være præget af snevintre, se Gunhild Nissen: a.a. s.272ff.
18. Skoleberetninger RA. Tallene er udregnet efter oplysninger fra 10 skoler. Efter 1896 angives vogterforsømmelserne ikke længere, - skoleberetningerne er ført med en anden hånd, sandsynligvis fordi provst Hjort var syg.
19. Skoledagbog for Udby skole 1882-1906, vogtning var paradoksalt nok en ulovlig forsømmelse på Møn, men ikke i Bårse herred. Det højere forsømmelsesniveau i Udby skole i forhold til gennemsnittet for Møn, der er vist side 56, skyldes, at børnene fra Stege Landdistrikt indtil 1894 søgte skolen, mange af disse børn havde 6-7 km til skole, og de forsømte meget. Yderligere skal det bemærkes, at Udby skole fik en meget fyldig skolegangsordning fra nov. 1894 (se s.49). Dette har befolkningen åbenbart syntes om, ellers var forsømmelsesniveauet næppe blevet så lavt, som tilfældet var.
20. Gunhild Nissen: a.a. s. 274ff. I nævnte værks undersøgte provstier faldt antallet af forsømmelser også i denne kategori.
21. Meddelelser til ministeriet ved skoleberetningerne 1889 RA og i brev af 17. dec. 1895, - udtalelser til ministeriet angående forsømmelser. jvf. P amts Skr. J.F. nr. 69.
22. PA Bårse 19. marts 1883, 9. okt. 1891, 20. juni og 4. dec. 1893.
23. For en uddybning af emnet se Gunhild Nissen: a.a. 323ff.
24. Denne problemstilling er rejst af Gunhild Nissen, s. 323. Det har ikke været muligt at kontrollere udskrivningstallene med skoledagbøger, da den tilgængelige skoledagbog fra Udby skole ingen udskrevne børn havde.
25. Brev og svar ligger i skoleberetninger 1882 RA.
26. Skoleberetninger, opgørelsen slutes i året 1892, fordi der ændres anførelsesmåde således, at tallene også indeholder konfirmerede børn.
27. I skriftlige ansøgninger i 1890erne om udskrivninger anføres - tyngende økonomiske kår og arbejdskraftsbehov i hjemmet, oftest p.gr.a. forældrenes sygdom. Se PA Bårse 19. og 27. juli 1893, 8. sept. 1894, 3. jan. 1895, 8. maj 1897, ansøg-

ningerne tilsendtes bispekontoret, disse er tilbagesendt med kommentarer, der er ingen fra Møn.

28. Gunhild Nissen: a. a. s. 330ff.
29. Læreren i Damme, Fanefjord sogn, Emil Petersen, var en aktiv Venstremand (se s.86)Også han havde en stor udskrivning, så lærerens tilhørsforhold på Højrefløjen var altså ikke afgørende her, som understreget af Gunhild Nissen. Hun modificerer det dog lidt og konkluderer, at udskrivningerne hovedsageligt skyldes indflydelse af den politiske stemning. Se s. 332.
30. PA Møn 6. jan. 1886, adressen er underskrevet af 112 personer. Underskriverne bad provsten om at visitere skolen og forårsage, at forholdene blev ændret, hvis ikke, så man sig nødsaget til at oprette en friskole. Provsten besøgte skolen den 27. jan. 1886 jvf. Visitatsbogen. Men først efter en visitats d. 25. marts 1887 henstillede provsten til læreren at søge et andet embede, hvilket han gjorde, jvf. Visitatsbogen og PA Møn 14. maj 1887.

Kapital 5.

1. Lov af 2. maj 1855 § 1, jvf. Skolelovene samt en del bekj. a. a. s. 76.
2. Gunhild Nissen: a. a. s. 126.
3. Udvidet undervisning bliver ikke kommenteret i dette afsnit, men derimod i afsnit 7, idet langt de fleste elever i disse skoler var over den skolepligtige alder.
4. Det hævdes i Gunhild Nissen: a. a. s. 139, at der var en dalende friskoleaktivitet i Merløse-Tuse provsti omkring den politiske afspænding omkring det store forlig (1892-94). Der kan ikke på Møn ses en sådan nedgang, og det synes heller ikke klart at fremgå hos Gunhild Nissen, se a. a. s. 162. Her anføres der i 1887 at være 231 friskolebørn, i året 1893 - 278 børn og 15 år senere 59 børn, heraf kan man ikke se faldet i 1890erne. I oversigten side 129 kan de forskellige skoleformer ikke adskilles, det berettiger til at fremhæve, at faldet ligesåvel hovedsageligt kunne skyldes en nedgang i pogeskolebørn, som tilfældet var på Møn.
5. Skoleberetninger og privatskoleskemaer. RA, antallet af børn i yngste realklasse var omkring 20 elever, men jeg har valgt ikke at medregne disse, for ikke evt. at komme til at tillægge privatundervisningen et større omfang, end der er grundlag for.
6. Skoleberetninger RA. Her bør det nævnes, at der i årene 1887-91 holdtes børneskole (friskole) på Brøderup højskole med et gennemsnits børneantal på 13 børn.
7. Skoleberetninger og Privatskoleskemaer. RA.
8. Gunhild Nissen: a. a. s. 135, konkluderer, at hjemmeundervisningen især faldt i 1890erne - hun har kun én eneste talangivelse nemlig i 1893, se ss.162-169. På landsbasis faldt procenten af hjemmeunderviste fra 2,5 pct. i 1893 til 2 pct. i 1897. Det synes dermed et meget spinkelt materiale at konkludere et stærkt fald i 1890erne. Der kan ikke på grundlag af oplysningerne fra Møn konstateres en ændret holdning til hjemmeundervisningen i 1890erne.
9. Skoleberetninger - privatskoleskemaerne 1886 RA.
10. Ibid. oplyst i årene 1893-97.
11. Det kan i enkelte tilfælde være vanskeligt at afgøre, om en pogeskole er privat eller kommunal alene ud fra skoleberetningerne, idet skolerne blev anført i be-

retningerne (ikke privatskoleskemaerne), når de fik støtte fra kommunen. Oplysningerne i skoleberetningerne er sammenholdt med ansøgninger om støtte, der blev sendt til skoledirektionen og videre til amtet. Endvidere findes der i provstearkivet oplysninger, når skolerne overgik til kommunale poge- eller forskoler.

12. Der blev reelt oprettet 4 private pogeskoler i Stege Landsogn, men skolen i Tøvelde fungerede kun 1 1/2 år (se s.30) og er ikke medtaget her.
13. PA Møn 9. juni 1881.
14. Skoleprotokol for Stege Landsogn 30. april 1885.
15. Møens Folkebl. 14. sept. 1885, skolen var indrettet i en gårdmands stue. Af sognerådet havde man krævet, at selvom dette gav støtte, skulle beboerne selv have rettigheden til at vælge lærerkræfter til skolen.
16. Der henvises iøvrigt til referatet i Møens Folkebl. d. 14. sept. 1885.
17. Skoleberetninger RA. Sukkerfabrikken gav gennem hele perioden brændsel til skolen også efter, at skolen var blevet overtaget af kommunen i 1893. jvf. skoleprot. Stege Ls. 2. marts 1893 og indhentede oplysninger fra Sukkerfabrikken af 7. april 1896.
18. Sognerådets brev af 31. maj 1884. Brevet ligger i Skoleberetninger 1883 RA. Sognerådet påpegede desuden i brevet, at man ikke ville oprette andenlærerembeder, »da Kultusministeren alene var den Almægtige ved fastsættelsen af disse lønninger.« En løn over 400 kr. kunne man umuligt klare. (650 kr. var mindstelønnen for et andenlærerembede).
19. At der var alvor bag ønskerne om et højere skoleniveau ses desuden af, at der blev oprettet en Fortsættelsesskole i sognet, som fik kommunal støtte, se. s.
20. Undtaget herfra er de private pogeskoler på Nyord, der synes at være ophørt i året 1899.
21. Jens Jørgensen, født 23. maj 1853. Faderen havde et husmandssted i Nyborre. i 7 år tjente J.J. hos gdm. Lars Larsen, Alebæk, Elmelunde. I vinteren 1874/75 var han elev på Rødkilde højskole, derefter elev på Gjedved seminarium 1875/78, ved den afsluttende eksamen manglede han 2 points i udmærkelse. Efter 1878 var han lærer ved Rudme friskole på Fyn, på Rødkilde og Galtrup højskoler og Gjedved seminarium. Leder af Nyborre Friskole 1880/91 og Nyborre Pige højskole 1883-91. Fra 1891-1896 var han forstander for Hjørlande højskole, hvorefter han udvandrede til Amerika. jvf. brev af 18. okt. 1881 til Burchardi og Møens Folkeb. 21. okt. 1891. For lærere efter 1891 henvises til Ankerstrøm: Friskolen. .a. a. s. 127.
22. Adolph Burchardi, Birkendegård, Værsløv pr. Kalundborg, opfordrede i Højskolebladet d. 30. sep. 1881 friskolelærerne til at berette om deres kår og virksomhed. Jens Jørgensen svarede i brev af 18. okt. 1881.
23. Hans Dideriksen omtales ofte i Frede Bojsen: Politiske Erindr. a.a. som en af hans nære venner og aktive støtter. H.D. har i Præstø amts Arbog 1915 skrevet en artikel om præsten F.E. Boisen.
24. Jens Jørgensen a.a. brev til Burchardi.
25. Ankerstrøm: a.a. s. 127.
26. Udskrift af Elmelunde Friskoles Forhandlingsprotokol. Skødet på grunden er dateret d. 25. juli 1881. En bestyrelse valgtes d. 20. feb. 1882. Til formand

- valgte Lars Peter Larsen, øvrige medlemmer M.A. Nøhr, P. Jensen, Jens Strandkov, J. Hansen Kamp, alle gårdmænd. De tre førstnævnte figurer i Frede Bojsen: Pol. Erin. som »gode Venstremænd«.
27. Kristian R. Stenbæk (1839-1908), født i Ormslev ved Slagelse af gårdmand. Elev på Kolds Højskole 1860-62, oprettede og ledede en friskole i sin fødeby 1865-82. Medlem af Rigsdagen for Venstre 1876-1881, valgt i Gudme kredsen, søgte valg til Rigsdagen i Kerteminde kredsen i 1881 og 1884 uden held. Lærer i Elmelunde 1882-87, derefter var han redaktør ved forskellige aviser. Stenbæk var med til at stifte Dansk Friskoleforening i 1886 og var tillige medlem af den første bestyrelse. Udgivet: Bidrag til Kolds Levnedstegning (1883). Den bringes iøvrigt som føljeton i Møens Folkeblad 1882-83. For øvrige lærere ved skolen henvises til Ankerstrøm: a. a. s. 126.
 28. Møens Folkebl. 24. jan. 1887.
 29. Theodor Jensen, født i Udby på Møn af parcelist, elev på Rødkilde 1874/75, på Gjedved seminarium 1876/79, derefter lærer på Bornholm højskole. I 1891 blev han leder af Nørre Ørsløv højskole. Han har udgivet en række bøger og småskrifter.
 30. Møens Folkebl. 19. feb. 1887, der var gennem hele perioden to lærerkræfter ved skolen.
 31. Skoleberetninger, privatskoleskemaer RA. Her anføres, at læreren havde præliminæreksamen, yderligere kan der intet oplyses om ham. Alle protokoller og papirer vedr. skolen er destrueret jvf. indhentede oplysninger.
 32. PA Møn 6. jan. 1895, sognepræsten forespurgte provst Hjort, om det var tilladeligt, at et skolekommissionsmedlem havde et barn i en friskole, hvilket provsten svarede bekræftende på.
 33. I skoleberetningerne RA nævnes skolen oprettet år 1879, 1880, 1889, 1893, nogle år er eleverne blot anført som hjemmeunderviste. Jeg har valgt at anføre børnene som friskoleunderviste gennem hele perioden, da de må antages at have fået en grundtvigsk præget undervisning. Højskolelærer Hans Hansen og frue Rødkilde, nævnes som lærere for børnene. Hans Hansen var uddannet på Gjedved seminarium og var iøvrigt formand for den mønske afdeling af Dansk Friskoleforening.
 34. Meddelelser af 31. marts 1976 af Frede Bojsens barnebarn Ruth Bojsen-Møller, der har gennemlæst Frede Bojsens Rødkildebog (der ikke må offentliggøres) og sendt mig disse oplysninger.
 35. Jens Jørgensens løn i 1881 opgør han selv til 466 kr. + lidt indtægt for aftenskole (ca. 20 kr. i amtstilskud) + en del fødevarer fra friskolemedlemmerne. jvf. a. a. brev til Burchardi. For sammenligning med løn i den offentlige skole se s.33.
 37. Avisreferater bærer visse kildemæssige problemer, - hvor korrekt er møderne gengivet, og hvad er udeladt o.l., men trods disse problemer er materialet fundet så væsentligt, at det er benyttet. Også med den begrundelse, at for en stor del af befolkningen har avisreferaterne været det eneste kendskab, de har haft til friskolerne, - og avisen den eventuelle første mulighed for påvirkning. Endelig kan det nævnes, at redaktøren af Møens Folkeblad var meget positiv overfor friskoletankerne, artikler og referater desangående er som oftest placeret på forsiderne.

38. Dette og det følgende bygger på avisreferater, debat om Nyborre Friskoles etablering d. 13. april, artikel af Jens Jørgensen »Om Friskoler« d. 27. april, indvielse af Nyborre Friskole d. 2. nov. alle indlæg fra 1880, samt Elmelunde Friskole d. 28. feb. 1882. Talere var forstander Andersen, Rødkilde, Jens Jørgensen, Nyborre. Lærer Karl Nielsen, Sprove, lærer Bendtsen, Lendemark. Deres synspunkter støttede meget hinanden, og der skelnes ikke mellem dem. For en uddybning henvises til de nævnte aviser. Referatet fra Fanefjord Friskoles indvielse d. 23. jan. 1887 er for kortfattet til at få et fyldestgørende indtryk.
39. Artikel i Møens Folkeb. d. 21. marts 1882 af Jens Jørgensen. Dette emne fremførtes ligeledes af friskolelærer Stenbæk, Elmelunde, i tre artikler i Møens Folkebl. d. 9., 10. og 14. sep. 1885 »Tanker under Provisoriet«. Her lægges der dog endnu mere vægt på den aktuelle politiske situation.
40. Elmelunde Friskole 1882-1932, side 3.
41. Helene Dideriksens Dagbog a.a. hun deltager selv i møderne både i Elmelunde og i Nyborre Friskoler. Hun giver selv sin vurdering af foredragene og mødernes forløb. Kvindesagen debatteredes især, efter at litteraturhistorikeren Ida Falbe Hansen i okt. 1884 havde talt på efterårsmødet på Rødkilde højskole.
42. Møens Folkeb. d. 15. feb. 1887, mødet foregik i Nyborre.
43. Møens Avis 28. okt. 1880, »et par bemærkninger« dækker knapt halvdelen af avisens ialt 4 sider - forsiden + det meste af side 2. Møens Avis er ikke gennemgået systematisk, det ville være nødvendigt for yderligere at klargøre striden.
44. Møens Folkeb. d. 13. april 1880, friskoletilhængere var ved mødet indiskrete nok til at kritisere statsskolen indenfor dens egne vægge, dette satte regeringen en forsvarlig stopper for i året 1886.
45. Møens Folkeb. 1. juni 1882, referatet er muligvis fortegnet i positiv friskoleretning, idet referatet afsluttes med, »...at henimod Afslutningen af Mødet var der mere Hede i Forhandlingerne, end man kan fremstille på Avispapir.«
46. Elmelunde Friskole 1882-1932, s. 4, på lignende måde ankede Provsten over religionsundervisningen i Nyborre Friskole, jvf. Visitatsbogen a.a. d. 16. sep. 1895.
47. På Møn 30. jan. 1886.
48. Tvungen brug af lærebog i religion var stadfæstet i 1814, på det tidspunkt var den autoriserede lærebog »Balles«, denne kunne efter 29. sep. 1856 erstattes af Balslevs Lærebog. For en diskussion af tvungen lærebogsundervisning i religion henvises til Beretning om Danm. Lærerforenings 3. alm. skolemøde 1886, ss. 85-93.
49. Møens Folkeb. d. 17. okt. 1883, det har ikke været muligt at få klarhed på, hvilke muligheder lærerne havde forsøgt.
50. På Møn 30. jan., 6., 8., 10. og 14. feb. 1887. Sagen kom frem i Lendemark, den omtalte far var en bogtrykker, og han hævdede overfor provsten, at han satte lærer Bendtsens øvrige undervisning meget højt. Lærer Bendtsen og pastor Wulff anmodede begge provsten om, at faderens synspunkt måtte blive respekteret, da det var en hjertesag for manden.
51. Hans Rørdam havde været kapellan under pastor Boisen i Stege.
52. Pastor Øllgaard var medlem af Møens Friskoleforening og talte ved møder i denne, jvf. Aarsberetning for Dansk Friskoleforening. 1890.
53. Helene Dideriksens Dagbog a.a. 19. marts 1882 og juni 1883.

54. Møens Folkebl. 14. sep. 1885, artikel: Tanker under Provisoriet.
55. Mellem provst Hjort og mønboerne udspandt der sig langt skarpere udtalelser, end tilfældet var mellem Hjort og Bårse herred. Det er ikke muligt på grundlag af det sparsomme materiale fra Bårse herred at redegøre for, hvorfor der f.eks. ikke blev en friskoleaktivitet i dette område. Det ville kræve en gennemgang af aviser og sognerådsarkiver. (se iøvrigt side 97)
56. Møens Folkebl. 28. maj og 21. juni 1887, artikel af Jens Jørgensen.
57. Det, at Nyborre Friskole blev nedlagt i året 1902, kan eventuelt skyldes en henvendelse fra ministeriet. Ved skoleberetningerne i 1901 bemærkede provsten, at fremgangen i friskolen kun var jævnt god, ministeriet bad dermed skolekommissionen om at gribe ind. Dette kan muligvis være forklaringen på, at kredsen ikke har villet have besvær med at skaffe bedre lærerkræfter.
58. Møens Folkebl. 21. juni 1887.
59. Dette anføres af Gunhild Nissen: a.a. s. 59 og 199 f. Alt ialt vurderer G.N. friskolebevægelsen mere negativt, end der her er fundet grundlag for. Men her må det nævnes, at friskolerne og bevægelserne bag var - eller kunne være - meget forskellig fra egn til egn. Gunhild Nissen ser bl.a. friskolen som en skole for gårdmandsbørn. Dette har det ikke været muligt at undersøge i de her omhandlede friskoler. Men mon ikke netop det faktum, at f.eks. lærer Jens Jørgensen i Nyborre var husmandssøn, og at Theodor Jensen i Fanefjord var søn af en parcelist har været et middel til at dæmpe de sociale forskelle. I Nyborre friskole anførte J. Jørgensen: »...at nogle (børnene) ere fra velhavende Hjem, andre fra mindre bemidlede. For ikke at holde fattige Folks Børn borte, have vi bestemt at lade dem gaa for 25 øre pr. Barn pr. Maaned,« anført brev til Burchardi. I Ankerstrøm a.a. bd. III s. 250 f. fremgår det endvidere, at en stor del af børnene i friskolerne kom fra husmandshjem.
60. Møens Folkebl. 1. juni 1882, lærer Bendtsen, Lendemark, udtalte på lærerforeningens debat om Friskoler, at han ønskede at udtræde af statsskolen, men indrømmede, at han ikke turde p.gr.a. de små kår, han så kunne forvente. Han ville dog ikke anklage befolkningen for, at de betalte friskolelærerne dårligt, for når forældrene først skulle betale til statsskolen, så måtte der blive mindre til friskolen.
61. Møens Folkebl. 21. marts 1882, artikel af Jens Jørgensen: han ønskede ingen børn, hvis forældrenes motiv var at undgå at betale multt for skoleforsømmelser. At det var alvor ses af, at der efter et foredragsmøde i Nyborre blev forhandlet om at udelukke et barn fra friskolen, der havde forsømt meget. jvf. Helene Dideriksens Dagbog maj 1883.
62. Helene Dideriksens Dagbog 6. feb. 1886.
63. Fanefjords sogneråds arkiv eksisterer ikke fra denne periode. I år 1899 ydede Borre sogneråd 60 kr. til friskolen, Elmelunde 37 kr., Fanefjord 200 kr. Stege Landsogn intet til Rødkilde. I 1893 ansøgte Fanefjord sogneråd amtsrådet om at måtte yde 70 kr. til Friskolen, idet der anførtes, at skolens virksomhed måtte anses som gavnlige for kommunen, en sådan udtalelse kunne umuligt tænkes fra i hvert fald Elmelunde sogneråd.

Kapitel 6.

1. Joakim Larsen: Meddelelser om forskellige Forhold vedr. Skolevæsenet i Danmark 1880, ss 64-66, her vurderes aftenskolen meget negativt. Ligeledes i Joakim Larsen: Bidrag til... a.a.s. 96 og 450f. Yderligere skal nævnes Roar Skovmand: Lys over Landet, træk af arbejderoplysningens historie i Danmark. Kbh. 1849.
2. Vor Ungdom, ss 385-395.
3. Frivillig undervisning dækker her aftenskoler og fortsættelsesskoler, - ikke højskoler og undervisning med eksamenssigte.
4. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814. a.a.s.420.
5. ibid. s. 422.
6. Roar Skovmand: Lys over Landet. a.a. s. 167, og Joakim Larsen: Bidrag til ... a. a. s. 450.
7. Joakim Larsen: Bidrag til ... a.a. s. 96, cirkulære af 28. maj 1846.
8. Skolelovene samt en del bekendtg. a. a. Lov af 8. marts 1856, § 5.
9. Se fortegnelse over skolerne i Rigsdagstidende tillæg B 1893/94 sp.1307ff.
10. Journalsag TT 1565 RA.
11. Staten betalte en rejse til Schweiz for J.L. Bang og en generalstabsofficer, for at de kunne overvære rekrutprøverne i nævnte land og derefter gennemføre systemet i Danmark. Der henvises iøvrigt til: »De i Danmark i Aaret 1881 mødte Rekrutters Færdigheder i Læsning, Skrivning og Retskrivning i Modersmaalet som et Bidrag til Bedømmelsen af Oplysningens Standpunkt. Militært Tidsskrift 11. Aarg. 1882, ss 259-272, og Beretning om Danmarks Lærerforenings 3. alm. Skolemøde 1886, ss 43-51.
12. Besvarelserne blev samlet og udgivet i bogform: Udtalelser angaaende Fortsættelsesskoler m.m. fra Biskopperne og nogle Provster. (1893)
13. Provst Hjort er en af de få, der i besvarelserne ikke nævner aftenskolen som en alternativ mulighed.
14. Beretning om Danmarks Lærerforenings 4.alm. Skolemøde 1893, ss 213-243.
15. Andragendet er trykt i Danmarks Lærerforenings Medlemsblad, nr. 19, s.110, år 1894.
16. RT. 1893/94 tillæg B sp. 1301-1330. Til sammenligning ydede skolefondene i 1880 (gennemsnit af 3 år) 5.051 kr. til aftenskolerne, jvf. Øllgaard og Stennese. a. a. s. 81. Folketingets Finansudvalg tilsendtes biskoppernes og provsternes erklæringer. Deres udtalelser bliver anvendt i de følgende forhandlinger, hvorimod lærerforeningens adresse overhovedet ikke nævnes, så det er ukorrekt, når Joakim Larsen: Bidrag til...a.a. s. 451, alene tillægger lærerforeningen æren for, at der blev ydet tilskud til aftenskolerne.
17. Rt.Flt. 1893/94, sp. 4150f, 4164f, 4171, 4195, 4260.
18. ibid. 1894/95-sp. 124, 264, 297, 304f, 2278f, 2298, 2324.
19. Klaus Berntsen (1844-1927) leder af friskole på Fyn 1861-1881, redaktør af friskole Tidende 1893-95, MF 1873-1884 og 1886-1926, arbejdede på samme linie som Frede Bojsen.
20. Rt. Flt. 1894/95, sp. 295ff, 3406f.

21. K. M. Klausen (1852-1924) lærerudd. fra Skaarup, lærer ved Københavns kommunale skolevæsen, indvalgt i Folketinget i 1895.
22. R. Flt. 1895/96, sp. 295ff, 3406f. Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere, begyndtes i feb. 1883. Formand var Herman Trier, han ledede aftenundervisningen frem til 1907. Der henvises iøvrigt til: Beretning om Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere. 1884-89 og 1889-98.
23. Rt. Flt. sp. 442, 458, 465, 540, 2323f, 2344f, 2528.
24. Cirkulære til Fremme af Aftenskoleundervisningen på Landet af 23. sep. 1895, Brevbog 1695 nr. 4046-66, RA.
25. Dette materiale ligger på følgende journalnr. RA år 1895 XX nr. 1476, 1896 YY nr. 1550, 1897 ZZ nr. 1459, 1898 ÆÆ nr. 549, 1899 ØØ nr. 576, 1900 AB nr. 576.
26. foruden tilskud til lys og varme.
27. inclusive tilskud til lys og varme (det gælder kun for vinteren 1894/95)
28. Købstadsskolerne fik ikke mulighed for støtte før i 1905, jvf. Roar Skovmand: Lys over Landet. a. a. s. 169.
29. Den dårlige timeløn kan sættes i relief, når det som nævnt i note 36, kap. 3, er oplyst, at et barn kunne tjene 1 kr. om dagen ved roearbejde i året 1886.

Kapitel 7

1. Hjem og Skole: Ottende Aarsberetning fra Dansk Skoleforening 1895, ss 16-42. Dansk Skoleforening blev stiftet 1887. Foreningens målsætning var bl.a. at fremme samvirken mellem skole og hjem og vække større interesse for skolen i befolkningen. Der holdtes årlige møder, hvorfra der udsendtes beretninger. Foreningen arbejdede hovedsageligt for oprettelsen af forskoler og var iøvrigt meget positiv overfor aftenskoler. - Samme emne og opfattelse fremførtes på Danmarks Lærerforenings møde i 1899. Se Beretning om... s. 95ff.
2. Kildematerialet til skolerne findes bl.a. i amtsarkivet i form af ansøgninger fra lærerne og sognerådene om tilskud, eller om tilladelse til at antage hjælpelærere, da lærerne med undtagelse af læreren i Damsholte Fortsættelsesskole også forestod undervisningen i børneskolen samme sted. Sagerne er samlet under følgende journalnr.: Sprove og Magleby Fortsættelsesskoler, P amt Skr. J.E. nr. 47, Damsholte Fortsætt. P amt Skr. J.F. nr. 48, Damme Fortsætt. P amtsråd J.1893-1896 nr. 12.
3. Skoleberetninger, privatskoleskemaer RA. Pigerne havde ikke adgang til skolerne i Sprove og Damme. Det er uklart, om skolen i Damme fungerede efter 1895. I Præstø Amtsråd journal 1895 nr. 12 kan det ses, at sognerådet (ligesom tidligere år) fik godkendelse til for året 1895/96 at yde 300 kr. til 8 fripladser ved skolen. Det var ikke påkrævet at oplyse i skoleberetningerne om denne undervisningsform, men disse oplysninger findes ikke desto mindre.
4. Udtalelser til amtsskolerådet af provst Hjort og pastor Dahlerup d. 28. marts 1883, 9. feb. 1884, jvf. P amt Skr. J.E.nr.47 og Visitatsbogen a. a. 20/3 1885.
5. Karl Nielsen: Kladde til Manuskript, omhandlende Magleby privat Realskoles historie (skrevet i 1920'erne, er aldrig blevet udgivet). Her fremgår det, at Sprove almueskoleembede var et meget lavtlønnet embede, og at K.N. ingen mulig-

heder så for, at embedet kunne give de tilstrækkelige økonomiske muligheder, skønt - som han nævnte - en lærer p.gr.a. de daværende økonomiske forhold var »trænet i nøjsomhed«. PA Møn 10. juni 1885 og 30. okt. 1889, her omtales at 4 sognerådsmedlemmer underskrev adressen. Adressen findes desværre ikke, det er derfor ikke muligt at se, hvilke motiver befolkningen har anført for at ville have en mere udvidet undervisning.

6. Karl Nielsen: Meddelelse om Magleby Realskole og Skolehjem på Møn, fra ti-aaret 1885-1895, s.6, og brev til P amt Skr. af 28. april 1892. Til skolen var der oprettet en kostskoleafdeling, i elevtallet er der elever fra hele Møn, og teoretisk kan der være udenø's elever, dette er det ikke muligt at klargøre. Der var ingen realskole i Stege by - kun en borgerskole.
7. I vinteren 1888/89 holdtes der f.eks. på Magleby Fortsættelsesskole undervisning hver aften fra kl. 18-21 med 10 karle, - dette kaldtes fortsættelsesundervisning. I vinteren 1893/94 holdtes der sammesteds 6 timers ugentlig undervisning med 34 karle - dette kaldtes aftenskole. Fra Damsholte Fortsættelsesskole anførtes i 1899 »... der har i Aarenes Løb udviklet sig en ret betydelig Aftenskolevirksomhed - i Vinter et Hold med 35 Karle. jvf. P amt Skr. J.E. & F.nr. 47 og 48.
8. Karl Nielsen: Kladde til Manuskript... a. a.
9. Referat af mødet i Møens Folkebl. 5. jan. 1885.
10. Møens Folkebl. 30. okt. 1884. Der kunne nævnes adskillige artikler om behovet for mere undervisning, se bl. a. i Møens Folkebl. 28. feb., 1. og 3. dec. 1883, 8. marts og 3. sep. 1884.
11. Brev fra Fanefjord sogneråd af 15. juni 1884, brevet ligger i Skoleberetninger 1883 RA samme brev som anført s. 66
12. Møens Folkeb. 17. okt. 1891.
13. PA Møn 17. juni 1893, her ligger et skoleskema for Damme Fortsættelsesskole og meddelelse fra læreren. Se endvidere Meddelelse om Damsholte Fortsættelsesskole, Stege 1895. Og annonce for skolen 17. okt. 1891 i Møens Folkeb. og annonce sammesteds for Sprove Fortsættelsesskole d. 28. sept. 1883.
14. Karl Nielsen talte ved indvielsen af Nyborre Friskole og indledte i positive vendinger Møens Lærerforenings debat om Statsskolens Holdning til Friskolerne. jvf. Møens Folkeb. 1. jan. 1880 og 1. juni 1882.
15. Anført brev se note 11.
16. Skemaer over nyansatte lærere, Skoleberetninger RA 1887.
17. Frede Bojsen: Politiske Erindr. a.a.s.406, og J. Jensen: Valgene til Rigsdagen a. a. s.97.
18. Hofjærgermester P.A. Tutein (1797-1885) Marienborg, havde i 1867 stiftet et legat til almennyttige formål i kommunen. Indtil 1891 opretholdtes en syskole for piger i bygningen. Tutein var kendt på Møn som Højremand. Se Frede Bojsen: Politiske Erindringer. a. a. s.59.
19. Nedergaard: a. a. s. 763. J. Mynster, Sjællands biskop fra 1834-54, må nærmest betegnes som enevældens repræsentant og som modstander af grundtvigianismen.
20. Skolen startede 1. nov. 1891, oktober måned er gennemset i begge aviser. Der fandtes tre annoncer for skolen i Møens Folkeb.

21. Damsholte Fortsættelsesskole fik foruden 8 fripladser af det Tuteinske legat, 100 kr. til hjælp til lærerløn.
22. Gunhild Nissen: a. a. s. 151f, anfører, at det hovedsageligt var piger, der dominerede på skoler uden eksamenssigte, og at sådanne skoler måske var betragtet som legeværk, man ikke kunne ofre drenge på. Dette syntes ikke at have været tilfældet på Møn, her var det navnlig drenge, der fik undervisning på disse skoler, her kan de grundtvigske skoletanker om afsky for eksamensvæsenet have været fremmende for sagen.
23. *ibid.* s. 153, G. Nissen hævder, at »bymæssige privatskoler og eksamensskoler« kun kunne fungere i bymæssige områder med gode transportmuligheder. Dette stemmer ikke overens med forholdene i Bårse/Mønbo provsti. Skolen i Damsholte synes at have fungeret uden besvær, og i Magleby klarede man problemet ved at oprette et skolehjem. De gode transportmuligheder i Bårse herred fik derimod ikke landbefolkningen til at slutte op om eksamensskolerne i Præstø og Vordingborg.
24. Præstø amts Skoledirektions Forhandlingsprotokol 1857-1903. Lærer Rydahl, Udby skole, skrev i vinteren 1882, at han netop havde læst i avisen, at det var muligt at få amtsstøtte til undervisningen.
25. Forslaget og alle skemaerne for de følgende år ligger i P amt Skr. J. nr. 32. Alle ansøgningerne fra vinteren 1885/86 er af amtsrådet nedskrevet i kortfattet form.
26. skoleberetninger 1880 og 1881 RA, lærer Karl Nielsen, Sprove, *ibid.* 1882, lærer Bronee, Ebbelnæs, begge fra Damsholte sogn.
27. P amt Skr. J.F. nr. 48 brev fra Damsholte Fortsættelsesskole af 7. april 1899.
28. PA Møn 21. feb. 1890, lærer Simonsen, Spejlsby skole, Kjeldby sogn, skrev således: »Jeg har i Aar ikke havt Aftenskole, da Flertallet af forrige Aars Elever dels ere paa Højskole eller rejste andet steds hen.« I artikler i Vor Ungdom 1892 og 1896 omtales aftenskolen som noget, der gik forud for et højskoleophold, der for de flestes vedkommende søgtes efter det fyldte 18. år. Der har været mange undtagelser, Hele Dideriksen gik f.eks. i aftenskole i Nyborre Friskole de fleste år mellem 1880-87, da var hun fra 20-27 år, og forinden havde hun været elev på Rødkilde Højskole.
29. Antallet af unge på landet i alderen 15, 16 og 17 år er udregnet på grundlag af antallet af skolepligtige børn. Eksempel: Skolepligtige børn udgjorde 7 årgange, ca. én årgang forlod hvert år skolen; 1/7 af de skolepligtige børn fra årene 1897, 1898 og 1899 ville i år 1900/01 være 15-17 år. Disse tre årgange formodes at kunne have deltaget i aftenskoleundervisningen. Metoden er usikker, men andre oplysninger findes ikke udover folketællingslisterne (men hele problemet er, at der ikke er en klart defineret gruppe, man kan udregne procenten af). På amts- og landsbasis kan der findes oplysninger om befolkningstallet i Statistisk Tabelværk 5 rk. Litra A nr. 3 for året 1901, her ser oplysningerne således ud sammenholdt med aftenskoledeltagerne, jvf. journalsag AB 576 RA.

landbefolkningen ialt	unge 15, 16, 17 år	antal aften- skoledelt.	i pct. af de 3 årg.
hele landet	92252	17241	18,7
Præstø amt	5197	1082	20,8

Den ovennævnte andel af de 3 årgange unge på lands- og amtsbasis, der er anslået at have deltaget i aftenskoleundervisningen, svarer meget smukt til den beregnede metode, anvendt for Bårse herred. Derimod lå Mønbo herred langt over dette gennemsnit. Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark a.a. s. 252f sætter antallet af højskoleelever i forhold til »én årgang unge på landet«. (det samlede antal af 18-21 årige delt med 4) og viser hermed, at omkring 15 pct. af én årgang unge tog på højskole i 1880'erne. Hvis man anvendte samme metode ved aftenskoleeleverne, blev resultatet over 100 pct. i hvert fald på Møn, så denne metode er ikke anvendelig her. Men det siger noget om, at tilslutningen til aftenskolerne var langt større end elevtilgangen til højskolerne.

30. Joakim Larsen: Bidrag til... a.a. s. 450f, J.L. er meget negativ overfor aftenskolen. Han anfører befolkningens mangel på interesse og det store krav til lærernes tid som hindring for denne skoleform. Han mener dog, at der efter 1895 med statsstøtten kom større tilslutning til aftenskolerne. Til dette er der at sige, at J.L. ikke underbygger sine synspunkter, men synes at gå ud fra forholdene før år 1880. Antallet af aftenskolehold steg ikke særlig markant efter 1895 i disse områder, måske en smule mere på landsbasis, se s. 82.
31. Udtalelser fra biskopper og nogle provster a.a. s. 57, og Joakim Larsen: Meddelelser om forskellige... a.a.s.65. I sidstnævnte værk hævdes det også, at der ikke findes aftenundervisning i sogne, hvor der findes en højskole, dette stemmer ikke med forholdene i Stege Landsogn, her holdtes der ugentlige møder på Rødkilde Højskole. Og derforuden holdt læreren ved Tøvelde skole en meget besøgt aftenskole med 30-40 elever 2 gange om ugen i 15 af periodens 20 år.
32. Roar Skovmand: Lys over Landet, a.a. s. 167.
33. Set i årene 1880, 1885, 1887, 1895. I Bårse herred holdt den omtalte højremand lærer Asmussen, Dyrlev, se s. 25 og 42, aftenskole hvert eneste år 1880-1900, også de på s. 25 omtalte højremænd, lærer Elgaard og lærer Damborg, i henholdsvis 13 og 11 vintre.
34. I Møens Folkeb. d. 2. okt. 1887 annonceres der med aftenskoleundervisning 2 gange om ugen i Fanefjord Friskole.
35. Præstø Amts Skoledirektions Forhandlingsprotokol 1857-1903.
36. Lærerne skulle på skemaerne (se s.88) anbefales af sognepræsten og provsten. Sidstnævntes sympati for læreren eller mangel på samme synes også at have spillet ind. Lærer Stenbæk, Elmelunde Friskole, anbefalede provsten »med Betænkning« i årene 1885-87, læreren fik hvert år mindstebeløbet 20 kr.
37. Cirkul. af 28. maj 1846 og cirk. af 25. sept. 1895.
38. Skoleprotokol for Stege Landsogn a.a. jan. 1894.
39. Til ministeriet skulle sognerådenes bidrag, der lå udover udgifterne til lys og varme, anføres. Fra hele Præstø amt lå bidraget i årene 1896-98 på 105 kr., i året 1900 var beløbet på 160 kr. svarende til ca. 2,30 pr. hold. Højest lå sognerådene i Alborg amt, der i året 1900 gennemsnitligt ydede 16,38 kr. pr. hold.
40. Beretning om Danm. Lærerforenings... møde 1893 a.a. s. 242.

41. jvf. anførte journalsager i RA.
42. PA Bårse 10. marts 1890, 24. feb. 1892, 9. marts og 4. maj 1894. Disse anførte breve er fra lærere, der anmodede om at blive tildelt 10 kr. mere i amtsstøtte, dels p. gr. a. sognerådets kniberi, dels da lærerkollegaer havde fået et højere beløb, og dels fra en lærer, der var blevet sat ned fra 50 kr. til 40 kr., hvilket han var meget fortørnet over, idet han anførte »... at den trods alt lille Timebetaling var meget kærkommen ved Bestridelsen af Udgifterne i hans store Familie.«
43. Hjem og skole a.a. år 1895 s. 33, Beretning om Danm. Lærereforening...1899 aa. s.97, og Rt. Flt. 1899/1900 sp.544f.
44. Lærer Simonsen i Spejlsby underviste mandlige og kvindelige elever sammen i dansk, og medens drengene fik undervisning i regning, varetog fru Simonsen en håndarbejdsundervisning for pigerne.
45. Joakim Larsen: Bidrag til ... a. a. s. 331, Hjem og Skole ... a. a. år 1895 s.21. En anden hyppigt anført hindring er angivelse af, at der i Indre Missionske egne ikke var sans for oplysning. Hvis dette har noget på sig, kan det have hæmmet virksomheden i Bårse herred. Det, at det mest Indre Missionske sogn i Bårse herred - Everdrup sogn - i den 20 årige periode kun havde 2 vintre med aftenskole synes at underbygge påstanden, omend det ikke kan siges at være undersøgt tilstrækkeligt.
46. P amt Skr. J.C.nr. 482 og J.E. nr. 32.
47. P amt Skr. J.D. og E nr. 16. Antallet af elever dækker hele Præstø amt. En optælling af piger, der ansøgte om højskoleophold - ialt 439 i årene 1889-1898 - viser, at kun 3 anførte at have gået i aftenskole. Dette bekræfter, at aftenskolerne var domineret af mænd. Det kan nævnes, at i årene 1888-98 ansøgte 10 elever fra fortsættelseskolerne på Møn om støtte til højskoleophold. Forældrene til disse var: 2 gårdmænd, 4 husmænd, 3 håndværkere og 1 høker, der har således også været småkårsfolk på Fortsættelseskolerne.
48. Andet dækker lærere og parcelister.
49. Dette hævdes i Vor Ungdom 1896 s. 198.
50. Der kan ikke ses nogen forskel i tilbudet af fag i de to herreder.
51. P amt Skr. J.C. nr. 482.
52. ibid. J.F. nr. 48.
53. Vor Ungdom 1892 ss 385-395, og Hjem og Skole 1892 ss 47-57, og samme, år 1895 ss 16-42. Også ved Studentersamfundets aftenundervisning for Arbejdere var der størst tilslutning til realfagene, se Beretning om Studentersamfundets... a. a.
54. Cederfeldt de Simonsen: Betænkning angående Aftenskoleundervisningens betydning, udarbejdet på Grundlag af forskellige Erklæringer...1895. Oplysningerne blev indhentet p.gr.a. tvivl i amtsskolerådet om, hvorvidt aftenskolerne skulle støttes. Navnene på forstanderne, der gav positive svar, er angivet i betænkningen.
55. Helene Dideriksens Dagbog a. a. 5. okt. 1881.
56. Lærer Rydahl i Udby passede regnskabet på egnens andelsmejeri og brugsforening. Om friskolelærer Stenbæk hedder det i Elmelunde Friskoles 50 års jubilæumsskrift, at han udførte meget arbejde for en stor brugsforening, der omfattede to sogne, og som havde 5 uddelingssteder.

Konklusion

1. Frede Bojsen: Af Møns Historie. I forordet til bd. II fremførte Fr. Bojsen, at han ved hjælp af Møenske begivenheder og personer ville belyse væsentlige træk af Danmarks historie i de skiftende afsnit. I bd. III, at han havde fundet bekræftet, at der virkelig ikke findes nogen periode i Danmarks historie, der ikke kan belyses ved karakteristiske personer og begivenheder på Møn.
2. I Møens Folkeblad manes der ofte til landbrugsfaglige aktiviteter, et uddrag af en artikel d. 3. okt. 1885 vil vise essensen af, hvordan der blev appelleret til befolkningen: »De Krav, som Konkurrenten har stillet til Landmændene om hurtigt at kunne forandre Produktionen og slaa sig paa nye Indtægtskilder, har man med Bibeholdelsen af den gammeldags Drift mange Steder havt ondt ved at imødekomme; men saa meget mere maa de senere Aars Omskiftelighed have gjort det klart, at det nu frem for alt gælder om at være opmærksom paa Fremtiden og kunne indrette sig paa alle mulige Eventualiteter. Vi ser, at Kornsalget har udspillet sin Rolle. Mejeriprodukter og Sukkerroer har indtaget Pladsen, men hvor længe vil det vare?«
3. Dette er givetvis en korrekt opfattelse. I Stege Landsogn, se s.34, var flere af lærerkræfterne udgået fra friskolekredse. I Damsholte ansattes i 1898 den tidligere friskolelærer fra Fanefjord, Theodor Jensen. I årene efter, at han havde forladt Fanefjord Friskole, underviste han på Nørre Ørslev og Kalundborg højskoler. jvf. PA Møn 16. april 1898.
4. Roar Skovmand anmeldelse af G. Nissen: Bønder, Skole ... i Arbog for dansk Skolehistorie 1973, s. 60. Her nævnes en meget skarp ordveksling mellem en provst og lærer. Sidstnævnte nægtede at lade børnene lære Balslevs Lærebog udenad, hvortil provsten svarede: »Nå, ja så« og steg til hest. Meget tyder på, at en lignende ordveksling kunne have foregået på Møn.
5. Næstved Tidende d. 19. og 25. juni 1885.
6. PA Bårse 16. nov., 30. dec. 1886, 25. marts, 9. nov. 1887, 7. marts 1888, 19. jan., 29. aug. 1889, 1. marts 1890. De møder, der blev forbudt, var indenfor Demokratisk Forening, Arbejderforeningen for Præstø Amt, Kindvig og Mern Foredragsforeninger. Foreningen til Oplysningens Fremme for Kalvehave og Omegn. Sagerne fremkom, når foreningerne annoncerede deres møder i aviserne, og modstanderne meddelte dette til provst Hjort. Der foreligger i de fleste tilfælde udtalelser fra kultusminister Scavenius.
7. Helene Dideriksens Dagbog efterår 1883.
8. Gunhild Nissen: Bønder, Skole og Demokrati... a.a. s. 13 og 121.
9. Politikens Danmarkshistorie (1965) s.202ff.
10. Møens Folkebl. 3. sep. 1884, referat af »en bonde«s tale ved Møens Arbejderforenings fest.

INDHOLD

Indledning	5
1. <i>Baggrund og Rammer - Skolemæssigt miljø</i>	11
1.1. Befolknings- og erhvervsforhold	11
1.1.2. Politisk »klima«	12
1.1.3. Kirkelige forhold	17
1.1.4. Fællesinstitutioner og kulturel aktivitet	18
1.2. Bårse herred	20
1.2.1. Sammenfatning	21
1.3. Skolepolitik	22
1.3.1. Skemaernes udfyldning	23
1.3.2. Politik ved læreransættelser	24
1.3.3. 1890ernes skolepolitik	26
1.3.4. Sammenfatning	26
2. <i>Kommunale skoleudgifter</i>	28
2.1. Et kommunalt skoleregnskab	29
2.2. Lærerforholdene i Stege Landsogn	30
2.3. Hvad måtte læreren »koste«	32
2.4. Sammenfatning	35
3. <i>Skolegangsordninger</i>	37
3.1. Skolegangsordninger i provstiet	37
3.1.2. Lov - kontra normer	40
3.1.3. Vogtervæsenets omfang	41
3.1.4. Motiver bag valg af skolegangsordning	42
3.2. Øget skolegang	48
3.2.1. Sammenfatning	49
4. <i>Forsømmelser</i>	51
4.1. Forsømmelsesregler i Bårse- Mønbo provsti	51
4.2. Efter år 1889	52
4.3. Reaktion på 1889 cirkulærerne	52
4.4. Forsømmelsesstatistikker	53
4.5. Mulktering	57
4.6. Udskrivning af 13 årige	57
4.7. Sammenfatning	59
5. <i>Privatundervisning</i>	63
5.1. Hjemmeundervisning	64
5.1.2. Pogeskoler	65
5.1.3. Friskoler	67
5.2. Friskolebevægelsen	70
5.2.1. Hvorfor Friskole?	70
5.2.2. Forholdet mellem Statsskolen og Friskolen	70
5.2.3. Undervisningens indhold Friskole/Statsskole	71
5.2.4. Aktiviteter på Friskolerne	71
5.2.5. Reaktion på Friskolebevægelsen	72
5.2.6. Sammenfatning	74

6.	<i>Frivillig undervisning</i>	77
6.1.	Behov for en reform	77
6.2.	Folketingets behandling af spørgsmålet	80
6.3.	Sammenfatning	82
7.	<i>Frivillig undervisning i Bårse- Mønbo provsti</i>	83
7.1.	Fortsættelsesskoler	83
7.2.1.	Fortsat undervisning - et tidens krav	84
7.1.3.	Skolernes politiske præg	85
7.2.	Aftenskolevirksomheden	87
7.2.1.	Lærerhonorar	91
7.2.2.	Rekruttering til aftenskolerne	92
7.2.3.	Undervisningsfagene	93
7.2.4.	Sammenfatning	95
8.	<i>Konklusion</i>	97
8.1.	Øget tilslutning omkring skolens opgave	97
	 Bilag 1-3	 103
	Fortegnelse over anvendt arkivmateriale og litteratur	108
	Anvendte forkortelser	112
	Noter	112

Hamlet Skole.

Facade mod Syd

Grundplan

